

NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TARIX FAKULTETI

“Umumiy tarix” kafedrası

YANGI TARIX

FANIDAN MA’RUZALAR MATNI

5110600 – Tarix o’qitish metodikasi ta’lim yo’nalishi

Navoiy -2014

Ma'ruzalar matni NDPI Tarix fakulteti "Umumiy tarix" kafedrasining
27 avgust 2014 yildagi №1 sonli majlisda ko'rib chiqilgan.

Tuzuvchi: o'qituvchi SH.Toshturov

Taqrizchilar: dots. R.Tolibov

katta o'qit.S.Hamroyeva

Kirish. Yangi tarix fanining predmeti va vazifalari.

Reja:

- 1.Kirish. Jahon tarixida Yangi tarix davrining o'rni. Yangi tarix fanining, predmeti va vazifalari.
- 2.Yangi tarix fanini davrlashtirish.
- 3.Yangi tarixning jahon qit'alaridagi umumiy xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar:

Jahon tarixida yangi davr. Yangi tarix fani predmeti va uning vazifalari, davrlashtirish va uning bosqichlari. Prezident I.Karimov jahon hamjamiyati iqtisodiyotining tajribasi va O'rta Osiyo tarixining xususiyati haqida. Yangi tarixning jahon qit'alaridagi umumiy belgilari: Yevropa, Osiyo, Amerika, Afrika, Avstraliya.

Jahon tarixida yangi tarix davrining o'rni. Yangi tarix fanining predmeti va vazifalari.

XVII asrga kelib insoniyat tarixidagi o'rta asrlar davri feodal yermulk munosabatlarining cheksiz hukmronligiga putur etdi. XVII-XVIII asrlarda qo'l mehnatiga asoslangan manufakturalar o'rnini mashinalashgan kapitalistik korxonalar egalladi. Sanoat to'ntarishi yuz berdi. Bu inqilobiy o'zgarish jamiyat hayotining barcha sohalariga-iqtisod, siyosat, ijtimoiy va madaniyat jabhalariga, kishilarning ongi va ruhiyatiga, mehnati va turmushiga ta'sir qildi. Angliyada vujudga kelgan va jahonning eng yirik mamlakatlarini qamrab olgan bu o'zgarishlar, kishilik jamiyati tarixida yangi davrni boshlab berdi.

Bu davrda sodir bo'lgan voqea-hodisalar hozirgi zamon tarixchiligida "Yangi tarix" -deb nomlangan fan tomonidan o'rganiladi. Shunday qilib, "Yangi tarix" fanining predmeti insoniyat tarixining XVII asr o'rtalarida Angliyada bo'lib o'tgan burjua inqilobidan to XX asr boshlarigacha, ya'ni 1-jahon urushiga qadar voqealarini o'z ichiga oladi. "Yangi tarix" insoniyat taraqqiyotining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, uni o'rganmasdan turib, bugungi murakkab va ziddiyatlarga to'la dunyoning rivojlanish sabablarini va taraqqiyot yo'nalishini anglash qiyin. Jahon taraqqiyotida jamiyat ijtimoiy tuzumining va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi turli sur'atlarda yuz bergan. Ayrim mamlakatlar tarixida yuksalish va taraqqiyot, boshqalarida esa turg'unlik, tanazzul, hatto orqaga ketish hollari bo'lgan. Ba'zi qit'alardagi xalqlar taraqqiyoti bir necha asrlar orqaga surib yuborilgan. "Yangi tarix" fanining vazifasi talabalarga rivojlangan davlatlardagi yutuqlar sabablarini ko'rsalish, orqada qolib ketgan mamlakatlardagi turg'unlik va qoloqlik qanday yuz berganini tushuntirishdir. Chunki tarix yo'nalishi bo'yicha mutaxassislikni tanlagan kishi XVII asr o'rtalaridan Angliyadagi mustabid tuzumga qarshi inqilob nafaqat sanoatda, balki kishilarning ijtimoiy, siyosiy faoliyatida, hatto ongi va ruhiyatiga juda katta ta'sir qilganligini, xuddi ana shu buyuk voqea jahonning yirik davlatlari rivojiga u yoki bu yo'sinda turtki bo'lganligini anglashi, uning natijasida dunyoning qator mamlakatlari bir tomondan, rivojlanish bosqichiga qadam qo'ygan bo'lsalar, ikkinchi tomondan, ular aynan, XVII asr o'rtalaridan e'tiboran mustamlakalar bosib olish siyosatini o'tkaza boshlaganlarini anglashlari va bu siyosat XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib insoniyat uchun katta xavf tug'dirgan, dunyoni bo'lib olish kabi maqsadlarga xizmat qilganligini. Oxir oqibat, 1-jahon urushi kelib chiqqani bilan bog'liq bilimlarni yaxshi o'zlashtirgan holda kelajakda bu bilimlardan yosh avlodni

tarbiyalash va zarur bo'lganda tarix ixtisosligi yuzasidan foydalana olishlari juda muhim. "Yangi tarix" kursining yana bir vazias-i-bozor iqtisodiyoti yo'lini bosib o'tgan mamlakatlar tajribasini yosh tarixchi mutaxassislariga o'kazish orqali, bu bilimlar shu yo'lni tanlagan va undan tobora ilgari odimlayotgan mamlakatimiz yoshlari uchun naqadar zarurligini anglatish orqali, puxta bilim hosil qilishdir.

Xo'jalik taraqqiyotining tarixiy tajribasidan foydalanish, yo'l qo'yilgan xatolarni bugungi kunda takrorlamaslik, mamlakatimizda buyuk jamiyat qurishni maqsadiga yangilashtiradi va jahon hamjamiyatida munosib joy egallashimizni tezlashtiradi. Shu sababdan Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimovning quyidagi fikrlari juda o'rinlidir: "Biz turli mamlakatlar iqtisodiyotining o'ziga xos taraqqiyotini diqqat e'tibor bilan o'rganamiz, jahon amaliyoti va jahon tafakkurida to'plangan eng yaxshi tajribalarni o'zimizda qo'llashni or bilmaymiz, aksincha, bunday intilishni har jihatdan rag'batlantiramiz".

Shuning uchun ham ushbu kursda o'tilayotgan mavzularni puxta o'zlashtirish, ularni kelajakda yosh avlodga etkazish va har bir siyosat bilan aloqador inson o'z faoliyatida foydalana olishi uchun zamin tayyorlashda juda katta ahamiyat kasb etadi.

Yangi tarix fanini davrlashtirish.

"Yangi tarix" jahon tarixini davrlashtirishga, asosan, tarix fanida "O'rta asrlar tarixi bilan" "Eng yangi tarix" oralig'idagi davr (1640-1914 yillar)ning nomlanishidir. "Yangi tarix" fanini davrlashtirishda buyuk ingliz inqilobi voqealari-XVII asr o'rtalaridan to 1-jahon urushi - XX asr boshlariga qadar sodir bo'lgan tarixiy voqealar qamrab olingan. O'z navbatida bu davr 2 ta katta bosqichga bo'linadi: birinchisi, 1640-1870 yillar bo'lib, u ingliz burjua inqilobi va Fransiya-Prussiya urushi oralig'idagi voqealardan; ikkinchisi, 1870-1914 yillar, ya'ni Fransiya-Prusiya urushidan 1-jahon urushiga qadar voqealardan iborat.

Ba'zi tarixchilar yangi tarix kursini uch davr (1640-1789, 1789-1871, 1871-1917 yillar)ga bo'lish mumkin, deb hisoblaydilar. Ammo ko'pincha 1640-1870 yillar bir davr sifatida, ya'ni yangi tarixning 1-davri deb qabul qilingan. Shundan kelib chiqib, yangi tarix fanini o'rganishda ushbu davrlashtirishga amal qilinadi.

Yangi tarixning jahon qit'alaridagi uniumiy xususiyatlari. Yevropa.

XVI-XVII asrlarda Yevropa mamlakatlarida buyuk geografik kashfiyotlar qilinishi, hamda ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti, erkin bozor munosabatlarining o'sishiga olib keldi. Ishlab chiqarish qurollariga va yerga bo'lgan xususiy mulkchilik, sanoat va qishloq xo'jaligida yollanma mehnat asosida rivojlandi. Biroq, bozor munosabatlarining rivojiga feodal tartib qoidalari to'sqinlik qildi. Monarx va qirollarning, davlat amaldorlarining noqonuniy xatti-harakatlari, zo'ravonliklari, ruhoniy va zodagonlarning siyosiy hukmronligi yangi vujudga kelgan sinflar, xususiy mulk egalarining savdo-sotiqda, ish faoliyatini, hunarmandlar va dehqonlarning erkin mehnat qilishlarini qonun himoya qilmas edi, bu hol jamiyat hayotini vayron qila boshladi. XVI asrda yangi kelib chiqqan Niderlandiya burjua inqilobi erkin bozor munosabatlari rivojlanishi sari yo'l ochdi. XVII asrdagi Angliya burjua inqilobi qirol hokimiyatini ag'dardi va parlament rivojlanishiga sharoit yaratdi. XVII-XIX asrlar Yevropaning ilg'or mamlakallarida parlamentning g'alaba qozonishi va qaror topishi davri bo'ldi. Bu davlatlarning rivojlanishi, mustamlakachilikning paydo bo'lishi, dunyoni bo'lib olish uchun kurash ham Yevropada kelib chiqdi.

AMERIKA

Olimlarning fikriga qaraganda, Hindu va eskimoslarning avlod ajdodlari Amerikaga Osiyodan Bering bo'g'ozi orqali 20-30ming yil ilgari ko'chib o'tganlar va Janubiy hamda Shimoliy Amerika yerlarida joylashgan. Kolumb Amerikani kashf qilgandan keyin XVI asrdan boshlab Yevropaliklar Amerikaga ko'chib kelib mahalliy aholining yerlarini bosib oldilar va ularning davlatlarini yo'q qildilar. Masalan, Peru va Inkalar davlati, Meksikada mayyalar va anteklar davlallari yo'q qilindi, bir necha asrlar davomida Janubiy va Shimoliy Amerika hindulari mustaqillik uchun kurash olib bordilar. Ammo bu kurashda Yevropaliklarning qo'li baland keldi va endi ular o'zlarini amerikaliklar, deb atab sobiq vatandoshlari, ya'ni Yevropaliklarga qarshi mustaqillik uchun kurashdilar. XVIII asrning 2-yarmiga kelib, qit'ada yangi mustaqil davlatlar paydo bo'ldi. Ular (1-navbatda AQSH) misli ko'rilmagan taralqqiyotga erishdilar.

AFRIKA

Afrika xalqlari qadimdan Misr sivilizatsiyasini yaratgan edilar. XVI asrda Afrika xalqlarining taraqqiyot darajasi bir xil emasdi. Amerikadagi yangi yerlarni o'zlashtirish uchun ishchi kuchi yetmasdi. 450 yildan ortiq davr mobaynida (XV-XIX asrlar) Afrika qullarni ovlash uchun ovloq joy bo'ldi. Afrikadan 15-20 mln. negr qullar Amerikaga olib borib sotiidi. Bu Amerikada paxtachilik va to'qimachilik sanoatining rivojlanishiga olib keldi. Afrikadan ishlab chiqarish kuchlarining olib ketilishi tufayli Janubiy, Markaziy va Shimoliy Afrika xalqlarining rivojlanishi sezilarli darajada sekinlashdi.

OSIYO

Osiyo o'ziga xos yo'l bilan rivojlanishda davom etdi. Xitoy, Hindiston, O'rta Osiyo xonliklari, Yaponiyada yangi davrda o'ziga xos munosabatlar shakllangan. Yevropa davlatlarining Osiyo xalqlari yerlarini bosib olib, mustamlakaga aylantirishi, tub joy aholini uzoq davr mustaqillik uchun kurash olib borishga majbur qildi. Bu esa o'z navbatida jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir etdi. Vatanimiz hududida hukm surgan feodal tarqoqlik, yurtimizni mustamlakachilar tomonidan bosib olinishiga sabab bo'ldi. Bu haqda Prezidentimiz Islom Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" nomli asarida shunday yozadi: "Har qaysi inson men shu millat farzandi ekanman, mening ajdodlarim kimlar bo'lgan, millatimning ibtidosi qayda, uning oyoqqa turishi, tiklanish, shakllanish jatumani qanday kechgan?, - degan savollarni o'ziga berishi tabiiy. Nega jahonga Ahmad Farg'oniy, Muhammad Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy, Amir Temur, Ulug'bek, Bobur, A.Navoiy kabi buyuk siymolarni bergan bu millat XVII-XIX asrlarga kelib to shu choqqacha erishgan yuksalish darajalaridan tushib ketdi? Nega so'nggi uch asr mobaynida boshimiz qoloqlikdan chiqmay qoldi? Ajdodlarimizning qattiq qarshiligiga qaramay, chor Rossiyasining o'lkamizni nisbatan oson zabt etishida ana shu qoloqlikning ham o'rni bo'lmaganmikan?".

AVSTRALIYA.

Aholi savdo yo'llaridan uzoqda bo'lganligidan XVIII asrgacha dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanmasdan, tabiat yaratgan mahsulotlarni (meva, ildiz va boshqa) terish va hayvonlarni ovlash bilan shug'ullangan. Inglizlar Avstraliyani bosib olgandan keyin jun sanoati uchun zarur bo'lgan chorvachilik (qo'y boqish) rivojlandi. Natijada tub joy aholi tirikchilik qiladigan mevazor va boshqa ekinlarning maydoni kamayib ketdi. XVII asr o'rtalarida Yevropa davlatlari boylik orttirish maqsadiga qaratilgan mustamlakalarni bosib olish, talash ularning

taraqqiyotini sekinlashtirdi. Metropoliyalarda orqada qolishnikuchaytirdi. Mustamlaka yerlar aholisi (Mas, Gaiti, Yamayka, Hindiston, Avstraliya va boshqalarda) qashshoqlik, ochlik, kasallikka duchor qilindi. Porlugaliya, Ispaniya keyinchalik, Fransiya, Rossiya, Gollandiya, Angliya eng katta musulamlakalarni bosib oldilar.

Nazorat uchun savollar:

1. Jahon tarixida yangi tarix davrining o'rni.
2. Yangi tarix fanining predmeti.
3. Yangitarix fanini davrlashtirish.
4. Yangi tarixning jahon qit'alaridagi umumiy xususiyatlari.
5. Yangi tarix davrida Yevropa.
6. Yangi tarix davrida Amerika.
7. Yangi tarix davrida Afrika.
8. Yangi tarix davrida Osiyo.
9. Yangi tarix davrida Avstraliya.

ADABIYOTLAR:

1. I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T. "Sharq" ,1998.
2. Лавровский В.Н. Сборник документов по истории Английского буржуазной революции XVII в. М.,1973 г.
3. Документ истории великого французского революции. Сост. А.В.Адо и др. М. 1990 г.
4. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
5. Нуриддинов Э. Пономарёва Т.Новая история (1 период).Т.Молия-Иктисод, 2009
6. Новая история стран Азии и Африки. Под.ред. А.М.Родригеса, часть 1. М.,Владос, 2004

Electronta'limresurslari

7. www.ZiyoNet.uz
8. www.edu.uz
9. www.Yandex.ru
10. www.Wikipediya.ru
11. www.Google.ru

1-MAVZU: XVII asr ingliz burjua inqilobi va uning oqibatlari. Angliyada chartistlar harakati

Reja:

1. Inqilob arafasida Angliyaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli.
2. Inqilobning boshlanishi va fuqarolar urushi.
3. Respublikaning e'lon qilinishi va Kromvel protektorati.
4. Angliyada Styuartlar hukmronligining tiklanishi va burjua tuzumining o'rnatilishi.
5. Sanoat to'ntarilishi va uning oqibatlari.

Tayanch tushunchalar:

Parlament va qirol o'rtasidagi ziddiyat. Huquq to'g'risidagi talabnoma.Yulduzli palata.Oliy komissiya.Kema solig'i.Qisqa parlament.Uzoq parlament.Buyuk remonstratsiya.Yangi namunadagi armiya.Xalq bitimi.Pyotnidagi

harbiy konferensiya. Protektorat. Torilar va vigilar. Huquqlar to'g'risida bill. Shonli inqilob. Agrar inqilob. Sanoat to'ntarilishi. Burjua inqilobidan so'ng Angliyaning agrar ahvoli. Ingliz dehqonlarining ijtimoiy tabaqa sifatida tugatilishi. Frigolderlar. Kopigolderlar. Yomenlar. Jamoatchilik asosida yerga egalik qilish. Yerni bo'lib olish haqidagi parlament aktlari. Agrar to'ntarishning oqibatlari. Sanoat to'ntarishining shart-sharoitlari. Ishlab chiqarishning takomillashuvidagi texnika ixtirolari. Ludchilik. Sanoat to'ntarishining ahamiyati.

Inqilob arafasida Angliyaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli

XVII asr ingliz burjua inqilobi bilan jahon tarixining yangi tarix davri boshlanadi. Niderlandiyada Ispaniyaning hukmronligiga qarshi XVI asrda burjua inqilobi bo'lib o'tgan bo'lsada, bu inqilob ancha cheklangan edi. Shuning uchun ham Niderlandiya inqilobi yangi tarix davrining boshlanishiga asos bo'la olmadi. XVII asr ingliz burjua inqilobi Yevropaning kapitalizm tez va muvaffaqiyatli rivojlanayotgan mamlakatlaridan biri - Angliyada bo'lib o'tdi. Uning natijasida oradan 100 yil o'tgach, Angliya dunyoning eng qudratli davlatiga aylandi. Ingliz kapitalistik xo'jaligi butun dunyoda kapitalistik munosabatlarning taraqqiyoti uchun katta ta'sir ko'rsatdi. Aynan shuning uchun ham ingliz burjua inqilobi yangi tarixning boshlanishi sifatida qabul qilingan. XVII asr ingliz burjua inqilobi kapitalistik taraqqiyot uchun keng yo'l ochdi, ammo Angliyada kapitalistik munosabatlar dastlab XVI asrdayoq shakllana boshlagan edi. Burjua inqilobigacha kapitalizm rivojlanishi feodal tuzum qoldiqlari orasida juda sekinlik bilan bordi. Shaharlarda feodal hunarmandchiligidaning qoloq shakllari hukmronlik qildi. Yangi paydo bo'layotgan burjuaziya tabaqasi savdo va erkin raqobatda o'rta asrlar monopoliyasining hukmronligini bekor qilishni talab qilib chiqa boshladi. Nihoyat, Angliyaning siyosiy tuzumi - absolyutizm endi burjuallashgan dvoryanlarni va burjuaziyani qoniqtirmay qo'ydi. XVI asr oxirlarida Angliyada kapitalistik taraqqiyot bir qancha muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. "G'ov tutish" oqibatida dehqonlar yerdan mahrum qilindi, manufakturalar va savdo jadallik bilan o'sdi. Ingliz burjuaziyasi va yangi dvoryanlar yanada boyib, mustahkamlandi. Endi ular kuchli qirol hokimiyatining yordamiga muhtoj emasdilar. Shu bilan birga ingliz qirollari bundan keyin ham cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lish va boshqarishni orzu qildilar. Buning uchun ular parlamentning ruxsatisiz soliq yig'ish va katta armiyaga ega bo'lish lozimligini tushunardilar. Chunki bu vaqtda fransuz va ispan qirollari shunday vakolatga ega edilar. Ammo Angliya tarixi boshqacha rivojlandi. Ingliz parlamentida burjuaziya va yangi dvoryanlarning vakillari ko'pchilikni tashkil qilar edi. Ularning har ikkalasi savdo va sanoatning taraqqiyotidan bir xilda manfaatdor edilar. Qirol o'z-o'zicha soliq yig'ish huquqiga ega bo'lmaganligi uchun boshqa yo'llar bilan mablag' topishga harakat qildi. Hukumat boshqa davlat bilan savdo qilish huquqini, savdo kompaniyalariga monopoliya sifatida, katta pullar evaziga sota boshladi. Burjuaziya va dvoryanlar bundan norozi edilar, chunki monopoliyalar boshqa savdogarlarni raqobatda siqib qo'ygan edi. Parlamentning noroziligi dastlab qirolicha Elizaveta davrida boshlangan edi. Ammo dono qirolicha parlament bilan kurashdan cheklandi. Toj va parlament o'rtasidagi ziddiyat Yakov I Styuart hukmronligi davrida yangidan boshlandi. U Angliyada absolyutizm boshqaruvini o'rnatilishiga harakat qilgan edi. Biroq Angliyaning xo'jalik va ijtimoiy taraqqiyoti bunga yo'l qo'ymasligini u tushunmadi. Absolyutizm uchun kurashni ingliz ruhoniylarining bir qismigina qo'llab-quvvatladi. Yakov I o'zining absolyutistik orzularini amalga oshirish uchun parlament bilan nizo chiqarib, uni

siyosiy sahnadan tushirishga urindi. Parlamentning noroziligini ayniqsa qirolning moliyaviy tadbirlari va tashqi siyosati kuchaytirdi. Ingliz xalqi va parlament Ispaniyani Angliyaning dengiz va mustamlakalardagi asosiy raqibi deb bilgan bo'lsalar, qirol hukumati muxolifatga qarshi kurash uchun Ispaniya bilan yaxshi munosabatda bo'ldi. Shunday qilib, qirol va parlament o'rtasidagi kurash Angliyani inqilobga olib keldi. Qirol Karl 1 (1625-1649) davrida bu kurash nihoyatda jiddiy tus oldi. Angliyaning Ispaniya va Fransiya bilan olib borgan urushlari uchun ingliz hukumatiga ko'p miqdorda pul kerak edi. Qirolning tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatsizliklaridan norozi bo'lgan parlament uning hukmronligini uchinchi yilida "Huquqlar to'g'risidagi iltimosnoma" ni imzolatishga majbur qildi. Unga ko'ra, har qanday soliqlar faqat parlamentning ruxsati bilan yig'ilishi va har qanday hibsga olishlar qonuniy asosda bo'lishi kerak edi. Iltimosnoma imzolanganidan keyin ham qirol parlamentning ruxsatisiz soliqlar yig'ishni davom ettirdi. Bunga qarshilik ko'rsatgan parlamentni tarqatib yubordi va 1629 yildan to 1640 yilgacha mamlakatni parlamentsiz boshqardi. Qirolning eng yaqin maslahatchisi bo'lgan graf Strafford, absolyutizm tarafdori bo'lib, qirolning siyosiy dushmanlariga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi. Qirolning yana shunday tarafdorlaridan biri Kenterberre Sobori arxiyepiskopi Lod, hukmron ingliz cherkoviga qarshi bo'lganlarni ta'qib qilish uchun "Oliy komissiya" deb nomlangan cherkov sudini boshqardi. Lod shafqatsiz ravishda dahriylar, puritanlar va lyuteranlarga qarshi kurashdi. Qirol xazinasini to'ldirish uchun hukumat 1635 yilda "Kema solig'i"ni yig'ishga kirishdi. Bu soliq o'tmishda normanlarning talonchiliklariga qarshi kurashish uchun aholidan yig'ilgan soliq bo'lib, uning qaytadan joriy qilinishi umumiy norozilikka sabab bo'ldi. Inqilobning boshlanishi va fuqarolar urushi 1637 yilda Shotlandiyada xalq qozg'oloni ko'tarildi. Qozg'olonni Karl I ning ingliz absolyutizmi tartiblarini joriy qilish, Shotlandiyaga ingliz cherkovini kiritish va Shotlandiya parlamenti huquqlarini cheklashga bo'lgan urinishi keltirib chiqardi. Shotlandiya katta harbiy kuchga ega edi. Shotlandiyaliklar Angliyaning shimoliy qismini egallab oldilar. Karl I ning ularga qarshi kurashish uchun na armiyasi va na mablag'i bor edi. Shuning uchun uparlamentni chaqirishga majbur bo'ldi. 1640 yilning aprelida 11 yillik tanaffusdan so'ng yana parlament chaqirildi. Ammo bu parlament shotland isyonchilariga qarshi kurashish uchun qirolga pul bermadi va yana huquqlar to'g'risidagi iltimosnomada keltirilgan talablarni bajarilishini rad etdi. Karl I bir necha hafta o'tgandan so'ng parlamentni tarqatib yubordi, shuning uchun u "qisqa parlament" deb nom oldi. Shotlandiyada qozg'olon kengayib boraverdi. 1640 yil noyabrda yangi parlament chaqirildi. Bu oldingisidan ham qaysarroq chiqdi. Shotlandiyaliklarning g'alabalaridan va qirolning qiyin ahvolidan foydalangan parlament uning oldiga o'z talablarini qat'iy qo'ydi., Qirol parlamentni tarqatib yuborishdan qo'rqib, uning talablarini qabul qilishga majbur bo'ldi. Bu parlament 12 yildan ziyodroq faoliyat ko'rsatdi, shuning uchun u "uzoq parlament" deb nom oldi. Parlamentning talabi bilan lord-kansler Strafford va arxiyepiskop Lod o'limga mahkum qilindi. Parlament siyosiy ishlar bo'yicha oliy qirol sudi bo'lgan "Yulduzli palata" ni va cherkov sudi bo'lgan "Oliy komissiya" ni tugatdi, "Kema solig'i" bekor qilindi. 1641 yil noyabrda parlament "Buyuk remonstratsiyani" qabul qildi. Unga ko'ra qirolning qonunga zid bo'lgan harakatlari birma-bar sanab o'tilib, davlatning barcha muhim lavozimlariga parlamentning ishonchli vakillari qo'yildi. Remonstratsiyani qabul qilishda asosan qirolning yakka hokimligidan aziyat chekayotgan yirik burjuaziya ko'pchilik ovoz berdi. Qirol

muxolifatni qarshiligini tugatish maqsadida quyi palataning daholarini hibsga olish uchun qurolli otryad yubordi. Ammo ular yashirinishga ulgurdilar. 1642 yil yanvarida qirol mamlakatning feodal tuzum kuchliroq bo'lgan shimoliy hududlariga chekinishga majbur bo'ldi. Parlament ham kurashga tayyorlanib, armiya tashkil qila boshladi. 22 avgustda qirol parlamentga urush e'lon qildi. Shimoliy va g'arbiy grafliklar qirol tarafida bo'ldilar. Ular iqtisodiy va siyosiy qoloq tumanlar bo'lib, iqtisodiy jihatdan rivojlangan janub, sharq, shimol va markazning sanoatlashgan tumanlari va flot parlament tomonida turdi. Qirolga qarshilik ko'rsatish markazi London shahri bo'lib qoldi. Ingliz cherkovi qirol tomonida, puritanlar esa parlament tomonida turdilar. Asosan dvoryanlardan tashkil topgan qirol tarafdorlari "kavalerlar" deb, parlament tarafdorlari esa "yumaloqboshlilar" deb ataldi. Kurash boshida qirol tarafdorlari ustunlikka ega edilar, parlament armiyasi nihoyatda yomon tashkil qilingan edi. Bundan tashqari parlament tarafdorlari o'rtasida yakdillik yo'q edi. Parlamentda asosiy rol presviterianlarga tegishli bo'lib, ular boy savdogarlar, monopolistlar, bankirlar va yangi dvoryanlardan chiqqan yirik yer egalardan iborat edi. Ular inqilobning dastlabki yillarida qo'lga kirilgan yutuq va muvaffaqiyatlarini saqlab qolishni istar edilar. Shuningdek parlament tomonida independentlar ham turdilar. Ularning kuchini asosan o'rta hol burjuaziya, o'rta va mayda dvoryanlar tashkil qildi. Bu toifa parlamentda hokimiyatni qo'lga kiritish uchun siyosiy islohotlar o'tkazishga harakat qilayotgan edi. Independentlarga o'rta holva o'ziga to'q dehqonlar - yomenlar, mayda savdogarlar va hunarmandlar ham qo' shildi. Parlamentning qirolga nisbatan qat'iy bo'lmagan siyosati va parlament qo'shinining muvaffaqiyatsizliklari ingliz jamiyatining radikal doiralarida norozilik uyg'otdi. Norozi bo'lganlar independentlar partiyasi atrofida birlashdilar. Independentlarning daholaridan biri ingliz inqilobining yirik arbobi - Oliver Kromvel edi. Dvoryan oilasida tug'ilgan Kromvel 1640 yilda parlamentga saylandi. 1644 yil Kromvel harbiy islohotlar o'tkazib, temir intizomli "Yangi namunadagi armiya" tuzdi. Natijada qo'shinga rahbarlik markazlashtirildi, ofitser va askarlarga doimiy ravishda maosh tayinlandi, ular qurol-yarog' bilan ta'minlandi. 1645 yil iyunida Neysbi yaqinida Kromvel armiyasi qirol qo'shinlarini tor-mor qildi. Natijada qirol parlament bilan kelishish to'g'risida muzokaralar boshlashga majbur bo'ldi. Ammo boshqa davlatlardan inqilobni bartaraf etish uchun yordam olish to'g'risidagi iltimosi xalq orasida umumiy norozilikni tug'dirdi. 1646 yil mart oyida esa qirol qal'asi parlament qo'shini tomonidan egallangach, qirol Shotlandiyaga qochib o'tdi. 1647 yil yanvarda shotlandlar 400 ming funt sterling evaziga qirolni ingliz parlamentiga tutib berdilar. Urush ketayotgan bir davrda parlament qo'shinining muvaffaqiyatlariga tayangan parlament yirik burjuaziya manfaatiga mos keluvchi tadbirlarni amalga oshirishga shoshildi. U qirol, yepiskoplik va feodal yerlarini konfiskatsiya qilib sota boshladi. 1646 yilda ritsarlarning mulklarini va g'ov tutishga qarshi bo'lgan barcha qonunlarni bekor qildi. Fransuz inqilobi hech qanday to'lovsiz feodal mulklarni tugatgan va uni burjua muiki deb e'lon qilgan bo'lsa, ingliz inqilobi bunday qilmadi. Chunki unda burjuaziya yangi dvoryanlar bilan birgalikda monarxiyaga, dvoryanlarga va hukmron cherkovga qarshi kurashdi, 1789-1794 yillardagi Fransuz burjia inqilobida esa burjuaziya xalq bilan monarxiyaga, dvoryanlar va hukmron cherkovga qarshi kurashgan. Presviterianlar va ular boshqarayotgan parlament uchun inqilob tugadi. Qirol absolyutizmi sindirildi, hokimiyat parlament qo'lga o'tdi, feodal institutlari tugatildi, ammo xalq

ommasi hech narsaga ega bo'lmadi. Parlament xalqning siyosiy huquqlarini va diniy erkinligini kengaytirishga yo'l qo'ymadi, aksincha uning soliq siyosati xalq ommasining ahvolini og'irlashtirdi. Xalq ommasi endi independentlardan uzoqlashib, levellerlar (tenglashtiruvchilar) partiyasiga ergasha boshladilar. Bu partiya rahbari Jon Lilbern edi, Yangi partiya asosan shahar va qishloq mayda burjuaziyasidan iborat edi. Ular umumsaylov huquqini joriy qilishni, qirol hokimiyati esa bekor qilishni, lordlar palatasi o'rniga bir palatali parlament joriy qilishni va qishloq jamoalariga g'ov tutilgan yerlarni qaytarib berishni talab qila boshladilar. Armiyadagi askarlarning ko'pchiligi bu partiyani qo'llab-quvvatladilar. Partiyadagi askarlarning vakillari "Xalq bitimi" deb nomlangan talabnoma bilan chiqdilar. Bu bitim umumsaylov huquqini joriy qilishni, davlatning din ishlariga aralashmasligini va majburiy xizmatni bekor qilishni talab qildi. 1647 yil oktyabr-noyabr oylarida London yaqinidagi Pyotnida armiya konferensiyasi chaqirilib, unda armiyaning yuqori doiralari-grandlar va levellerlar uchrashdilar. Konferensiyada asosan umumsaylov huquqi to'g'risidagi talab muhokama qilindi, ammo qatnashuvchilar bir qarorga kela olmadilar. Shunda umumqo'shin kengashi tarqatib yuborilib, uning o'rniga ofitserlar kengashi tuzildi. Ofiserlar bilan askarlar o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. Shunday bir vaqtda qirolning qochganligi to'g'risida xabar tarqaldi.

Respublikaning e'lon qilinishi

1647 yil oxirida parlament armiyasi ta'qibidan Uayt oroliga qochgan qirol shotland reaksionerlari bilan yana hokimiyatni tiklash to'g'risida bitimni imzoladi. 1648 yil bahorida shimoldan Angliyaga 20.000 kishilik Shotlandiya qo'shinlari bostirib kirdi. Ammo inqilobiy armiya shotlandlarni tor-mor elib, qirolni asir oldi. Kromvelning buyrug'iga ko'ra, polkovnik Prayd parlamentni qirol bilan munosabat o'rnatishga tayyor turgan presviterian deputatlardan tuziladi, 140 ta deputat parlamentdan quvg'in qilindi. Endi parlamentda independentlardan iborat deputatlar qoldi. Angliya respublika deb e'lon qilindi. Parlamentga qirolni sudga tortish haqida talabnomalar tusha boshladi. Shunda umumpalatasi "Oliy sud"ni ta'sis etdi. 1649 yil 30 yanvarda qirol tiran, qotil va davlatning dushmani sifatida o'lim jazosiga hukm qilindi va u qatl etildi. Angliya yana bir marta respublika deb e'lon qilindi. Fuqarolar urushi mamlakat xo'jaligini izdan chiqardi, qurg'oqchilik, ochlik va epidemiyalarga sabab bo'ldi. Hukumat har yili urushlar olib borib, soliqlar miqdorini oshirdi. Xalq ommasini ahvoli og'irlashdi. Shotlandiyada saqlanib qolgan presviterianlar royalchilar (qirol hokimiyati tarafdorlari)ning bosh shtabini tashkil qildilar. U yerda qatl etilgan Karl Ining o'g'li Karl II o'zini Shotlandiya qiroli deb e'lon qildi va Angliyagabostirib kirish uchun qo'shin tayyorlay boshladi. Bu Angliyada inqilobiy harakatlarni yangidan kuchaytirib yubordi. Xalq va armiya safida norozilik to'lqinlari ko'tarila boshladi. Levellerlar o'rasidan ancha qat'iy bo'lgan yangi oqim "Haqiqiy levellerlar" yoki "diggerlar" (qazuvchilar) ajralib chiqdi. Diggerlar yerni umummulk bo'lishini va har bir kishini unda hech qanday ijara pulini to'lamasdan mehnat qilishni talab qilib, o'z-o'zicha bo'sh yerlarni egallab olib, yerlarni dehqonchilik uchun tayyorlay boshladilar. Haqiqiy levellerlarning agrar dasturi Jerard Uinstenlining "Ozodlik qonuni" deb atalgan pamfletida o'z aksini topgan. Unda Uinstenli jamiyatni ideal ravishda tashkil qilish rejasini tuzib bergan. Levellerlar qo'zqolonini bostirgan Krombel Irlandiyani zabt etishga kirishdi. Unung jazo ekspeditsiyasi koplav begunoh aholini qirg'in qildi. Kromvel Irlandiya qo'zg'olonini bostirgandan so'ng Shotlandiyaga

yurish qilib, Karl II qo'shinini tor-mor etdi. 1654 yilda Angliya, Shotlandiya va Irlandiya yagona davlatga birlashganligi to'g'risida qonun e'lon qilindi. Respublika o'zining eng qudratli va yuksalgan darajasiga etdi. Chet davlatlar Angliya bilan diplomatik va savdo munosabatlarini tikladilar. Mamlakat ichida o'zining dushmanlarini tor-mor etgan ingliz burjuaziyasi endilikda tashqi dushmanlar va raqobatchilar bilan kurashga otlandi. 1651 yil parlament "Navigatsion akt"ni e'lon qildi, unga ko'ra Angliyaga kiritilayotgan tovarlar ingliz kemalarida yoki o'sha tovarni ishlab chiqqan mamlakatning kemalarida keltirishi lozim edi. Bu akt birinchi navbatda Angliyaning dengizdagi raqobatchisi bo'lgan Gollandiyaga qarshi qaratilgan bo'lib, Gollandiyaga Amerikadagi ingliz koloniyalari bilan savdo qilish ham taqiqlandi.

Kromvel protektorati

Kromvel o'z faoliyati davomida asosan yangi dvoryanlar va burjuaziya manfaatini himoya qilishga harakat qildi. Endilikda u inqilobni yanada chuqurlashishini hohlamasdan, 1653 yilning aprelida Kromvel uzoq parlamentni tarqatib yubordi. Bir necha oydan keyin independentlardan tashkil topgan Kichik parlament - Konvent tuzildi. Bu parlamentning radikal tadbirlari hukumatni tashvishga soldi va tezda u ham tarqatib yuborildi. 1653 yil 16 dekabrda Kromvel Angliya respublikasining umrbod lord-protektori, debe'lon qilindi. Mamlakatda qattiq senzura joriy qilindi, diktaturaga qarshi bo'lganlar hibsga olindi. Qirol tomonidan turib kurashganlarning barchasiga yillik daromadning 10 foizimiqdorida soliq solindi. Mamlakat 10 ta harbiy okrugga bo'linib, ularni keng politsiyavakolatlariga ega bo'lgan general-mayorlar boshqardi. 1654 yil Angliya Navigasion aktga qarshi chiqqan Gollandiyani urushdamag'lubiyatga uchratdi. Natijada Gollandiya ushbu aktni tan oldi va kontributsiya to'lashga majbur bo'ldi. Kromvel vafotidan (1658) keyin Angliyada hokimiyat ofitserlar qo'lida qoldi. Endi burjuaziya va yangi dvoryanlarga inqilob davrida qo'lga kiritilgan huquqlarni himoya qiladigan va inqilobning yanada chuqurlashishini oldini oladigan kuchli hokimiyat kerak edi, ular monarxiyani tiklashga qaror qildilar. 1660 yilda yig'ilgan parlament hukumatni qirol, lord va jamoalarga tegishli bo'lishi kerakligi to'g'risida qaror chiqardi. Karl II Angliya qiroli deb e'lon qilindi. Styuartlar sulolasi hokimiyatining tiklanishi va ularning boshqargan davri "restavratsiya" (tiklanish) davri deb ataladi.

Angliyada Styuartlar hukmronligining tiklanish davri va burjua tuzumining o'rnatilishi

Karl II Styuart Angliyada hokimiyatga qaytgandan keyin eski tartiblar to'liq tiklanmadi. Qirol fuqarolar urushining qatnashuvchilariga avf e'lon qildi va inqilob davrida konfiskatsiya qilingan yerlarni o'z egalariga qoldirish to'g'risida farmon chiqardi. Davlatning soliq va moliyaviy ishlarini parlament olib boradigan bo'ldi. Qirolga parlament maosh tayinladi. Mamlakalni, asosan, parlament boshqardi. Lekin avf e'lon qilinishiga qaramasdan respublikachilar ta'qib ostiga olindi. Kromvel va boshqa inqilib arboblarning murdalari qabrdan chiqarilib, dorga osildi va so'ngra boshlari olindi. Xo'jalikning barcha tarmoqlarida kapitalistik munosabatlar taraqqiy etdi. Kapitalistik fermerlar soni oshdi, g'ov tutish va dehqonlarning yerdan mahrum qilinishi kuchaydi, sanoat katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Angliyaning Hindiston bilan savdosi natijasida 600 000 funt foyda olinib boshlandi. Muslamlakalarning boyliklari talandi. Karl II burjuaziya tabaqasining manfaatlari bilan kam hisoblasha boshladi. Ayniqsa, qirolning tashqi

siyosati ularning noroziliklariga sabab bo'ldi. U hokimiyatga kelguncha ham Fransiya bilan qarz o'la boshlagan edi. Taxtga o'tirgach, yana Fransiya bilan yaqinlashish yo'lini tutdi. Karl II fransuz qiroli Lyudovik XIV dan olgan katta pul evaziga ingliz tovarlari uchun fransuz bozorlarini yopib qo'yilishiga o'z roziligini berdi. Shundan keyin u 5 000 000 frank evaziga Fransiya Kromvel davrida Ispaniyadan tortib olingan Dyunkerkxenni ham sotdi. Qirol bilan parlament o'rtasidagi kurash Angliyaning siyosiy hayotida 2 ta siyosiy partiya -- tori va vigilar tashkil toptirdi. Torilar partiyasiga yirik yer egalari va ingliz ruhoniylaridan iborat qirol hokimiyati tarafdorlari a'zo boldilar. Vigilar partiyasiga esa yirik moliyachilar va bir qism yirik yer egalari kirdilar. Ular qirol hokimiyati hisobiga parlament huquqlarini kengaytirishga harakat qildilar. 1685 yilda taxtga Karl II ning ukasi Yakov II o'tirdi. U mamlakatda absolyutizm va katolik dinini tiklashni o'zining asosiy vazifasi, deb bildi. Torilar va vigilar bundan tashvishga tushdilar. 1688 yilning iyunida tori va vigilar Angliya taxtiga Yakov II ning kuyovi Qo'shma provinsiyalar (Gollandiya) shtatgalteri Vilgelm Oranskiyni taklif qildilar. Noyabr oyida hech qanday qarshilikfarsiz Oranskiy Angliya taxtini egalladi, Yakov II Fransiya qochdi. Vilgelm Oranskiy taxtga o'tirish arafasida parlament unga "Huquqlar to'g'risidagi deklaratsiya"ni qabul qilish shartini qo'ydi. Unga ko'ra qirol qonunlarning harakatini to'xtatish vakolatidan mahrum qilinib, soliqlarni joriy qilish huquqi faqat parlament ixtiyoriga berildi. Doimiy armiyani tuzish va ta'minlash ham parlamentning ruxsati bilan amalga oshiriladigan bo'ldi. 1701 yilda qabul qilingan qonunga ko'ra bar qanday qabul qilingan qonunlar nafaqat qirol imzolagandan keyin, balki parlament oldida mas'ul bo'lgan vazirlar mahkamasining boshlig'i imzolagandan so'ng kuchga kirishi belgilab qo'yildi. 1688 yil voqialarini ingliz burjuaziyasi "Shonli inqilob" deb nomladi. Chunki u hech qanday qon to'kishsiz Angliyada burjua parlamentar tuzumini mustahkamladi.

XVIII asr va XIX asrning boshlarida Angliyaning ijtimoiy- iqtisodiy taraqqiyoti

XVII asr burjua inqilobi Angliyada boshqarishning feodal-mustabid tizimini tugatdi va bu bilan kapitalizmning bundan keyingi taraqqiyotiga xalaqit berib turgan eng asosiy to'siqni bartaraf etdi. Shuning uchun ham XVII asrning oxiri va butun XVIII asr Angliya uchun ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sish davri bo'ldi, bu esa pirovard natijada ayni shu mamlakatda ishlab chiqarishning yangi shakllarini yaratishga-mashinalashgan yirik kapitalistik ishlab chiqarishning g'alabasiga olib keldi. Dunyo mamlakatlari orasida dastlab Angliyada kapitalistik fabrika bunyod qilinib, bu fabrika undan oldin o'tgan manufakturaga qaraganda kapitalistik xo'jalikning xiyla yetuk va rivojlangan ko'rinishi edi. Ammo Angliya tarixida XVIII asr boshqa jihatdan ham muhim bo'ldi. XVIII asrda ingliz parlamentar tizimi, ya'ni yangi zamondagi burjua davlatiga xos shakli tashkil topdi. Bu hukumatning oldida mas'uliyatli ekanligida, umumpalatasida qaysi siyosiy partiya ko'pchilikka ega bo'lsa, o'sha siyosiy partiya rahbarlaridan vazirlar tayinlanligida o'z ifodasini topdi. Keyinchalik vazirliklarning parlament oldida javobgarligi prinsipini Yevropadagi hamda dunyoning boshqa qit'alaridagi burjua mamlakatlarining ko'pchiligi biror shaklda qabul qildilar. Nihoyat, XVIII asrda Britaniya mustamlaka imperiyasi vujudga keldi. XVIII asr oxirlarida Angliya juda ko'p mustamlakalarga ega bo'lib, bu mustamlakalar yer yuzining barcha qit'alariga yoyilib yotar edi. U o'zining mustamlakachilik sohasidagi eski raqiblari -Ispaniya, Portugaliya va Gollandiyani orqada qoldirib ketdi. Angliya agrar sohada ham

yangi va eng xavfli raqibi Fransiyadan ko'ra tez rivojlandi. XVIII asr lendlordlari odatda xo'jalik ishlari bilan o'zlari shug'ullanmasdan, yerlarni yirik ijarachi fermerlarga uzoq muddat bilan (ko'pincha 99 yilga) ijaraga berar edilar. Bunday yirik ishlab chiqarish korxonalari haqiqiy kapitalistik korxonalar edi. Fermer takomillashgan mehnat qurollarini va yerga ishlov berishning ilg'or usullarini qo'llab, juda ko'p yollanma qishloq xo'jalik ishchilarini ekspluatatsiya qildi, zotli mollarni boqib ko'paytirdi hamda hosildorlikni ancha oshirishga erishdi. Sanoatni zarur xom-ashyo bilan, sanoat shaharlari vaqo'rg'onlarini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab turgan fermerchilik kapitalistik xo'jaligi mamlakatda kapitalizmning umumiy rivojlanishiga mos kelar edi. Agrar to'ntarishning ikkinchi oqibati, dehqonlarni ekspropriatsiya qilish natijasida bo'shab qolgan ishchi kuchlari bilan o'sib kelayotgan kapitalistik sanoatning ta'minlanishi, bu ham sanoat uchun katta ahamiyatga ega edi. Yerdan mahrum qilingan dehqonlarning bir qismigina fermadan o'ziga ish topa olar edi. Yerdan ayrilgan dehqonlarning ko'pchilik qismi esa shaharlarga ketar va shu tariqa ishsizlar armiyasini bunyodga keltirar edi. Bu ishsizlar armiyasi esa manufaktura va fabrikalarni doimiy ishchi kuchi bilan ta'minlar edi.

Dehqonlarning yerdan mahrum qilinishi va agrar inqilob

Angliyada sanoat to'ntarishini tayyorlagan eng muhim sharoitlardan biri "agrar to'ntarish" yoki "agrar inqilob" bo'ldi. Angliyada dehqonlarning yerga jamoa bo'lib egalik qilishi juda barvaqt yemirila boshladi. Jamoa yerlarining va dehqonlarga tegishli chek yerlarning lordlar tomonidan tortib olinishi XV asrning 40-yillarida keng qo'llanilib, XVI-XVII asrlarda ayniqsa avj olib ketdi. 1688-yilgi davlat to'ntarishi qirol yerlarining xususiy shaxslar (birinchi galda vigi-dehqon zodagonlarga hamda qisman London bankirlari va savdogarlariga mansub bo'lgan shaxslar) qo'lga o'tib qolishiga sabab bo'ldi. Angliya qirollari qo'lida bunday yerlar hatto XVII asrning 2-yarmida, burjua inqilobidan keyin ham juda ko'p saqlanib qolgan edi. Yangi yer egalari zodagonlar va burjuaziya qadimdan davom etib kelayotgan dehqon yer egaligi bilan sira hisolashmas edi. Bunday sharoitda dehqonlarning yerdan mahrum etilishi, XVII asrning 2-yarmidan avj olib ketgan edi. Ingliz statisti Gregori King ma'lumotiga ko'ra aholining eng kambag'al toifasiga 3 000 000 ga yaqin kishi, 3 - loifadagi dehqonlarga (frigolderlar, kopigolderlar va biroq agrar to'ntarishi yuqorida aytib o'tilgan xususiyatlari bilan kapitalizmning rivojlanishiga yordam bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan uning oqibatida Angliyada hukmron lendlordlar tabaqasi saqlanib qoldi. Lendlord-dvoryanlar yer rentasi tariqasida juda katta o'lpon olar edi, biroq bu o'lpon endi kapitalistik renta ko'rinishiga ega bo'lgan edi.

Sanoat to'ntarilishi va uning oqibatlari

XVIII asrning ikkinchi yarmida Angliyada yirik kapitalistik ishlab chiqarishning bunyodga kelishi uchun barcha shart-sharoitlar mavjud edi. Bu vaqtda ingliz kapitalistlari qo'lida mustamlakalarni talash va Yevropadan boshqa qit'alardagi turli mamlakatlar bilan dengiz osha savdo-sotiqdan behad ko'p foyda olish natijasida juda katta miqdorda Fransiyadan uning Osiyo va Amerikadagi yaxshi mustamlakalarini tortib olib, unga qaqshalqich zarba berdi. Ingliz mustamlakachilari XVIII asrda juda keng miqyosda misli ko'rilmagan vahshiylik, shafqatsizlik va makkorlik ishlarida mustamlakalarni talashi, dastlabki jamg'arilish, deb ataladigan jatumanning nihoyasiga yetganligini bildirar edi, bu jatumanga XV asr oxiri va XVI asrning birinchi yarmidayoq geografik

kashfiyotlar bilan asos solingan edi.Bo'sh yerlarni egallash, dehqonlarni yersizlantirish, mustamlakalarni talash hisobiga kapital to'plab olgan savdo-sanoat burjuaziyasi ko'poq foyda olish uchun mashinalashgan yirik ishlab chiqarish zarurligini tushundi. Ana shundan so'ng ular har qanday texnika sohasidagi kashfiyotlarga jiddiy e'tibor berdilar vafan-texnika yangiliklarini qo'llash bilan birga uni yaratgan kishilarni rag'batlantira boshladilar.Ip-gazlama sanoatida birinchi ko'zga ko'rinarli takomillashtirish to'quvchilik ishida amalga oshirildi.Mexanik injener Key 1733 yilda maxsus arg'amchi yordamida harakatlanuvchi uchuvchu moki ixtiro qildi.Uchuvchi moki to'qish jatumanini tezlashtirdi.Ip yigiruvchilar ip etkazib bera olmay qoldilar.Endi ipga talab ko'paydi.Ip tanqisligi kapitalistlarni ip yigirish ishida ham texnikaviy takomillikni qidirishga majbur etdi.1761yilda "Mahoratni va sanoatni rag'batlantirish jamiyati" maxsus murojaatnoma chiqarib, unda mexanik ip yigiradigan charx ixtiro qilgan odamga mukofot e'lon qildi. 1765 yilda to'quvchi Jeyms Xargrvs qo'l bilan harakatga keltiriladigan mexanik ip yigiruvchi charx ixtiro qildi va unga qizining nomini berib "Jenni" deb atadi. Yigiruvchilik texnikasida bu ixtiro katta sakrash edi.Bu endi haqiqiy mashina bo'lib, u ishni kishi barmoqlarini yordamisiz yigiraverar edi.Yangi ixtiro ilgari o'zining oyoq charxida bitta duk bilan ip yigirib kelayotgan ko'pdan-ko'p hunarmandlarning o'rnini bosdi."Jenni"da bir yo'la 16-18 duk bilan ishlash mumkin edi. Ammo uning yigirgan ipi ingichka va zaif bo'lib, charx hali kishi qo'li bilan harakatga keltirilardi edi. Ammo yigiruv sohasida takomillashtirish ishlari davom etdi.1769 yilda texnik Richard Arkrayt suv dvigateli bilan harakatga keltiriladigan yangi dastgoh loyihasini taqdim etdi.1799 yilda Samyuel Krompton ip yigiruv mashinasini takomillashtirdi.U "Myul-mashina" degan mashinani ixtiro qildi. U "Jenni" singari ingichka, biroq Arkraytning suv mashinasi singari pishiq ip berardi.Arkraytga qadar ham 1760 yilda rus korchaloni Rodion Glinkov dunyoda birinchi mexanik yigiruv fabrikasini qurgan edi.Bu fabrika o'rnatilgan suv parragi yordamida o'zi yigiruv mashinani harakatga keltirardi, mashina esa 9 kishining ishini qilar edi.O'sha zamonlarda Rossiyada hukm surgan feodal-krepostnoylik tuzumi sharoitida Glinkovning tashabbusi qo'llab quvvatlanmadi.Uning nomi uzoq vaqtgacha unutilib ketdi, vaholanki, u ip yigiruv korxonasini mexanizatsiyalashni haqiqatan boshlab bergan dastlabki shaxs edi.Yangi ip yigiruv mashinalarining qo'llanilishi natijasida endi to'qimachilik ishi orqada qolib ketdi.Endi Keynning uchar mokisini takomillashtirish kerak edi.Bu muammoga Endmund Kartrayt 1785 yilda ixtiro qilgan mexanik to'quv stanogi barham berdi.Muayyan vaqt ichida 40 ta to'quvchi qo'l kuchi bilan qancha mato to'qib chiqarsa, Kartrayt stanogi ham shuncha mato to'qib chiqarardi.Ammo Kartrayt stanogi XIX asrdaqo'shimcha ravishda takomillashtirilgandan so'ng qo'lda to'qishni keng ko'lamda siqib chiqara boshladi.Daslabki yirik mashinalarning dvigateli sifatida asosan suv kuchidan foydalanildi. Fabrikalarning kopchiligi katta yo'llardan vabozorlardan uzoq bolsa ham, odatda, daryolarga yaqin joylarga qurildi. Rivojlanib kelayotgan mashina sanoati uchun yangi, universal dvigatel zarur edi.Bu xildagi dvigatel bug' mashinasi tarzida angliyalik Jems Uatt tomonidan ixtiro qilindi. U bug' mashinasi uchun patentni birinchi marta 1769 yilda, ikki tomonlama bug' beradigan mashinasi uchun 2-patentni 1784 yilda oldi. Bug' dvigateli bilan ishlaydigan birinchi ip yigiruv fabrikasi ham 1784 yilda qurilgan edi.XVIII asr ingliz sanoatida metallurgiyaning yirik sanoatga aylanishiga yordam bergan boshqa bir

qancha ixtirolar qilindi. 1735 yilda Abraham Derbi cho'yan eritish uchun toshko'mirdan foydalanish usulini ochdi. 1750 yilda Benjamin Xentsman mineral yonilg'i bilan po'lat eritish usulini ixtiro qildi. Sanoatga mashinalarning joriy qilinishi mehnat unumdorligini oshirdi. 1720 yilda Angliyada 18 ming tonna, 1802 yilda esa 250 ming tonna cho'yan ishlab chiqarilgan. Yirik fabrika sanoatining rivojlanishi Angliyaning iqtisodiy geografiyasini keskin o'zgartirib yubordi. Agar ilgari mamlakatning aholisi zich va savdo-sotiq eng rivojlangan qismi janubi-sharq bo'lgan bo'lsa, sanoat to'ntaruvi jatumanida ishlab chiqaruvchi kuchlarning ko'p qismi u yerdan shimoli-g'arb tomonga ko'chib o'tdi. Manchester, Birmingem, Liverpul, Glazgo kabi shaharlar asosiy sanoat markazlariga aylandi. Fabrikalarda mehnat og'ir bo'lib, ish vaqti sutkasiga 14-18 soatni tashkil qilar edi. Yangi mashinalarning ixtiro qilinishi ko'plab ishi kuchlarini keraksiz qilib qo'ydi, o'rtacha ish haqining kamaytirilishiga, ayollar va bolalarning arzon mehnatidan foydalanishni esa kengaytirilishiga olib keldi. Ularning hammasi ishchilar o'rtasida norozilikni keltirib chiqardi. Bu norozilik masinalarni buzish, mehnat qurollarini sindirish ko'rinishida ro'y berdi. 1769 yilda parlament mashinalarni buzganlar uchun o'lim jazosi berish to'g'risida maxsus qonun qabul qildi. Mashinalarni buzuvchilar - ludchilar - deb (birinchi stanokni buzgan afsonaviy Hed Lud nomi bilan) ataldi. Dastlabki paytlarda ishchilarning mashinalarga qarshi keskin kurashi tabiiy hol edi. Sanoat to'ntarishi davrida mashinalarni sindirish va majaqlab tashlash, ishchi g'alayonlarining o'ziga xos shakllaridan biri bo'lib, bu davrda ishchilar o'z kulfatlarining haqiqiy sababi kapitalistik munosabatlarning o'zida ekanligini hali tushinib etmagan edi. Ludchilar harakati keyinchalik, XV111 asrning 2-yarmidan ishchilarning ish tashlash harakati shaklini oldi. Sanoat inqilobi 1825 yilda J.Stefenson tomonidan paravozning ixtiro qilinishi bilan nihoyasiga etdi. Mamlakatda temiryo'l qurilishi avj olib, 1850 yilda butun mamlakat temiryo'l to'ri bilan o'rab tashlandi va ularning umumiy uzunligi 50 ming km.ga etdi. Temiryo'l qurilishi metallurgiya, mashinasozlik, tog'-kon qurilishi ishlariga turtki berdi. 20 yil ichida cho'yan eritish 3 barobarga etib, 2 million tonnadan oshib ketdi. Temiryo'llar qurilishi paravoz va vagonsozlikka ham keng yo'l ochdi. Sanoat to'ntarishi katta ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar keltirib chiqardi. Yirik fabrika ishlab chiqarishning g'laba qilishi natijasida Angliyada sanoat ishchilari paydo bo'ldi. Sanoat to'ntarishi oddiy, qo'l bilan harakatlanadigan qurollarni mashinalarga, ustaxonalarni fabrikalarga, hunarmandlarni ishchilarga, sobiq yirik savdogarlarni fabrikantlarga aylantirdi. Sanoat to'ntarishi shunday qilib, kapitalistik jamiyat taraqqiyotida muhim marra edi. Bu ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi borasidagi juda katta sakrash va ayni paytda kapitalizm ishlab chiqarilishi munosabatlarining shakllanishida yangi bosqich edi.

Angliyada chartistlar harakati.

Angliyada XIX asr boshlarida mayda burjuaziya va ishchilar siyosiy tuzumni demokratlashtirishni va umumiy saylov huquqini joriy qilinishini talab qilmoqda edi. Ko'p yillik kurashdan so'ng ishchilar 1824 yilda ishchi tashkilotlarini tuzishni taqiqlovchi qonunni bekor qilishga erishdilar. Bu qonun 1799 yilda joriy qilingan edi. Endi tezda ishchilar ishlab chiqarishning deyarli barcha sohalarida o'zlarining kasaba uyushmalari (Tred-yunionlar)ni tuzdilar. Biroq kapitalistlar tred-yunionchilik harakatidan tashvishga tushib, 1825 yilda "Ishchilarning ittifoqlari haqida qonun"ni qabul qilinishiga erishdilar. Mazkur qonun, mehnat sharoitlarini yaxshilanishini talab qilib chiqqan ish tashlashlar va namoyishlar o'tkazishni man

qildi.1825 yilda Angliyada birinchi marta ortiqcha ishlab chiqarish oqibatida iqtisodiy inqiroz yuz berdi. U sanoatning barcha sohalarida, ayniqsa to'qimachilik sohasida ancha kuchli tarzda namoyon bo'ldi.Ko'plab sanoat korxonalari yopildi, yoki to'liq bo'lmagan ish kuniga o'tkazildi.Mamlakatda ommaviy ishsizlik hukm surdi.U bilan birga oziq-ovqat mahsulollarining narxi oshib ketdi.Inqiroz aholining norozilik harakatlarini kuchaytirdi.20-yillarning oxiridan Angliyada mayda burjuaziya, sanoat burjuaziyasi va ishchilarning parlament islohotlari uchun kurashi kuchaydi. Sanoat burjuaziyasining iqtisodiy qudrati tez o'sdi, ammo uning parlamentdagi ta'siri oldingiday sustligicha qolmoqda edi.Xalq ommasi saylov huquqlariga ega emas edi.Angliyaning 20 mln.kishilik aholisidan faqal 220 ming kishi saylov huquqiga ega edi. Parlamentda yirik ycr egalari,savdo va sanoat burjuaziyasi hukmronlik qilar edi. Lendlordlarning siyosiy ta'sirining ustunligi saylov masalasida yaqqol ko'rinmoqda edi. Aholisi 400 ming kishidan iboral bo'lgan 30 ta "rutubatli joylar" umum palatasiga 22 tadan, Manchester, Birmingem, Lids, Shefflld va London shaharlarining 1,5 mln. kishilik aholisi parlamentga bor yo'g'i 4 ta deputat saylash huquqiga ega edi. Sanoat burjuaziyasi o'zining parlamentdagi siyosiy ta'sirini kuchaytirish uchun ishchilarning parlament islohotlarini talab qiluvchi kurashidan foydalandi.

"Sving" harakati va parlament islohotlari

Angliyada siyosiy kurash 1830 yilda keskin tus oldi.Xalq ommasi Fransiyadagi iyul inqilobi haqidagi xabardan junbushga keldi.1830 yilda Angliyaning janubidagi qishloq xo'jaligida band bo'lgan ishchilar orasida "Sving" ("arg'amchi" yoki "dor") nomi bilan ataluvchi norozilik harakati boshlandi. Kent grafligidagi bunday harakatlarda qatnashgan ishchi batraklar ish haqi miqdorini oshirilishini talab qilib, qishloq xo'jalik mashinalarini vayron qildilar, g'alla va boshqa mahsulotlar saqlanadigan omborlarga o't qo'yidilar. Qishloq aholisi joylarda fermerlar, yer egalari bilan ish haqi va boshqa majburiyatlar bo'yicha shartnomalar imzolagan. Bunday shartnomalarni tuzishdan bosh tortgan lendlordlarga "Sving" yoki "Kapitan Sving" imzosi bilan tahdidli xatlar bitilgan. Hukuinat "Sving" harakatini bostirish uchun qo'shin va artilleriya safarbar etdi. Maxsus sudlar joriy qilinib, aybdorlar jazoga hukm etildi. Harakatning yirik namoyondalari bo'lgan Kuper, Kuk va yana 7 kishi dorga osildi. Boshqa faol ishtirokchilardan 457 kishi Avstraliya va Tasmaniya oroliga surgun qilindi, yuzlab kishilar qamoqqa olindi.1831 yilda parlamentning umumpalatasi islohotlar to'g'risidagi qonun qabul qildi, ammo lordlar mazkur qonunni rad etdilar. Bunga javoban mamlakalda yangidan inqilobiy harakatlar boshlandi. 1832 yilda lordlar islohotlar haqidagi qonunni qabul qilishga majbur bo'ldilar.Parlament islohoti to'g'risidagi qonun 56 ta "rutubatli joylar"ni parlamentda vakillik qilishini tugatdi. 30 ta "rutubatli joylar" endi parlamentga 2 tadan emas, balki 1 tadan deputat yuboradigan bo'ldi.Yirik sanoat shaharlari parlamentda o'z vakillariga ega bo'lish huquqini qolga kiritdilar. Saylov huquqi bir yillik daromadi 50 ming funt sterlingdan kam bo'lmagan barcha yer egalariiga berildi. Saylovchilarning soni 670 ming kishiga oshirildi. Saylov huquqlari uchun kurashgan mayda burjuaziya va ishchilar bunday huquqlarga erishmadilar. saylov okruglarining notengligi va saylovda ochiq ovoz berish saqlanib qoldi.1831 yilgi parlament islohotiari sanoat burjuaziyasining parlamentdagi vakilligini ta'minladi.XIX asrning 30-40-yillarida Angliyada sanoat to'ntarishi nihoyasiga etdi.Sanoat taraqqiyoti bo'yicha Angliya hamon dunyoda birinchi o'rinni egallashda davom etdi. 1840 yilda Angliyaning dunyo bo'yicha

sanoat ishlab chiqarishdagi hisssasi 45% ni tashkil etdi. To'qimachilik sanoatda ishlab chiqarishning yetakchi sohasi bo'lib qolaverdi. 30-yillarning boshlarida ishchilar harakati ingliz burjuaziyasining mo'tadil fabrika qonunlarini chiqarishga majbur etdi. 1831 yilda 18 yoshgacha bo'lgan o'smirlarni tunda mehnat qilishini, 1833 yilda esa 9 yoshgacha bo'lgan bolalarni zavod va fabrikalarda mehnat qilishni ta'qiqlovchi qonunlar qabul qilindi. Shu bilan birga 1832 yildagi parlament islohotlari natijasida jamoa palatasida o'z mavqicini mustahkamlab olgan burjuaziya kapitalist mulkdorlardan kambag'al qashshoqlar uchun olinadigan soliqlarni to'lashdan ozod bo'lishga urindilar. Bu bilan ular kambag'allarni diniy qavmlar orqali berilib turganyordamdan mahrum etib, ularni yanada kamroq miqdordagi maoshlar uchun ishlashga majbur etmoqda edilar. 1834 yilda qabul qilingan kambag'allar to'g'risidagi qonun ana shu maqsadni ko'zda tutgan edi. 1601 yildayoq joriy qilingan qonunga ko'ra kambag'allarga, ya'ni, ishsizlar, xonavayron bo'lgan mayda hunarmandlar va dehqonlarga diniy qavmlar tomonidan berilib kelayotgan yordam puli keskin qisqartirildi, mulkdorlardan kambag'allar uchun olinadigan mazkur soliq tugatildi. 1834 yilda parlament tomonidan kambag'allar to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi ishchilarga saylov huquqi uchun kurashni kuchaytirish lozimligini ro'y-rost ko'rsatdi. Bu kurashning kuchayishiga iqtisodiy inqirozlar ham katta ta'sir qildi.

Chartistlar harakati va ularning talablari

1836-1838 yillarda Angliya iqtisodiyotida yana ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi yuz berdi. Mahsulotlarning bahosi va aksiyalarning kursi tushib, mahsulot ishlab chiqarish qisqardi. Inqiroz to'qimachilik, kemasozlik, metallurgiya, metallni qayta ishlash va ko'mir sanoatiga jiddiy ta'sir qildi. Natijada inqiroz ingliz ishchilarining ish haqlari hajmini tushib ketishi va ommaviy ishsizliklarni keltirib chiqardi. Bu esa Angliyada ishchilarning siyosiy harakati bo'lgan chartistlar harakatini paydo qildi. 1836 yil "London ishchilarining assotsiatsiyasi" tashkil qilindi. Uni duradgor Uilyam Lovett boshqardi. Assotsiatsiya 21 yoshga etgan va mazkur hududda 6 oydan kam bo'lmagan muddatda yashayotgan barcha erkaklar uchun umumiy saylov huquqi joriy qilish, parlament deputatligiga nomzodlar uchun mulkiy senzni bekor qilish, saylov okruglari va ulardan korsatiladigan deputatlar sonini o'zaro tenglashtirish, har yili parlament saylovlarini o'tkazish, deputatlar mehnatini taqdirlash, yashirin ovoz berish kabi talablarni ilgari surmoqda edi. Bu 6 ta talab ishchilar orasida juda mashhur edi.¹ Chunki ishchilar umumsaylov huquqini qo'lga kiritib, o'zlarining mehnat va turmush sharoitini o'zgartirishga umid qilmoqda edilar. Ishchilarga umumiy saylov huquqi tub ijtimoiy o'zgarishlarni qonuniy tarzda amalga oshirish uchun kerak edi. London ishchilari assotsiatsiyasining talablarini amalga oshirish uchun 1837 yilda irlandiyalik advokat Fergys O'Konner boshchiligidagi Lids shahrida tashkil o'tilgan "Katta simoliy ittifoq" a'zolari faol qatnashdilar. Ishchilar bilan birga siyosiy tuzumni demokratlashtirish kurashida burjua liberallari (murosachilar) ham qatnashdilar. Birmingemda umumiy saylov huquqi uchun liberal-bankir T. Atvud boshchiligidagi "Siyosiy ittifoq" kurash olib bordi. Harakat qatnashchilari o'zlarining talablaridan iborat iltimosnoma (talabnoma)ni parlamentga taqdim etishga qaror qildilar. U xalq xartiyasi (chailer-bitim) to'g'risidagi iltimosnoma deb, bu harakat esa "chartistlar harakati" deb ataldi. Chartistlar harakatini muvofiqlashtiruvchi organ - Milliy konvent tuzildi. Uning rahbarligida 1839 yil chartistlar xalq xartiyasi to'g'risidagi birinchi milliy iltimosnomani ishlab

chiqdilar.U asosan, ishchilarning "London assotsiyatsiyasi" ilgari surgan mazkur 6 ta talabdan iborat bo'lib, iltimosnoma hukumatni ozchilikning manfaatiga xizmat qilayotganlikda aybladi.1839 yilning iyunida 1 mln. 280 ming kishi imzolagan chatistlarning xalq xartiyasi haqidagi 1-iltimosnomasi tantanali ravishda parlamentga taqdim etildi. Butun mamlakatda xartiyani parlament tomonidan qabul qilinishini talab qiluvchi namoyishlar boshlanib ketdi.1839 yil 12 iyulda parlament umum palatasi xalq xartiyasi to'g'risidagi talabnomani rad etdi.Milliy konvent 3 haftalik ish tashlash e'lon qildi.Hukumat qatag'on siyosatini, kuchaytirdi.Chartistlarning Milliy konventi tarqatilgach, asta-sekin chartistlar harakati ham so'naboshladi.

Chartistlarning kurash usullari

1839 yil boshida Londonda chartistlar s'ezdi - Milliy konvent chaqirildi.Unda xalq xartiyasining parlamentda qabul qilinishiga erishish uchun olib boriladigan kurash usullari muhokama qilindi.Konventda U.Lovett tarafdorlari kopchilik bo'lib, ular kurashning zo'rlik, ya'ni kuch ishlatish usullarini rad etib, tinch vositalar yoki "ruhiy kuch" bilan kurashish lozimiigini talab qildilar. Kurashning "ruhiy kuch" usuli tarafdorlari may da burjuaziya kayfiyatini aks ettirgan edi. T. Atvud boshchiligidagi burjua-liberalchilar ham ushbu kurash usulini yoqladilar. Yirik sanoat korxonalarining ishchilari esa, kurashning inqilobiy, zo'rlik, ya'ni, jismoniy kuch ishlatish usulini talab qildilar.Bu kurash tarafdorlarini Julian Garni boshqardi.O'Brayen ham ushbu oqimning mashhur vakillaridan bo'lib, u xalq ommasi qashshoqligining bosh sababi sifatida lenlordlarning katta-katta yer mulklariga ega ekanligi, deb bildi.U hatto yer mulklariga merosxo'rlik huquqini bekor qilib, yerlarni davlat ixtiyoriga o'tkazishni taklif qildi.Uning fikricha davlat bunday yerlarni ma'lum to'lovlar evaziga ijarachilarga berishi shart bo'lib, ijarachilardan olinadigan summani davlat mehnat qobiliyatini yo'qotganlarga yordam, sanoatchilarga esa kredit-ssuda sifatida berishni ma'lum qiladi. O'Brayen mayda burjuaziya manfaatim himoya qilgan, chunki u zavod va fabrikalarni davlat ixtiyoriga o'tkazish haqida hech so'z demaydi. 40-yillardan boshlab O'Brayen chartistlarning zo'rlik usullari bilan kurashishiga qarshi chiqadi.Jismoniy kuch ishlatish tarafdorlaridan bo'lgan O'Konnor, 1837 yildan "Shimol yulduzi" nomli gazeta nashr qila boshladi.Keyinchalik bu gazeta chartistlarning bosh matbuot organiga aylandi.

Chartistlar harakatining keyingi bosqichlari

XIX asr 40-yillaming boshida chartistlar harakatining yangidan ko'tarilish davri boshlandi. 1840 yil iyulida chartistlarning "Milliy assotsiyatsiyasi" tashkil qilindi. U saylanuvchi ijroiya komitetiga va joylarda o'zining 400ga yaqin bo'limlariga ega edi. Milliy assotsiyatsiyada "jismoniy kush" ishlatish tarafdorlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Shuning uchun isschilaming London assotsiyatsiyasi va mayda burjua radikallari chartistlardan uzoqlasha boshladi.1842 yilda Angliyada yana orliqcha ishlab chiqarish inqirozi boshlandi. Inqiroz to'qimachilik, metallurgiya, kemasozlik kabi sohalarini qamrab oldi.Chartistlar harakati Angliyada xalq norozilik harakatining yangi bir ko'rinishi bo'lib, bu harakatni hukumatning ichki ijtimoiy-iqtisodiy siyosati va mamlakatni sanoat ishlab chiqarishiga o'tishiga munosabati kabi holatlarni yuzaga keltirdi. Shuningdek, chartizm hukumatning ichki siyosatiga va siyosiy tafakkuriga katta ta'sir qilgan ishchilar haralati sifatida ahamiyatlidir.Chartistlar harakati natijasida 30-yillarning oxirlaridan sanoat burjuaziyasi valendlordlar o'rtasida g'alla haqidagi

qonun borasida kurash keskinlashdi. Sanoatchilar proteksionizm o'rniga erkin savdo (fritred)ga o'tishni talab qilayotgan edilar. Chunki Angliya endi sanoat, savdo va mustamlakalar bo'yicha dunyodagi eng qudratli davlat bolib. u bilan raqobat qila oladigan xavfli raqib yo'q edi.1846 yil g'alla to'g'risidagi qonun, keyinroq boshqa soliq va to'lovlar ham bekor qilindi. Angliya fritred tizimiga o'tdi.Erkin savdo ingliz sanoat burjuaziyasi uchun yangi bozorlarni egallash imkoniyatini berdi.Chartistlar harakati hukmron doiralarni bir qator islohotlar o'tkazishga va ishchilarga yon berishga majbur qildi. Parlament 1847 yilda 10 soatlik ish kuni haqida qonun qabul qildi.Chartistlar harakatini inqirozga yuz tutishining bir qancha sabablari mavjud. XIX asrning 50-yillariga kelib ingliz sanoati va savdosining ancha davomli yuksalish davrining boshlanishi bilan ishsizlar soni tez qisqardi. Savdo va sanoat rivojidan juda katta foyda olgan ingliz burjuaziyasi foydaning ma'lum bir qismini malakali ishchilarning moddiy ahvolini yaxshilashga sarflab, ishchilar orasida bo'linishni yuzaga keltirdi. Angliyadan mustamlakalarga ayniqsa, Kaliforniyadagi oltin konlarining ochilishi bilan AQSHga ishchilarning ommaviy emigratsiyasning kuchayishi ham 50-yillarda chartistlar harakatining tushkunlikka uchrashiga sabab bo'ldi.Bu holva bo'lib o'tgan iqtisodiy inqirozlar, narx-navo, eksport va ish haqini tushib ketishiga olib keldi. Inqiroz chartistlar harakatini yangidan ko'tarilishiga sabab bo'ldi. 1842 yil may oyida chartistlar parlamentga 3 mln. kishi imzolagan xalq xartiyasi to'g'risidagi 2-iltimosnomani taqdim etdilar. Bu iltimosnomaga ham asosan oldingi iltimosnomadagi 6 ta talab kiritildi. Ammo, undan farqli ravishda keyingi iltimosnoma ijtimoiy tengsizlikka, ish haqining pastligiga qat'iy qarshi chiqib, kambag'allar to'g'risidagi qonunni bekor qilishni talab qildi.Biroq, parlament 2-iltimosnomani ham qabul qilmadi.40-yillarning o'rtalarida chartistlar harakati yangidan jonlandi.1845 yil "Chartistlarning agrar jamiyati" tuzildi.Uning asosiy maqsadi yer islohotini o'tkazish edi.Yer islohoti lendlordlarga tegishli yerlarni davlat tomonidan sotib olinishini va bu yerlarni ishchilarga mayda yer mulklari siiatida berilishini ko'zda tutgan edi. Ammo, bu rejalarning xayoliy ekanligi, qolaversa 1848 yilda jamiyatning moliyaviv bankrotga uchrashi natijasida ushbu jamiyatning ishchilar orasidagi ta'siri tushib ketdi.1847 yil Angliyada eng kuchli savdo-sanoat inqirozi yuz berdi.Angliyaning sanoati rivojlangan tumanlaridan biri bo'lgan Lankashirdagi fabrikalarning aksariyati butunlay to'xtatildi.1848 yil boshlarida mamlakatdagi ishsizlar soni 4 mln.ga yaqin edi.1847 yilgi inqiroz va 1848 yildagi inqilob yana chartistlar harakalini kuchayishiga sabab bo'ldi. 1848 yil aprelida chartistlarning Milliy konventi ochildi.U parlamentga 3-iltimosnomani berishga qaror qildi.Iltimosnomani parlamentga berish uchun 10 aprelda Londonda ommaviy xalq namoyishini uyushtirish rejalashtirildi. Biroq, bundan xabar topgan hukumat tezda poytaxtga ko'p sonli qo'shin kiritib ommaviy namoyishga yo'l qo'ymadi.Chartistlarning maqsadi amalga oshmadi.1848 yil yozida parlament 3-iltimosnomani ham rad etdi. Chartistlarga qarshi ta'qib va qatag'onlar bu harakatning susayishiga olib keldi.

Nazorat uchun savollar

1. Inliz burjua inqilobining shart-sharoitlari.
2. Qirol va parlament o'rtasidagi kurash.
3. Inqilobning boshlanishida 1637 yilda Shotlandiya qo'zg'olonining o'rni yoki tarixiy ahaityati.
4. "Buyuk remonstrasiya"ning ahamiyati.
5. Jon Lilbernva levellerlar partiyasi.

6. "Prayd tozalovi" va respublikaning e'lon qilinishi.
7. "Haqiqiy levellerlar" oqimi va uning asosiy talablari.
8. 1651 yilda e'lon qilingan "Navigatsion akt"ning mohiyati.
9. Protektoratlik davrida Angliyaning ichki va tashqi siyosati.
10. Styuartlar hukmronligining tiklanishi va "Shonli inqilob".
11. Britaniya mustamlakachilik imperiyasining vujudga kelishi.
12. Agrar to'ntarishva uning oqibatlari. Angliyada umumiy saylov huquqi masalasi va uning dolzarbligi.
13. "Sving" harakati, uning kelib chiqish sabablari va oqibatlari.
14. Parlament islohotlari haqidagi qonunning ahamiyati.
15. "London ishchilari assotsiatsiyasi" va uning asosiy talablari.

ADABIYOTLAR:

1. Поулсен Ч. Английские бунтари. М., 1987.
2. Рюде Д.Ж. Народные низы в истории 1736-1848. М., 1984.
3. Ерофеев Н.А. Чартистское движение. М., 1961.
4. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
5. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electronta'limresurslari

6. www.ZiyoNet.uz
7. www.edu.uz
8. www.Yandex.ru
9. www.Wikipediya.ru
10. www.Google.ru

3-MAVZU: Shimoliy Amerikada mustaqillik urushi va AQSHning tashkil topishi

Reja:

1. Shimoliy Amerikaning mustamlakaga aylantirilishi.
2. Mustaqillik urushining sabablari va urushning boshlanishi.
3. Mustamlakalarning Angliyadan ajralib chiqishi va "Mustaqillik Deklaratsiyasi".
4. Urush harakatlarining borishi va uning yakunlari.

Tayanch tushunchalar:

Amerikadagi ingliz mustamlakalarining xo'jalik xususiyatlari. Mustamlakalarning boshqaruv tizimi. Metropoliya va mustamlakalar o'rtasidagi raqobat. Gerb solig'i. Taunsend akti. "Boston choyxohligi". Kvebek to'g'risidagi akt. Kontinental kongresslar. Vigilar va torilar. Tomas Peynning "Sog'lom fikr" pamfleti. Mustaqillik deklaratsiyasi. "Konfederatsiya moddalari". "Qurolli betaraflik". Boshqa davlatlarning urushga kirishi. 1787 yilgi Konstitutsiya. Mustaqillik urushining oqibatlari.

Shimoliy Amerikaning mustamlakaga aylantirilishi

Tarixchilarning taxminicha, Amerikaning dastlabki aholisi hozirgi hindular va eskimoslarning bundan 20-25 ming yilcha oldin Osiyodan kelgan avlod-ajdodlari bo'lgan. Kolumb Amerikani ochgandan keyin ko'p o'tmay, qit'a muntazam tarzda mustamlakaga aylantirila boshlandi va mustamlakalarni egallash uchun Yevropa davlatlari o'rtasida kurash qizib ketdi. XVII asrning boshida Ispaniya Shimoliy Amerikada Florida, Texas, Kaliforniya, Meksikani, bulardan

ham oldinroq (Portugaliya egallab olgan Braziliyadan tashqari) bulun Markaziy va Janubiy Amerikani bosib oldi. Fransuzlar Kanadada (1604 yildan boshlab), Missisipi daryosi havzasida Luizianada (1699 yildan boshlab) o'rnatib oldilar. Gollandlar (1609 yildan boshlab) Gudzon daryosi havzasida Yangi Gollandiya mustamlakasiga asos soldilar. Shimoliy Amerikaga XVI asr oxirlarida kelgan inglizlar uzoq tura olmadilar. Doimiy mustamlakaga aylantirish 1607 yildan ya'ni Virginiya deb atalgan mustamlaka (qirolicha Elizaveta sharafiga shunday deb nomlangan) barpo qilingandan keyin boshlandi. "May guli" kemasida kelgan mustamlakachi puritanlar 1620 yilda "Nyu-Plimutga, 1622 yilda Nyu-Gempsher, 1628 yilda Massachusets, 1634-1637 yillarda Konnektikut, 1636-1643 yillarda Rod-Aylend va Nyu-Gevenga asos soldilar. Ular 1664 yilda Massachusetsga qo'shib olindi. Bu mustamlakalar Yangi Angliya deb ataldi. Mustamlakachilar ichki boshqaruv ishlarida mustaqillikni saqlagan holda Yangi Angliyaning birlashgan mustamlakalari degan nom ostida ittifoq tuzdilar. Markaziy tumanida Nyu-Jersi, Pensilvaniya, janubda Merilend, Shimoliy Karolona va Janubiy Karolina, Jorjiya degan mustamlakalar tashkil topdi. 1760 yilda Sharqda Atlantika okeanining qirg'og'i bo'ylaridan to G'arbda Appalachi tog'larigacha bolgan hududdagi 13 ta ingliz mustamlakalarida (hindulardan tashqari) 1,6 millionga yaqin aholi yashar edi. Oq tanli aholi asosan inglizlar, irlandlar, shotlandlar, nemislar, gollandlar va boshqalardan iborat edi. Aholining soni tez o'sib, 1775 yilda 2,6 million kishiga yetdi. Amerikada ingliz mustamlakalarini xo'jaligiga ko'ra 3 ta guruhga ajratish mumkin edi. Yangi Angliya, deb atalgan Shimoliy mustamlakalarda asosan fermer va ijara qishloq xo'jaligi, qisman hunarmandchilik va manufaktura sanoati taraqqiy etdi. Shimoliy mustamlakalarning markazi Boston shahri edi. O'rta mustamlakalar tumanlari g'alla xo'jaligiga moslashtirilgan bo'lib, unda yirik kapitalistik fermerlar mavjud edi. Pensilvaniya, Nyu-Jersi va Nyu-York tumanlarida g'allachilik fermalari bilan birga sanoat korxonalari va savdo rivoj topdi. Janubiy mustamlakalar, asosan, tamaki plantasiyalari ko'pchilik bo'lgan quldorchilik xo'jaliklaridan iborat edi. XVIII asrning 70- yillarida paxta ishlab chiqarish katta ahamiyatga ega emas edi. Paxta yetishtirish va uni mashina bilan ishlov berishga e'tibor 90-yillarda boshlandi. 1793 yilda paxta tozalash mashinasi Hay Uayten tomonidan ixtiro qilingandan so'ng quldorlik plantasiyalarida keng ravishda paxta ekila boshlandi.

Mustaqillik urushining sabablari

XVIII asrning so'nggi choragida ko'pchilik mustamlakalar Angliya qirolining boshqaruvi ostida edi. Konnektikut va Rod Aylend mustamlakalari qirol tomonidan tasdiqlanuvchi saylangan gubernatorlar tomonidan boshqarilar edi. Pensilvaniya, Delaver va Merilend alohida kishilarga tegishli edi. Barcha mustamlakalarda maslahat organiga ega bo'lgan saylangan vakillarning palatalari mavjud edi. Mustamlakalarda din katta rol o'ynar edi. Amerikada ko'plab diniy sektalar mavjud bo'lib, ularning ichida puritanlik cherkovi ustun mavqeiga ega edi. Inqilob arafasida mustamlakalarda 8 ta kollej (oliy maktablar) mavjud bo'lib, ularning asosiy maqsadi ruhoniylarni tayyorlash edi. XVIII asrning oxirlarida dunyoviy bilimga ega bo'lgan ma'lumotli kishilar Amerikada ko'pchilikni tashkil qila boshladi. Shunday kishilardan biri Benjamin Franklin (1706-1790) edi. Franklin Amerika jamiyatining hayotida katta tashabbuskorlik faoliyatini ko'rsatdi. U tipografiya, jamoat kutubxonasi, kasalxona va akademiyaga asos soldi. Mustamlakalarning ajralib chiqishi uchun kurashining muhim sabablaridan

biri mustamlakalar va metropoliya o'rtasidagi savdo va sanoat sohasidagi raqobat edi. Mustamlakalarda XVIII asr boshidanoq sanoat tez taraqqiy topdi. Mustamlakachi dehqonlar bir vaqtning o'zida temirchi-chilangar va to'quvchi edilar. Shishasozlik, chirmgarlik, kemasozlik, temirchilik kabi yirik manufakturalar XVIII asr o'rtalaridan boshlab keng taraqqiy etdi. XVIII asr ingliz hukumatining hujjatlarida mustamlakalarda manufakturalar qurishni taqiqlovchi ko'plab hujjatlarni topish mumkin. Mustamlakalarda savdo cheklab qo'yildi yoki umuman taqiqlandi. Navigasion aktlar mustamlakalarni Angliyadan tashqari har qanday davlat bilan savdo va sanoatini bo'g'ib qo'yishga qaratilgan edi. Metropoliyaning g'arbiy hududlarga aholining ko'chib kelishini taqiqlash siyosati janubiy quldor plantatorlarning manfaatiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. Chunki yirtqich plantatsion xo'jalikka yangi-yangi unumdor hududlar zarur edi. 1763 yilgi aktdan keyin Virginiya aholisi Amerika mustamlakalaridagi xalqlarni ingliz qiroli o'zining fuqarolari deb sanashga haqli emasligi to'g'risidagi shiorlar bilan chiqdi. 1765 yil ingliz hukumati "Gerb solig'i to'g'risida" qonun e'lon qildi. Mustamlakadagi barcha savdo va sanoat korxonalarida bu soliq joriy qilindi. Hisob-kitoblar, shartnomalar, tilxatlar, ro'znomaning har bir soni, universitet diplomlari va boshqa barcha hujjatlar gerb solig'iga tortildi. Ingliz parlamenti bu soliqni mustamlakalarning aholisidan so'ramasdan mustamlakalarda joriy qildi. Bunga javoban mustamlakalarda namoyishlar bo'lib, unda Angliyaga qarshi norozilik chiqishlari yangradi. Shu yili Nyu-York shahrida mustamlakalarning vakillari ishtirokida kongress chaqirildi. Kongress mustamlakalar faqat ularning roziligi bilangina soliqlarga tortilishini talab qilib chiqdi va ingliz tovarlariga boykot e'lon qildi. Boykot natijasida metropoliyaning mustamlakalar bilan savdosiga katta zarar o'ldi. London savdogarlari umumpalatasiga savdoning qisqarib ketganligidan zarar ko'rayolganligini ma'lum qiluvchi va gerb solig'ini bekor qilishni so'rovchi talabnomalar taqdim etildi. Parlament gerb solig'i to'g'risidagi aktni 1766 yilda bekor qilishga majbur bo'ldi. 1767 yil iyunida parlament Taunsend, deb nomlanuvchi aktni e'lon qildi. Taunsend 1767 yildan boshlab Britaniya moliyasini boshqardi. Uning nomi bilan ataluvchi aktga ko'ra, Amerika mustamlakalarni soliq to'lashga majbur qilish maqsadida Amerikaga keltirilgan ingliz choylari katta miqdordagi boj solog'idan ozod qilinib, uncha katta bo'lmagan soliqqa tortildi. Ingliz parlamenti Amerika xalqi narxi arzonlashtirilgan choyni tez xarid qiladi, deb o'ylagan edi. Ammo Amerika vatanparvarlari bunday tuzoqqa tushmadilar. Ingliz choylariga boykot e'lon qilindi, mustamlakalarda vaqtincha choy iste'mol qilish to'xtatildi. Boston savdogarlari mahalliy fuqarolar orqali kemalardagi ingliz choylarini suvga tashlatishga muvaffaq bo'ldilar. Bu tarixda "Boston choyxo'rligi" deb ataladi. 1774 yil Ogayo va Missisipi shtatlari orasidagi hududlarni Kvebek provinsiyasiga berish to'g'risidagi mashhur akt e'lon qilindi. Bu akt vakillik organiga ega bo'lmagan, katolik dini hukmron bo'lgan ushbu mustamlaka Kvebek hududining kengaytirilishini anglatar edi. Bu akt Virginiya, Massachusets va Konnektikut mustamlakalarining ular hududini shimoliy-sharqqa tomon kengaytirish to'g'risidagi talablariga zid kelmoqda edi. Massachusets va Virginiya mustamlakalarining tashabbusi bilan mustamlakalarni birlashtirish maqsadida 1774 yil 5 sentyabrda Filadelfiyada kongress chaqirildi. Bu 1-kontinental kongressda ingliz hukumati bilan qonuniy usullarda munosabatda bo'lish tarafdorlari - loyyalistlar ko'pchilikni tashkil qildi. Ular Angliya bilan

mustamlakalar uchun, maxsus chiqarilgan konstitusion rejim asosida aloqalarni saqlab qolishni taklif etdilar. Bu kongressda Virginiyalik deputat Jorj Vashington (1732-1799) katta rol o'ynaydi. Kongressda Virginiyalik deputatlar orasida advokat va publitsist Tomas Jefferson (1743-1826) o'zining o'tkir chiqishi bilan ajralib turdi. Jefferson yerga mutloq egalik qilishni bekor qilishni, merosga katta o'g'ilning egalik huquqini bekor qilishni, negrlarning qulchiligini tugatishni talab qilib chiqdi. 1774 yilgi kontinental kongress amerikaliklarning o'z-o'zini milliy anglashini shakllanishiga zamin tayyorladi. Kontinental kongress 5 sentyabrdan 26 oktyabrgacha faoliyat yuritdi. U qiroлга bir qator talabnomalar tayyorladi, mustamlakalarga yangi soliqlar joriy qilmaslik, ingliz hukumatining mustamlakalarda siquviga barham berish shular jumlasidan edi. Kongress mustamlakalar aholisidan ingliz tovarlarini boykot qilishni talab qildi, shundan so'ng muammolarni tinch yo'l bilan echish maqsadida kongress o'zining majlisini 1775 yilning may oyida davom ettirishga qaror qildi. O'rtadagi bu tanaffus davrida mustamlakalar va metropoliya o'rtasidagi nizo quroli kurashga aylanib ketdi.

Mustaqillik urushining boshlanishi

1775 yil 19 aprelida ingliz generafi Geyj Konkorddagi zambaraklar, porox, mushket o'qlari va un zahiralari egallash maqsadida Bostondan 1700 kishidan iborat harbiy korpusni jo'natdi. Boshqa mustamlakalardan kelgan aholi Boston shahrida lager tashkil qilib, uni "Ozodlik lageri" deb atadilar. Tezda Bostonda amerikaliklarning 20 ming kishilik qo'shini tashkil topdi. 1775 yil 17 iyunda Boston yaqinida mustamlakalarning qo'shini Angliyaning Bostondagi harbiy garnizonini mag'lubiyatga uchratdi. Shundan so'ng boshqa tumanlarda ham harbiy harakatlar boshlanib ketdi. 1775 yil may oyida Filadelfiyada kongress chaqirildi va u ikkinchi kontinental kongress deb nom oldi. 15 iyunda Yangi Angliya deputatlarining taklifi bilan kongress poikovnik Jorj Vashingtonni oliy bosh qo'mondon qilib sayladi. Vashington jangovar qo'shin tashkil qilishga kirishdi. 1776 yil mart oyida Vashington qo'shini Bostonni egalladi. Jon Adamsning aytishicha, urush davrida Amerika aholisining uchdan biri mustaqillik tarafdori, biri qarshi, uchinchi betaraf bo'lgan Amerikada bu davrda qurol ko'tarishga qurbi etadigan 2 million 200 ming kishilik oq tanli aholi bo'lgan. Ammo Vashington qo'shinining soni 22 ming kishidan oshmagan. Bu vaqtda 50 mingdan ziyod amerikalik ingliz qo'shinlari tarkibida xizmat qilgan. Hammasi bo'lib Shimoliy Amerikaga Angliyadan 90 ming kishilik qo'shin yuborilib, ularning 30 mingga yollangan nemis qo'shinidan iborat bo'lgan. Urush harakatlarining borishi yana shu bilan qiyinlashdiki, mustamlakalarning mahalliy aholisi orasida ko'plab torilar - Angliya tarafdorlari mavjud edi. Mustamlakalar aholisi vigilarining ko'pchiligi ham xoinlik va qo'poruvchilik faoliyati bilan shug'ullanadilar. Amerikada torilar va vigilar siyosiy partiya sifatida rasmiylashmagan edi. Ularning na dasturi, na Nizomi, na partiyaviy tashkiloti mavjud edi. Aholining loyialchilari - torilar deb, inqilob tarafdorlari esa vigilar deb atalgan. Torilar ingliz qiroolidan yerga egalik qilish uchun maxsus yorliq olgan asizoda yer egalari edi. Vigilarining asosiy kuchi fermerlik bo'yib, ular g'arbdagi yerlarga erkin ko'chib borish huquqini talab qilayotgan edilar. Vigilariga manufaktura ishchilari, hunarmandlar va shaharlarning mayda burjuaziyasi kabi ingliz ma'muriyatidan aziyat chekayotgan ijtimoiy guruhlar ham qo'shildilar.

Mustamlakalarning Angliyadan ajralib chiqishi va "Mustaqillik deklarasiyasi".

1775-1776 yillarda ayrim mustamlakalar o'zlarini ozod va mustaqil davlat

deb e'lon qildilar. Kontinental kongressdagi mustamlakalar deputatlarining ko'pchiligi inqilobga moyil bo'lgan yangi deputatlar bilan almashtirildi. 1776 yilgi ikkinchi kontinental kongressda shtatlar mustaqil davlat sifatida e'tirof etildi. 1776 yil yanvarida Tomas Peynning "Sog'lom fikr" nomli pamfleti 100 ming nusxada nashr etildi. Unda muallif mustamlakalarni Angliyadan ajralib chiqishini asosli ekanligini isbotlashga urindi. Mustaqillik deklaratsiyasini ishlab chiqish uchun komissiya tuzildi. Komissiya tarkibiga Tomas Jefferson, Jon Adams, Bendjamin Franklin, Robert Livingston kirdilar. Asosan Jefferson tomonidan tuzilgan "13 ta Amerika Qo'shma Shtatlarining yagona deklaratsiyasi"da shunday jumlar mavjud edi: "Barcha odamlar o'zaro teng qilib yaratilgan va ularning barchasi teng huquqlarga ega bo'lishi kerak. Bunday huquqlar jumlasiga yashash, ozodlik va baxtga inilish kiradi. Davlatni boshqarish, uni o'zgartirish yoki yo'q qilish bu xalqning huquqidir". Tarixda birinchi marta rasmiy hujjatda xalq suvereniteti g'oyasi shakllandi va 1776 yil 4 iyulda qabul qilingan deklaratsiya mustaqil Amerika Qo'shma Shtatlarini tashkil topganligini e'lon qildi. Deklaratsiyada AQSH ning Angliyadan ajralib chiqishining sabablari ham ko'rsatildi. "Mustaqillik deklaratsiyasi" ikkinchi kontinental kongressi tomonidan e'lon qilingach, butun tun gulxanlar yoqilib, qo'ng'iroqlar jarangladi. Xalq deklaratsiyani juda jo'shqinlik bilan kutib oldi. "Mustaqillik deklaratsiyasi" XVIII asr oxirlaridagi fransuz burjua inqilobining "Inson va fuqarolar huquqlari deklaratsiyasi" uchun namuna vazifasini o'tadi. XVIII asr deklaratsiyasida inson huquqlarining abadiyligi e'lon qilindi. Abadiy huquqlar deganda burjua huquqlari nazarda tutildi. O'z davri uchun bu ilg'or va o'ta muhim hujjat edi. Deklaratsiya mustamlakachi ekspluatorlarga, feodal munosabalarining qoldiqlariga qarshi kurash e'lon qildi. Jefferson tayyorlagan deklaratsiyaning dastlabki matnida qulchilikni tanqid qiluvchi punkt mavjud edi, ammo janubdagi quldorlik mustamlakalarining deputatlari deklaratsiyadagi ushbu punkt qoladigan bo'lsa, Angliya qarshi urushmaymiz, deb do'qurdilar. Shunday qilib, AQSH da qulchilikning bekor qilinishi orqaga suriladi. Ushbu harakatlarning borishi va yakunlari shu bo'ldiki AQSH Angliya qarshi Fransiya (1778), Ispaniya (1779) va Gollandiya bilan (1782) harbiy ittifoq tuzdi. Rossiyaning tashabbusi bilan (1780y. Deklaratsiyasi) Yevropadagi qator mamlakatlar (Shvetsiya, Germaniya v.b.) Angliya qarshi kurashni bertaraflik yo'lini tutdilar. 1782 yilga kelib kontinental kuchlar to'la galabaga erishdi. Inglizlar Amerikada mag'lub etildi. 1783 yilda Versalda Angliya va AQSH o'rtasida sulh bitimi imzolandi. Angliya AQSH mustaqilligini e'tirof etdi. 1775-1783 yillardagi mustaqillik ushbu urush ana shunday yakun topdi. Shunday qilib, Angliyaning Amerikadagi 13 ta mustamlakasi mustaqil yagona respublikaga birlashdi. AQSH tashkil topdi. Ko'p yillar mobaynida har bir shtat boshqa shtatga nisbatan o'zini mustaqil deb hisoblab keldi. Keyinchalik fuqarolar o'rtasida yagona milliy mushtaraklik vujudga keldi va ular o'zlarining kelib chiqishlari, irqi, millatlaridan qat'iy nazar - "amerikaliklar" nomi ostida birlashdilar. Bu federatsiya asosida birlashgan yangi davlat bo'lib, o'sha paytda jahonda kichik Shveytsariya Respublikasi mavjud edi, xolos. AQSHda fuqarolar toifalari yo'q edi, na dvoryan, na monarx kabi unvonlar bo'lmagan. Shuning uchun o'rta tabaqaga mansub fuqaroning o'sishi va rivojlanishi uchun bu yerda hech qanday g'ov yo'q edi. 1787 yilda Filadelfiyada ta'sis konventi (majlis) AQSH Konstitutsiyasini qabul qildi. Konstitutsiyaga Prezident boshqaruviga asoslangan hokimiyat qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlaridan iborat qilib tuzildi va uning asosini xalq tashkil qiladi, deb yozib qo'yildi. Dunyoning eng demokratik Konstitutsiyalaridan biri bolgan bu me'yoriy hujjat, 30ga yaqin o'zgartirishlar qilinganiga qaramay hozirgacha AQSHning asosiy qonuni vazifasini o'tab kelmoqda. Jorj Vashington AQSHning Prezidenti

qilib saylandi. Uning safdoshlari Tomas Peyn Benjamin Franklin, Tomas Jefferson, Samuel Adams, Jeyms Medisonlar AQSH davlatini tashkil etish, uni idora qilish an'alariga asos soldilar.

Nazorat uchun savollar:

1. Amerikadagi ingliz mustamlakalarining ahvoli.
2. Mustaqillik uchun kurashning sabablari.
3. Shimol va Janub o'rtasidagi ziddiyatlar.
4. 1765 yilgi gerb solig'i va uning mohiyati.
5. Ingliz mollarining boykot qilinishi
6. 1- va 2- kontinental kongresslar.
7. J. Vashington va T. Jeffersonlar faoliyati
8. Mustaqillik urushining boshlanishi.
9. Boston "Ozodlik lageri".
10. Mustamlakalarning ajralib chiqishi.
11. "Mustaqillik deklaratsiyasi".
12. AQSHning 1787 yilgi Konstitutsiyasi.
13. Mustaqillik urushining yakunlari va ahamiyati.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., O'zbekiston. 1998.
2. Фонер Ф. История Америки. М., 1968.
3. Farmonov K. Jahon tarixi T., 2004.
4. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
5. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
6. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

3-MAVZU: XIX asrning birinchi yarmida Shtatlari. AQSHda fuqarolar urushi.

Amerika Qo'shma

REJA:

1. Iqtisodiy taraqqiyotning umumiy xususiyatlari.
2. Ijtimoiy-siyosiy harakatlar va siyosiy parliylalar.
3. Qulchilik, unga qarshi kurash va abolitsion harakat.
4. Tashqi siyosatning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Fuqarolar urushining shart-sharoitlari va kelib chiqish sabablari.
6. Fuqarolar urushining boshlanishi.
7. Urushning borishi va bosqichlari.
8. Urushning yakuni va oqibatlari.

Tayanch tushunchalar:

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning o'zigaxos xususiyatlari. Rezervatsiyalar. Sanoat taraqqiyoti. Qishloq, xo'jaligi. Ishchilarning norozilik harakatlari va talablari. Ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari. Siyosiy partiyalar. Demokratlar

partiyasi. Frisoylerlar partiyasi. Quidorlik xo'jaliklarining rivoji. Missuri kelishuvi. Abolitsion harakat. Nat Turner. Missuri kelishuvi. Angliya bilan urush. Monro doktrinasi. Meksika bilan urush. AQSH tashqi siyosatining asosiy xususiyatlari. Iqtisodiy taraqqiyot. Gomsted. "Kanzas - Nebraska" qonuni. Jon Braun. 1860 yilgi prezident saylovlari. Janub konfederasiyasi. Urushning boshlanishi. Yevropa davlatlarining urushga munosabatlari. Kuchlar nisbati va harbiy taktikalar. Urushning birinchi bosqichi. Mak - Kleyyan. Inqilobiy urush. Linkoln hukumatining tashqi siyosati. Lotin imperiyasi. Qayta tiklash davri. "Ku-kluks-klan". "Qora kodekslar". Linch sudi. Urushning tarixiy ahamiyati.

Iqtisodiy taraqqiyotning umumiy xususiyatlari

XIX asrning birinchi yarmida AQSHda kapitalizm jadal rivojlandi. Mamlakatning shimoli-sharqiy qismida fabrika sanoati va kapitalistik fermerchilik xo'jaligi taraqqiy etdi. AQSHning g'arbida esa mayda fermerchilik, mustaqil mayda hunarmandchilik ishlab chiqarishi hukmronlik qildi. Umuman olganda mamlakatning Shimoli va G'arbida kapitalistik munosabatlar tez o'sdi. Janubda esa AQSH iqtisodining boshqa bir ko'rinishi plantatsiya quldorchilik xo'jaligi rivollanib bordi. Shimol va Janubda iqtisodiy taraqqiyotning yo'llaridagi turli xillik mamlakat taraqqiyotiga juda katta ta'sir o'tkazdi. AQSHning G'arbidagi yangi yerlarni o'zlashtirilishi Yevropadan ko'p miqdorda ko'chkinchilar (emigrantlar) ommasining kelib o'rnatishiga qulay sharoit yaratdi. Emigrant aholi orasida yuz minglab malakali hunarmandlar va ishchilar mavjud edi. Emmigratsiya shusiz ham tez o'sayotgan mamlakat aholisi sonini keskin oshirib yubordi. 1800-1820 yillarda mamlakat aholisi 5,3 mln. kishidan, 9,6 mln. kishiga ko'paydi. 1850 yilda esa aholi soni 23,2 mln. kishiga etdi. Ammo shunga qaramasdan, AQSHda ishchi kuchlariga bo'lgan ehtiyoj Yevropaga qaraganda ancha ortiq edi. Bu hol ma'lum bir miqdorda AQSHning shimoliy hududlarida mashinalardan foydalanishga ertaroq o'tilishiga ham sabab bo'ldi. Vaholanki, bu vaqtda mamlakat janubida qullar mehnatidan keng foydalanilar edi. Shunday qilib, AQSHda kapitalistik munosabatlarning rivoji nihoyatda bir murakkab bo'lib, unda turli ishlab chiqarish usul va shakllari, ekspansiya, immigratsiya kabi omillar bilan qorishib ko'gan. AQSH tarixining XIX asrning birinchi yarmi uchun xos bo'lgan eng jirkanch xususiyatlaridan biri, bu mahalliy aholi hindularni qirg'in qilinishi va Afrikadan tutib keltirilib, qulga aylantirilgan negrlarning shafqatsiz ekspluatatsiya qilinishi edi. AQSH aholisining keltirilgan har ikkala toifasi ham barcha fuqarolik huquqlaridan mahrum qilingan edi. G'arbdagi unumdor yerlarda yashayotgan hindu qabilalari bilan ko'pincha amerikalik mustamlakachilar hindularning mazkur yerlarga egalik huquqini tan olgan shartnomalarni imzolaganlar, ammo keyinchalik bu shartnomalar buzilib, ularning yerlari tortib olingan, o'zlari esa qirilgan yoki G'arbga tomon siqib qo'yilgan. Mustamlakachilar hindularning harbiy kuchlarini zaiflashtirish maqsadida qabilalar orasida nifoq chiqarish usullaridan, ya'ni, birini ikkinchisiga qarshi qo'yish kabi hollardan ham foydalanganlar. 1812-1814 yillardagi Angliya bilan bo'lgan urushdan so'ng hindularni G'arbga siqib borish kuchaydi. Hindular majburiy ravishda "rezervatsiya" deb ataluvchi tabiati noqulay bo'lgan, maxsus ajratilgan tumanlarga ko'chirilgan. Hindularning qarshilik harakatlari maxsus ravishda qonli jazo otryadi yoki ekspeditsiyalari tomonidan bostirilgan. Masalan, Indianada hindularning krik qabilasi ko'targan qo'zg'olon bostirilib, qabila boshlig'i Tekumse o'ldiriladi. Amerikalik muslamlakachilar uning terisidan kamar yasatadilar. Hindularni asoratga solish jarayoni ko'pincha boshqa davlatlarning

hududlariga boslib kirish bilan birga davom etgan. AQSH qo'shinlari hindularni ta'qib qilib, Ispaniyaga tegishli bo'lgan Sharqiy Floridaga bostirib kirganlar. Bungacha ham, AQSHning ko'pgina quldor plantatorlari Floridada yashaganlar. Ularning qo'llab-quvvatlashi natijasida AQSH 1819 yilda Ispaniya hukumatini Sharqiy Floridadan voz kechishga majbur qildi. Buning uchun AQSH Ispaniyaga 5 mln. dollar to'ladi. Bu bilan AQSH o'zini mazkur hududni bosib olgan emas, balki sotib olgan qilib ko'rsatdi. Sharqiy Floridada yashagan hindularning seminola qabilasining bir qismi qirib tashlandi. XIX asrning 20-30-yillarida hindular Missisipi daryosi ortiga siqib chiqarilgan. Ularning ko'p qismi qirib tashlangan. Jorjiyadan g'arb tomonda hindularning chirok qabilasining tinch aholisi istiqomat qilgan. Ular o'zlarining maktablari, alfaviti, tipografiya va hatto gazetalari ega bo'lgan. Chirok qabilalari yashayotgan hududda oltin zahiralari kashf etilgach, ularning mazkur hududdagi yerlarga egalik huquqini kafolatlovchi shartnomalar bekor qilinib, u yerlar jamiyat mulki deb e'lon qilindi. AQSH qo'shini chiroklarni G'arbdagi rezervasiyalarga haydadi. Bunda 4 000 dan ziyod hindular halok bo'ldi. 1835-1842 yillarda Floridadagi seminola qabilalari bilan AQSH qo'shini o'rtasida ikkinch urushi bo'lib o'tdi. Natijada hindularning qarshiligi bulunhy tugatildi. Yuqorida ta'kidlanganidek, AQSHning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ikki xil xususiyat: kapitalistik va quldorlik ishlab chiqarish munosabatlari mavjud bo'lgan. Mamlakat Shimoli va G'arbida kapitalizm tez suratlarda bilan o'sgan. XVII asr oxirlaridan shimoli-sharqiy shtatlarda mexanik ip yigirish, paxta tozalash (chigitlash) dastgohlari paydo bo'lgan. 1814 yil Messachusetsda mexanik dastgohlardan keng foydalanilgan. 1815 yilda AQSHning yengil sanoatida 130 mingdan ziyodroq mexanik urchuqlar bo'lgan bo'lsa, 1860 yilda ularning soni 5236000 ga etgan. Mexanik urchug'lar bo'yicha AQSH dunyoda Angliyadan keyin ikkinchi o'rinda turgan. Shunday qilib, XIX asrning 40 yillarida AQSHning to'quvchilik sanoati tez o'sdi. 1837 yildan AQSH metallurgiyasida toshko'mir yonilg'isidan foydalanishga o'tila boshlagan. Buning natijasida temir ishlab chiqarish ko'rsatkichlari tez oshib bordi. Og'ir sanoatning eng rivojlangan tumanlaridan biri bu Pensilvaniya edi. XIX asrning 40 -yillaridan AQSHda qishloq xo'jalik mashinalarining o'rish, ekish kabi mexanizmlarga ixtisoslashtirilgan turlaridan foydalana boshlashgan. Shunday qishloq xo'jalik mashinalarining aksariyati Angliyadan keltirilgan. Texnika sohasida AQSH hali Angliyadan ortda edi. Bug' dvigatellaridan foydalanish AQSH sanoatida XIX asrning 50-yillaridan keng foydalana boshlangan. 30-40 - yillarda AQSHning transport sohasida to'ntarish yuz berdi. 1807 yildayoq sinalgan Fultonning bug' kemasidan 20-yillarga kelib daryolardagi qatnovda keng foydalanildi. 1838 yildan esa Atlantika okeani orqali bug' kemalarining doimiy qatnovi yo'lga qo'yilgan. AQSHning dengiz savdosi floti yuk ko'tarish ko'rsatkichlari bo'yicha Angliyanikiga tenglashgan bo'lsada, u asosan yelkanli kemalardan iborat edi. 1825 yilda Buyuk Ko' llarni Gudzon daryosi orqali Atlantika okeani bilan birlashtirgan Eri deb nomlanuvchi kanal qurildi. 20-yillarning oxirlaridan temir yo'llar qurilishi boshlandi. 1850 yilda AQSH temiryo'llarining uzunligi 9 ming milga etdi. Temiryo'llar va kanallar mamlakatning Shimoli-G'arbiy hududlarini Janubiy shtatlar bilan birlashtirib G'arbn o'zlashtirishda katta ahamiyat kasb etdi. Shimolda sanoat to'ntaruvi fabrika ishchilarining sonini oshishi bilan birga bordi.

Ijtimoiy-siyosiy harakatlar va siyosiy partiyalar

Aholisi zich bo'lgan Shimoli-Sharqiy tumanlarda ishchilarning ahvoli og'ir bo'lgan. 20-30 - yillarda o'rtacha 12,5 soat ish kuniga ega bo'lgan ishchilar bir kunga bir dollar ish haqi olganlar, ammo bu tirikchilik uchun zarur bo'lgan eng oz miqdordagi oziq-ovqat uchun ham yetmas edi. 1837-1842 yillarda AQSHda dastlabki ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi yuz berdi. Inqiroz ishchilarning turmush darajasini keskin tushirib yubordi. AQSHda navbatdagi ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi 1857 yilda yana sodir bo'ldi. XIX asrning 20-yillari oxirlarida AQSHda ishchilarning mehnat sharoitini, huquqiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash uchun kurash boshlandi. Ularning eng asosiy talablari 10 soatlik ish kunini joriy qilish, ish haqini oshirish, qarzlar uchun hibsga olishni bekor qilish, jamiyat (davlat) maktablarini ochish, barcha erkaklarga saylov huquqini berish, G'arbdagi yerlardan ularga yer uchastkalari berish va boshqalardan iborat edi. Ishchilar tez-tez ish tashlashlar uyushtirib turdilar. Sexlarning turlariga qarab malakali ishchilarning kasaba uyushmalari tuzildi. 1842 yilda AQSH Oliy sudi ishchilarning ish tashlashlari va kasaba uyushmalarini tuzishga ruxsat beruvchi qonunni joriy qilishga majbur bo'ldi. 1828 yil Filadelfiyada dastlabki ishchi parliyasi tashkil topdi. Shunday partiyalar Nyu-York va boshqa shaharlarda ham tuzildi. 1828-1834 yillarda turli nomlar bilan ataluvchi 60 dan ziyod ishchi partiyalari tuzildi. Bu partiyalar asosan umumdemokratik talablarni ilgari surib, ishchilarning yashash va mehnat sharoitlarini yaxshilash uchun harakat qildilar. Shuningdek, ayrim partiyalar yer uchastkalarini bo'lib berilishini, ayollarning siyosiy huquqlarga ega bo'lishi va qulchilikni bekor qilinishini ham talab qildilar. Xalq ommasining talabi bilan ko'pchilik shtatlarda qarzlar uchun hibsga olish bekor qilinib, erkaklar uchun umumiy saylovlar huquqi vajamiyat maktablari joriy qilindi. XIX asrning birinchi yarmi AQSH Janubida quldorlik plantatsiyalarning jadal o'sish davri ham bo'ldi. 1793 yilda E.Uitni tomonidan paxta tozalash (chigitlash) dastgohini ixtiro qilinishi natijasida XIX asrning birinchi yarmida quldorlik plantasiyalarida tamaki o'rniga paxta keng ravishda etishtirishga o'tildi. Shuningdek, Janubda shakar qamish ekish ham kengaydi. Paxtaning aksariyati Angliyaga eksport qilindi. Paxta yetishtirishga ixtisoslashuv AQSH Janubini G'arbiy Yevropa mamlakatlarining agrar xom ashyo bazasiga aylantirdi. Keyinchalik Janubda etishtirilayotgan paxtaning bir qismi Shimoldagi to'qimachilik sanoatida qayta ishlana boshlandi. Quldorlik plantasiyalarida paxta monokulturasini (yakka hokimligi) Janub yerlarining unumdorlik darajasini tushirib yubordi. Natijada yangi unumdor yerlarga ehtiyoj orta bordi. Buni paxta xom ashyosiga bo'lgan talabning kuchayishi natijasida, ekin maydonlari hajmini kengaytirish zaruriyati ham taqozo etmoqda edi. Quldorlar mamlakat janubidagi va g'arbidagi yerlarni ekspansiya qilishga kirishdilar. Shimoli-G'arbdagi kapitalist-fermerlar han bunday ekspansiyadan manfaatdor edilar.

Qulchilik, unga qarshi kurash va abolitsion harakat

1809 yilda AQSHga qullarni keltirishni taqiqlovchi qonun chiqdi. Biroq endi kontrabanda yo'li bilan yiliga 15 mingga yaqin qullar keltirilgan. 1790 yilda AQSHda 760 ming negr qul bo'lgan bo'lsa, 1860 yilda ularning soni 4 mln.gacha etdi. AQSHda fermerlar bilan plantatorlar o'rtasida Missisipidan g'arbdagi yerlar uchun keskin kurash davom etdi. Shimol aholisining tez o'sishi natijasida shtatlarning vakillik palatasida Shimol deputatlari sonining oshishi tufayli qulchilik bekor qilindi. Ammo Senatda quldorlik shtatlarining mavqei baland edi. Quldorlik va ozod shtatlar soni o'zaro tenglashgach, quldorlar quldorlik shtatlarini sonini oshirishga harakat qildilar. 1820 yilda Missuri va Men kabi yangi shtatlar tashkil qitindi. Qullik masalasini endi bu shtatlarning o'zlari

hal qilishi lozim edi. Shu yili AQSH kongressi 36° 39" dan shimolda (Missuridan tashqari) qullikni ta'qiqlovchi qaror chiqardi. Bu AQSH tarixida Missouri kelishuvi deb nom oldi. XIX asrning 30-yillaridan AQSHning ijtimoiy hayotida qulchilik masalasi muhim o'rin egalladi. Buning asosiy sabablaridan biri qullar qarshiligining kuchayishi edi. AQSH tarixida qullarning isyonlari va qo'zg'olonlari ko'p bo'lgan. XIX asrning birinchi yarmida ko'tarilgan qullarning qo'zg'olonlari orasida eng yirigi 1831 yil avgustida Virginiyada negr qul Nat Turner rahbartigida ko'larilgan qo'zg'olon edi. Qo'zg'olonlar bilan birga 30-yillardan qulchilikni bekor qilish (abolitsion - bekor qilish) uchun oq tanli aholi orasida ham harakat bohladi. Bu "abolitsion harakat" deb nomlandi. Abolitsion harakat asosida fermerlar, hunarmandlar va qisman o'rta burjuaziya vakillarining demokratik huquq va erkinliklar, ayniqsa, g'arbdagi yerlarga borib o'rnamishi uchun kurash yotar edi. 1838 yil abolitsionistlar qochoq negr qullarga yordam berish maqsadida "Yer osti temir yo'llari jamiyati" nomli maxsus tashkilot tuzdilar. Bu maxfiy jamiyat 10 minglab qochoq va ta'qibdagi qullarni mamlakat shimoliga o'tkazib yuborib, ularning xavfsizligini ta'minlash bilan shug'ullandi. 1848 yil Shimol fermerlari, hunarmandlari va burjuaziyasining bir qismi Buffalo shahrida yangi partiya - frisoylelar (free soil - bo'sh yer) partiyasini tuzdilar. Bu partiya ishchilar va negr qullar ham kirdilar. Frisoylelar, asosan, yangi hududlarda quchilikni joriy qilmaslikni, g'arbdagi yerlarni skvatterlar (ko'chib borib o'rnamish oluvchilar) ga bepul tarqatilishini va u yerlarni yirik yer egalari sotilmasligini talab qildilar. Frisoylelar partiyasining paydo bo'lishi 40-yillarning oxirlaridan quldorlarga qarshi kurashish uchun fermerlar va hunarmandlarning Shimol burjuaziyasi bilan siyosiy ittifoqchilik qilganligidan dalolat beradi. Prezident saylovlarida nomzodlarni ilgari surish uchun Shimol burjuaziyasi va fermerlari Janub quldor plantatorlari bilan turli guruh va oqimlarga birlashishi natijasida AQSHda burjua siyosiy partiyalari tashkil topdi. Jumladan, demokratik partiya tuzildi. XIX asrning 20-yillarida AQSHning ichki siyosiy hayotida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Fermerlar sonining oshishi, hunarmandlar va ishchilarning siyosiy huquqlar uchun kurashi ko'pchilik shtatlarda faqat oq tanli erkaklar uchun umumiy saylov huquqini joriy qilinishi va mulkiy senzni bekor qilinishi natijasida ko'p sonli yangi saylovchilar paydo bo'ldi. Fermerlar, hunarmandlar va ishchilarning aksariyati chet el mahsulotlariga bojxona tariflarini oshirilishidan, 1816 yilda Filadelfiyada ochilgan AQSH Banki tomonidan yirik yer egalari va sanoatchilarini imtiyozli kreditlar bilan rag'batlantirilishidan norozi edilar. Chunki, katta kreditlarni olgan mulkdorlar g'arbdagi yer mulklarini davlatdan sotib olib qo'yayotgan edilar. 1828 yilgi prezident saylovlarida plantatoplar, fermerlar, hunarmandlar va hatto ishchilar Endryu Jeksonni prezidentlik lavozimiga saylash uchun birlashdilar. Jekson tarafdorlari o'zlarini demokratik partiya a'zolari deb atay boshladilar. Bu partiya rasmiy ravishda 1828 yilda tashkil topdi. Jekson prezidentligi davridan boshlab AQSHning siyosiy hayotida ilk bor saylovda g'olib kelgan partiya vakillari muhim davlat lavozimlarini egallash tartibi odat tusiga kirdi. Keyinchalik demokratik partiya, asosan, quldorlarning manfaatini aks ettira boshladi. Quldorlik va fermerlik xo'jaliklarining rivoji nafaqat mamlakatning ichki siyosatiga, balki uning tashqi siyosatiga ham o'z tasirini o'tkazdi. Bu AQSHning g'arbiy va janubiy yo'nalishlarda hududiy- ekspansiya harakatlarini olib borishida yaqqol namoyon bo'idi.

Tashqi siyosatning o'ziga xos xusushtyatlari

Mustaqillik urushidan so'ng AQSH tashqi siyosatining xarakterli

xususiyatlari:1)Yevropa davlatlarining ittifoqlari va urushlarida qatnashmaslik;
2)ular o'rtasidagi ziddiyatlardan o'zining manfaatlari yo'lida foydalanish va
3)Amerika savdo kemalarini daxlsizligini ta'minlashdan iborat edi. Shunday qilib,
XIX asrning birinchi yarmida AQSH Amerika qita'sida G'arbiy Yevropa
mamlakatlarining ta'sirini susaytirish evaziga o'zining mavqesini
mustahkamlashga intildi, Angliya bilan birgalikda Lotin Amerikasi
mamlakatlarini siyosiy jihaldan tarqoq, mayda va zaif davlatlarga aylantirishda faol
ishtirok etdi. AQSHning ekspansiya siyosati 1803 yilda arzimas 1,5 mln dollarga
Fransiyadan Luizianani olish bilan boshlandi. Fransiya mazkur hududni 1800 yilda
Ispaniyadan torlib olgan edi. Yevropadagi urush tufayli uni himoya qila olmasligi
va moliyaviy zaruriyal sababli Napoleon uni sotishga majbur bo'ldi. Luizianani
olinishi AQSH hududini 888,8 ming kv mildan 1715,9 milga ya'ni, qariyb 2 baravar
kengaytirdi.Kontinental blokada tufayli Angliya Fransiya bilan savdo aloqalarini
olib borayotgan davlallarning savdo kemalari qatorida AQSHning ham savdo
kemalini tutib ola boshladi, Bunga javoban AQSH 1812 yilda Angliyaga urush e'lon
qildi. Urush harakatlari asosan, Kanada hududidagi ingliz qo'shiniga qarshi olib
borildi. AQSH Yevropadagi urushlardan foydalanib Kanadani egallamoqchi edi.
Ammo uning maqsadlari amalga oshmadi. 1814 yil dekabrda Belgiyaning Gent
shahrida anglo-amerika sulh shartnomasi imzolandi. Urush AQSH hududini
kengaytirmadi, biroq uning mustaqilligini mustahkamlashda katta ahamiyatga
ega bo'ldi. Angliya yana bir bor AQSH mustaqilligini tan oldi.1810-1818 yillar
mobaynida AQSH Ispaniyaga tegishli bo'lgan Floridani qismlarga bo'lib bosib oldi.
1819 yilda rasmiy ravishda Ispaniya Floridani AQSHga berishga majbur
bo'ldi.Ispaniya mustamlakachilik imperiyasining inqirozi Lotin Amerikasi
mamlakatlariga mustaqillik olib keldi. 20-yillarning boshlarida "Muqaddas ittifoq"
qo'shinlarini (Ispaniya mustamlakachiligini tiklash maqsadida) Lotin Amerikasiga
kiritish haqidagi xabarlarining tarqalishi AQSH hukumatini tashvishga soldi. 1823 yil
2 dekabrda AQSH prezidenti Monro kongressga murojaatnorna yubordi. Bu
murojaatnomaga ko'ra, AQSH Yevropamamlakatlarining Amerikadagi mavjud
mustamlakalarini tan olinishini biroq ularning Amerika qiyofasida yangi
mustamlakalarga asos solishiga yo'l qo'ymasligini, Yevropamamlakatlarining
Amerika mamlakatlarining ichki ishlariga aralashmasligini ma'lum qildi. Bu harbiy
doktrina "Monro doktrinasi" deb nom oldi.Lotin Amerikasi mamlakatlarining
mustaqillik uchun kurashini qo'llab-quvvatlagan AQSH plantatorlari Texasda
ko'chmas yer mulklariga ega bo'lib, 1836 yilda uni mustaqil respublika deb e'lon
qildilar. Bu 1846-1848 yillardagi AQSH-Meksika urushiga olib keldi. Urush
natijasida Meksika nafaqat Texasdan balki Kaliforniya, Arizona va Yangi
Meksikadan iborat ulkan hudud (qariyb Meksika hududining yarmi) dan mahrum
bo'ldi. AQSH kompensatsiya tariqasida Meksikaga 15 mln. dollar to'lab go'yoki
uni sotib olganday qilib ko'rsatdi. Bosqinchilik urushlari natijasida XIX asr o'rtalarida
AQSH hududi 3027.8 ming kv.milga etdi.AQSHning hududiy ekspansiya tufayli o'z
maydonini kengaytirishi uchun hindu qabilalarining qoloqligi va tarqoqligi, qo'shni
Ispaniya mustamlakalari va Meksikaning zaifligi juda qo'l keldi. Yevropa
davlatlari o'rtasidagi to'qnashuv va urushlar tufayli ular AQSHning bosqinchilik
urushlariga jiddiy e'tibor bermadilar. AQSH esa bundan o'z manfaati yo'lida
ustalik bilan foydalandi. AQSHning XIX asr boshlarida Yevropada bo'lgan
urushlarda qatnashmaganligi uni nafaqat katta harbiy xarajatlar va yo'qotishlardan
saqlab qoldi, balki urushayotgan davlatlar bilan savdo olib borishi natijasida urushdan

yaxshigina foyda olishini ta'minladi. AQSHda abolitsionchilar va frisoylelar kuchayishiga qaramasdanshimol burjuaziyasi va G'arbdagi fermerlarning Janub quldorlari bilan kompromisslik (kelishuv) munosabati XIX asrning 50-yillarigacha AQSh ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayolining asosiy xususiyatlarini tashkil etdi. Bu kelishuvchilikning mohiyati bir davlat tarkibida kapitalistik va quldorlik munosabatlarning mavjudligidan iborat bo'lib, AQShning ko'pgina moliyachilari, savdogarlari va sanoatchilari Janubdagi quldorlik xo'jaliklari bilan bog'liq edi. Aksariyat fermerlar va quldorlar AQShga kiritilayotgan arzon ingliz mahsulotlariga bojxona soliqlari va to'lovlari miqdorini kamaytirish maqsadida prezident saylovlarida birlashar edilar. Fermerlar va quldor plantatorlar AQShning hududiy ekspansiyasidan o'zaro teng manfaatdor bo'lib, bu ularni kolonizatsiya - yangi yerlar bilan ta'minlar edi. Uzoq vaqt davomida AQSh hududini kengayib borishi fermerlar bilan quldorlar munosabatini keskinlashuviga yo'l qo'ymadi. Ammo, Janub bilan Shimol o'rtasidagi chegara shtatlarda, yangi tashkil topayotgan shtatlarda qulchilikni joriy qilish borasida azaldan kurash davom etib kelar edi. 50-yillarga kelib ahvol o'zgardi. Kapitalizm ravnaqi va G'arbdagi yerlarga fermerlar kolonizatsiyasining kuchayishi qulchilik bilan ziddiyatlarni keskinlashtirdi. Kuchlar muvozanati qulchilik taqiqlangan Shimol shtatlari foydasiga tez o'zgardi. Ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti qoloq Janubga qaraganda shimolda tez o'sdi. 1850-1860-yillarda AQSh aholisi 23 mln dan 31 mln kishiga yetdi, aholining aksariyat qismi Shimol va G'arbdagi shtatlarda yashardi, 1860- yilda Janubda 12,2 mln aholi yashagan, uning 4 mln. ini qullar tashkil qilgan. Sanoat ishlab chiqarish, asosan, Shimolda to'plangan bo'lib, AQSh 50- yillarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda Angliya, Fransiya va Germaniyadan so'ng to'rtinchi o'rinni egalladi AQSh savdo flotining yuk ko'tarish hajmi Angliyanikiga tenglashib, 5,3 mln tonnani tashkil etdi. Biroq AQSh qishloq xo'jaligiga asoslangan agrar mamlakat bo'lib, mashinalar va sanoat mahsulotlarining katta qismi Angliyadan keltirilar edi. AQShda ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi quldoriik ishlab chiqarish munosabatlari bilan zid kela boshladi. Quldorlik kapitalizmning yanada rivojlanishi yo'lida asosiy to'siq bo'lib qoldi. Janub plantatorlarining xo'jaliklari paxta yetishtirish va uni Angliyaga chiqarishga ixtisoslashib bordi. Hind paxtasining raqobati tufayli ishlab chiqarish unumdorligini oshirish zaruriyati yangi yerlar hisobidan ekin maydonlarini kengaytirishni taqozo qilar edi. Plantatorlar AQShga olib kelayotgan arzon ingliz sanoati mahsulotlari uchun bojxona soliqlari miqdorini oshirishga yo'l qo'ymayotgan edilar. Janubni Angliya fabrikalari uchun xom-ashyo bazasiga aylantirilishi mustaqil milliy sanoat, ichki bozorni kengaytirish va qullarni yollanma ishchilarga aylantirish uchun harakat qilayotgan AQSh burjuaziyasida norozilik tug'dirmoqda edi. Burjuaziya bilan plantatorlar o'rtasida temir yo'llar qurilishi borasida ham tortishuvlar mavjud edi. Burjuaziya o'z manfaatidan kelib chiqib shimoliy-g'arbiy yo'nalishda, quldorlar janubiy yo'nalishda temir yo'llar qurilishini jadal olib borilishini talab qildilar. 50-yillardan quldorlar bilan fermerlar o'rtasida qarama-qarshilik kuchaydi. Qashshoqlashgan fermerlar va ishchilar g'arbdagi yerlarni mayda uchastkalarga bo'lib berilishini va qulchilikni bekor qilinishini talab qilayotgan edilar. Shuninigdek, janubda negr qullarining qulchilikka qarshi kurashi ham kuchaydi. Qulchilik masalasida keskinlikning paydo bo'lishiga quldorlarning mamlakatda siyosiy hukmronligini saqlab qolish uchun yangi shtatlarda qulchilikni joriy qilishga urinishi sabab bo'lmoqda edi. Shimol bilan Janub

o'rtasidagi qulchilik borasidagi ziddiyatlar AQShda fuqarolar urushi ko'rinishidagi inqilobiy portlashga olib keldi.

Fuqarolar urushining boshlanishi

Quldorlar butun AQSh hududida qulchilikni yoyishga, yangi yerlarni plantatsiyalarga aylanirishga harakat qilib, qullarni Shimol va G'arbga qochishlarini oldini olmoqchi edilar. 1850- yilda AQSh kongressi Yangi Meksika va Yutaning keng viloyatlari aholisiga mazkur hududda qulchilikni joriy qilish yoki ma'n qilish masalasini o'zlari hal qilishi huquqini berdi. 1854-yilda AQSh tarkibida ikkita yangi shtatlar Kanzas va Nebraska shtatlari paydo bo'ldi. Kongress bu shtatlarning aholisiga ham qulchilik masalasini o'zlari hal qilishi haqida qaror chiqardi. 1850- yil qonuni va 1854-yilgi Kanzas -Nebraska qonuni Kanzasda fuqarolar urushini boshlanishiga turtki bo'ldi. Quldorlar zudlik bilan Kanzasda qulchilikni joriy qilish maqsadida, qurolli guruhlarni Kanzasga keltira boshladilar. Bunga javoban minglab fermerlar va hunarmandlar bo'sh yerlarni egallash va qulchilikni yoyilishiga yo'l qo'ymaslik uchun Kanzasga kela boshladilar. Kanzas aholisining aksariyati qulchilikka qarshi bo'lishiga qaramasdan, federal hukumat Kanzasni quldorlik shtati deb e'lon qildi. Kanzas voqealarining ta'siri ostida quldorlar bilan demokratlar partiyasi tarkibida bo'lgan fermerlar bu partiyadan chiqib, qulchilikka qarshi bo'lgan burjuaziya, abolitsionistlar va frisoylemlar -1854-yilda respublikachilar partiyasiga asos soldilar. 1859-yilda Virjiniya shtatida inqilobiy inqirozni yetilishida Jon Braun boshchiligidagi qulchilikka qarshi ko'larilgan qo'zg'olon katta ahamiyatga ega bo'ldi. J. Braun o'zining 32 kishilik harbiy otryadi bilan 1859-yil 17- oktyabrda katta qurol-yarog' omborini egallash uchun qurolli hujum uyushtirdi. J. Braun ommaviy ravishda ularni qo'llab-quvvatlovchi qullar qo'zg'oloni ko'tariladi, deb umid qilgan edi, lekin bunday qo'zg'olon ko'tarilmadi, yakkalanib qolgan Jon Braun otryadi quldorlar qo'shini tomonidan tor-mor etildi. 1860 yilgi prezident saylovlarida respublikachilar partiyasi advokat Avraam Linkoln nomzodini ko'tarib chiqdi va saylovda g'alaba qildi. Plantatorlar saylovda boy berganligi va prezidentlik hokimiyatidan mahrum bo'lganliklaridan norozi bo'lib, saylovdan bir necha hafta o'tgach, ya'ni 1860- yil 20 dekabrda Janubiy Karolina, 1861 yil yanvar-fevral oylarida AQShning yana 7 ta shtati-Florida, Jorjiya, Alabama, Luiziana, Texas, Tenessi va Missisipi itifoqlari chiqqanligini elon qildi. Bu shtatlar markazi Richmond shahri bo'lgan janubiy konfederatsiya tuzildi va D. Devisni prezident qilib sayladilar. D. Devis e'lon qilgan deklaratsiya konfederatsiyaning asosiy maqsadi, deb alohida shtatlarning erkinliklarini, ularni ajralib chiqishi huquqini himoya qilish, erkin savdo uchun, kurashish deb, belgilandi. Shuningdek, deklaratsiya Shimolni qochoq qullarga homiylik qilayotganlikda va yangi yerlarga qullikni yoyishga yo'l qo'ymayotganlikda aybladi. Linkoln prezidentlik lavozimini qabul qilgandan keyin (1861 yil 4 mart), konfederatsiya qo'shini 12-13 aprel kunlari Chariston yaqinidagi Samter portini egallab oldi. Bunga javoban Linkoln 15 aprel kuni 75 ming kishilik xalq lashkari tuzish uchun safarbarlik e'lon qildi.

Urushning borishi va bosqichlari

Kuchlar nisbatining ustunligi Shimol tomonda edi. Quldorlik shtatlari aholisining soni 12,2 mln. kishini tashkil qilgan bo'lsa, ularning 1/3 qismi negr qullardan iborat edi, Shimol aholisining soni esa 19,2 mln. kishini tashkil etardi. Shimol ko'proq qo'shin to'plashimkoniyatiga ega bo'lib, u shuningdek metallurgiya, qurolsozlik sanoati taraqqiyoti, temir yo'llar va savdo floti bo'yicha

ham katta ustunlikka ega edi. Quldorlar asosan o'zlarining vaqtinchalik harbiy ustunliklariga va Angliya, Fransiya va Ispaniya tomonidan yordam berilishiga ishonmoqda edilar. Chunki, AQShning nisbatan zaifroq bo'lgan ikkita davlatga ajralib ketishidan Garbiy Yevropa davlatlari manfaatdor bo'lib, Janubiy G'arbiy Yevropaning to'qimachilik sanoatiga paxta va boshqa agrar xom-ashyo yetkazib beruvchi hudud edi. Shuningdek, Angliya, Fransiya va Ispaniya hukumatlari AQSh quldorlarining isyonidan mustamlakalar bosib olish maqsadida Amerika davlatlarining ichki ishlariga aralashishda ham foydalanmoqchi bo'ldilar. Bulardan tashqari ko'pchilik quldorlar Shimol sanoatining paxta xom-ashyosiga bo'lgan ehtiyoji katta, shuning uchun ular urushni tezroq tugatishga majbur bo'ladi, deb o'yladilar. 1861 yil yozida janubliklar 120 ming kishilik qo'shin tashkil qildi. Bir zarb bilan Shimol qo'shinini tor-mor etib, Vashingtonni egallash bilan urushni tugatmoqchi bo'lgan quldorlar, 1861 yil 2 iyulda Vashington yaqinidagi 30 ming kishilik qo'shini bilan Manossas nomli shahar yaqinida Shimolning 35 ming kishilik qo'shinini maglubiyatga uchratdi. Biroq, janub qo'shini sonining cheklanganligi Vashingtonga hujumni davom ettirishga yo'l qo'ymadi. Har ikkala tomonning tez g'alaba qozonish haqidagi rejalari amalga oshmadi, urush cho'zilib ketdi. Shimol hukumati 500 ming kishilik qo'shin tuzish uchun yangidan safarbarlik e'lon qildi. Qo'shin tarkibi janubliklarga xayrixoh bo'lgan zobitlar (ofitserlar)dan tozalandi. 1861 yilning oxirlarida Shimol qo'shinining soni 660 ming kishidan oshib ketdi, ammo, bu qo'shinning harbiy tayyorgarlik darajasi past va intizomi juda yomon bo'lib, bu qo'shinning bosh qo'mondoni qilib layoqatsiz general Mak-Klellan tayinlangan edi. U harbiy qo'mondondan ko'ra xalq ommasining norozilik harakatini ko'tarilib ketishidan ko'proq tashvishga tushayotgan yirik kapitalist sifatida ma'lum edi. Mak-Klellanning harbiy harakatlari o'zining konservativligi, qat'iyatsizligi va sustligi bilan ajralib turardi. Janubliklar ro'paradan hujum qilish taktikasidan foydalanayotgan bir vaqtda, Mak-Klellan bunga javoban "bo'g'ib qo'yish rejasi" deb atalgan konfederasiya hududiga hamma tomondan hujum qilib, uni qurshovga olish haqidagi puch rejasini qarshi qo'ydi. U Richmond yonida Shimol armiyasini sharmandali halokatiga sabab bo'lgan. Richmondda maglubiyatga uchragan Mak-Klellan qo'mondonlikdan tushirildi. Shimol burjuaziyasi urushda tez g'alaba qilishga shoshilmadi, balki, aksincha, urush davomida davlatning harbiy buyurtmalaridan ko'proq foydalanish payida bo'ldi. Urushning birinchi bosqichi 1861-1862 yillarni o'z ichiga oldi. Urushning birinchi bosqichida Janubning kuchi biroz ustun keldi. Yirik burjuaziyaning ta'siri ostida Linkoln hukumati G'arbdagi yerlarni egallash va qulchilikni bekor qilish haqidagi masalalarni demokratik tarzda hal qilishga jur'at eta olmasdan kelmoqda edi. Chunki bunga Janub quldorlari bilan uzviy aloqada bo'lgan Shimolning moliyachi-bankirlari va savdogarlari qarshilik ko'rsatib, bu chora tadbirlar quldorlarni xonavayron qiladi va keyin ular olgan qarzlarni to'lay olmaydilar, deb tashvishlanmoqda edi. Xalq ommasining talabi ostida va harbiy zaruriyat tufayli Linkoln hukumati 1861 yilda mulkdorlarga yangi soliq joriy qildi. Bu qonunga muvofiq isyonchi quldorlarning muiklari konfiskatsiya qilindi. Gomstedlar haqidagi ushbu qonun 10 dollar to'lashga qodir bo'lgan har bir AQSh fuqarosiga G'arbdagi yerlardan 160 akr hajmida yer uchastkalari olish huquqini berdi. Besh yil davomida agar mazkur yer sohibi shu yerda yashasa, ushbu yer uchastkasi to'liq uning mulkiga aylangan. 1862 yil 22-sentyabrda hukumat 1863 yilning 1-yanvaridan qulchilikni hech qanday

to'lovsiz bekor qilish haqidagi "Ozodlik to'g'risidagi proklamatsiya"ni chiqardi. Linkoln proklamatsiyaga imzo chekar ekan: "Vaqti kelib mening nomim tarixga yoziladigan bo'lsa, faqat shu ishim uchun yoziladi, chunki men butun qalbimni shu ishga bag'ishlaganman",- degan. Ayni bir vaqtda negrlarni armiya safiga jalb etish haqida e'lon ham chiqdi. AQSh hukumatining bu chora -- tadbirlari buyuk tarixiy ahamiyatga ega edi. Gomstedlar haqida va qulchilikni bekor qilish haqida Linkoln chiqargan qonunlar xaqli ravishda, uni XIX asrning ilg'or burjua-demokralik arboblari safiga qo'shdi. Mazkur tadbirlardan so'ng ommaviy ravishda 100 minglab aholi armiya safiga kira boshladi. Urush davomida 200 mingga yaqin negr Shimol qo'shini tarkibida qatnashdi. Tezda Shimol armiyasining soni 1,5 mln. kishidan oshib ketdi. Qulchilikni bekor qilish haqidagi va Gomsled haqidagi qonunlarni qabul qilinishi Shimol uchun muhim harbiy-strategik ahamiyatga ega bo'lgan inqilobiy tadbirlar edi. Xalq ommasining inqilobiy ko'tarilishi Linkoln hukumatining inqilobiy urush olib borish siyosati va chora-tadbirlari urush harakatlarini borishini butunlay Shimol foydasiga o'zgartirib yubordi. Shu bilan bir vaqtda Janubning xalqaro ahvoli yomonlashdi, uning Angliya va Fransiyadan yordam olish umidi chippakka chiqdi. Angliya o'zining neytralligini e'lon qilishga qaramasdan konfederasiyaga nisbatan Linkoln hukumati e'lon qilgan blokada siyosatini buzishdan nariga o'tmadi. Fransiya hukumati esa AQShdagi fuqarolar urushidan foydalanib, Fransiya hukumronligi ostida "Lotin imperiya"sini tuzish maqsadida 1861-1863 yillarda Meksikaga interventsia uyushtirdi, xolos. Biroq konfederatsiya kutganidek Angliya va Fransiya Shimolga qarshi urushda unga ittifoqchilik qilmadi. Shimolga qarshi Angliya va Fransiyaning urushga kirmaganligiga Rossiya imperiyasining AQSh hukumatiga bo'lgan iliq munosabati ham sabab bo'ldi. 1863 yil Polsha masalasida Fransiya va Angliyaning Rossiyaga qarshi urush xavfi paydo bo'lgach, Rossiya g'arbiy Yevropa davlatlariga qarshi turadigan muvozanat kuch sifatida AQSh birligini saqlab qolinishidan manfaatdor edi. O'z navbatida, AQSh hukumati ham Rossiya uchun juda tahqirli va og'ir bo'lgan 1856 yildagi Parij sulhini qayta ko'rib chiqishda Rossiya tomonida bo'lish majburiyatini olgan edi. AQShda fuqarolar urushining ikkinchi bosqichi 1863-1865 yillar davomida bo'lib o'tdi. 1863 yilning yozidan urush harakatlarining borishida tub burilish yuz berdi. 1-3 iyulda Gettisberg ostonasidagi janglardan so'ng, konfederatsiya qo'shini mag'lubiyatga uchrab chekina boshladi. Shimolning general Grant qo'mondonligidagi qo'shini 4-iyul kuni konfederasiyaning Missisipidagi bosh istehkomi Viksbergni egalladi. 1864 yil general Grantning umumiy qo'mondonligidagi Shimol qo'shini konfederatsiya armiyasini butunlay tor-mor etishga kirishdi. May oyida general Sherman qo'mondonligidagi Shimol qo'shini Jorjiya orqali "Dengizga reydt" deb atalgan mashhur yurishni boshlab, sentyabrda Atlantani egalladi. 1864 yil oxirida general Sherman qo'shini Savannani olib, Grant qo'mondonligidagi qo'shinlar bilan qo'shilish uchun harakat qildi. Konfederatsiya qo'shini halokatli ahvolga tushib qoldi. 1865 yil 3 aprelda general Grant qo'shini Richmondni egalladi. General Li qo'mondonligidagi konfederatsiya qo'shinlari Appomattoks yaqinida qo'rshovga olinib, 1865 yil 9 aprel kuni taslim bo'ldi. Shundan so'ng konfederatsiya qo'shinining qolgan qismlari ham birin-ketin taslim bo'lib, urush harakatlari tugadi.

Urushning yakuni va oqibatlari

Linkoln hukumati isyonchi quldorlar va ularning qo'shinlarini qurolsizlantirish va zararsizlanlirish chora-tadbirlarini ko'rmadi. Konfederatsiya harbiylarining deyarli

barchasi erkin qo'yib yuborildi. Natijada 14 aprel kuni "Ford" teatrida Teylorning "Bizning amerikalik tog'amiz" komediyasini tomosha qilayotgan prezident A. Linkoln quldorlarga yollangan aktyor Buts, Jon Uilks, Sarrou jami 4 kishi tomonidan o'ldirildi. Bu suiqasd quldorlarning pinhona ravishda bildirigan hukumatga nisbatan qarshiligi edi. 1865-1877yillar davomida Janubiy shtatlarni siyosiy va ijtimoiy jihatdan qayta tiklash (rekonstruktsiya) davrida ayniqsa bu hol yaqqol namoyon bo'ldi. 1865 yil dekabrda kongress AQSh konstitutsiyasiga negrlar qulligini bekor qiluvchi o'n uchinchi, 1866 yilda esa negrlarga saylov huquqini beruvchi o'n to'rtinchi tuzatishni kiritdi. Konfederasiyaning rahbarlari davlat lavozimlarini egallashdan mahrum qilindi. Quldor plantatorlar negrlarni qullikdan ozod qilishni e'tirof etsalarda, ularga yer va siyosiy huquqlar berishga qarshilik ko'rsatdilar. Negrlarni huquqsiz holda saqlab qolish uchun ularai kaltaklab, terror qiluvchi qurolli bandalar tuzdilar. 1866 yildan boshlab Janubda "Ku-kluks-klam" deb ataluvchi maxfiy irqiy-terroristik tashkilotlar tuzila boshlandi. Bu tashkilot a'zolari plantatsiyalarda mehnat qilishdan bosh tortgan negrlarni o'ldirib, ularni siyosiy huquqlardan foydalanishga yo'l qo'ymagan. 1865-1866 yillarda Janubda joriy qilingan "Qora kodekslar" negrlarni yerga egalik qilishni yoki ijaraga yer olishlarini ta'qiqlagan. Negrlarni olomon qilib o'ldirish bilan shug'ullanuvchi "Linch sudlari" keng faoliyat yuritdi. Janub plantatorlarini ilgarigi hukumronlik holatini to'liq saqlab qolishga urinishi nafaqat negrlarni, balki, butun mamlakat ishchilari, fermerlari va hunarmandlarining keng ommasida norozilik uygotdi. Shimol burjuaziyasi yangidan inqilobiy ko'tarilish xavfini sezib Janubni qayta tiklash dasturini "yuqoridan" amalga oshirishga kirishdi. Janubni qayta tiklash burjua demokratik inqilobining davomi bo'lib, u federal qo'shin yordamida amalga oshirildi. Janubni qayta tiklash davomida ijroiya hokimiyat o'sha shtatlarni egallab turgan federal qo'shin nazorati ostida bo'ldi. AQSh fuqarolar urushi davomida va undan keyin ham tajovuzkor tashqi siyosat yuritdi. 1862-1864 yillarda Shimol burjuaziyasi kapitalistik mamlakatlar bilan birgalakda Xitoyda taypinlar qo'zg'olonini bostirishda ishtirok etdi. 60-yillarda AQSh Yaponiyaning ichki ishlariga aralashib, tengsiz shartnomalar imzolashga majbur qildi. Fuqarolar urushida g'alaba qilgan Shimol burjuaziyasi Xitoy, Yaponiya va Alyaskaga nisbatan ckspansiya siyosatini davom elUrdi. 1867 yilda Tinch okeanining shimoliy qirg'oqlarida chor Rossiyasining zaiflashib qolganligidan foydalangan AQSh Rossiyadan arzimasi 7,2 mln. dollarga Alyaska yarim oroli va Aleut orollarini sotib oldi. AQSh fuqarolar urushi juda muhim oqibatlariga sabab bo'ldi. Urushda Shimolning g'alaba qilishi natijasida AQShning birligi saqlab qolindi. Prezidentlik lavozimi, senat va oliy sud burjuaziya nazoratiga o'tdi. Plantatorlar davlatdagi siyosiy hukumronlik mavqeyidan mahrum bo'ldilar. Fuqarolar urushining asosiy ijtimoiy muvaffaqiyali-qulchilikni bekor qilinishi va gomsted haqidagi qonunlar bo'ldi. Urush natijasida mamlakatda fermerlik, ya'ni qishloq xo'jaligida kapitalistik taraqqiyotning "Amerikacha yo'li" g'alaba qildi. U ichki bozorni kengayishiga g'ov bo'lib turgan barcha to'siqlarni bartaraf etib, sanoat va qishloq xo'jaligini jadal rivojlanishi uchun turtki berdi. Mamlakat milliy birligini saqlab qolinishi, AQSh hukumron doiralarning bosqinchilik siyosatini yuritishiga qo'l keldi.

AQSH ning iqtisodiy taraqqiyoti va uning sabablari.

1776 yil 4-iyulda mustaqillikka erishgan AQSH, 1787 yildagi Konstitutsiya asosida demokratik yo'l bilan taraqqiyot sari odimladi. 1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi va qulchilikning bekor qilinishi mamlakatni yana ilgari rivojlanishi uchun yo'l ochib berdi. Buning ustiga AQSH ning o'z hududlarini ancha kengaytirib olgani (1822 yilda Floridani sotib olinishi, 1848 yilda Meksikadan Texas, Nyu-Meksika va boshqalarni tortib olinishi, 1867 yil

Alyaskani qo'lga kiritilishi) natijasida bitmas, tuganmas yer osti va yer usti boyliklariga ega bo'ldi. Ishlab chiqarish kuchlarining tez taraqqiy qilish uchun yangi sharoit vujudga keldi. Bu davr AQSHda kapitalizm tez suratlarda bilan rivojlanganligi va sanoat to'ntarishi sodir bo'lganligi bilan xarakterlanadi. 1894 yilga kelib, AQSH sanoat ishlab chiqarish jihatidan 1-o'ringa chiqib oldi. Ilgari Angliyaning mustamlakasi bo'lgan bu o'lka jahondagi eng rivojlangan industrial -agra mamlakatga aylangan. 40 yilda, ya'ni 1899 yilga kelib korxonalar soni 3 marta, ishchilar soni 4 marta, maxsulot ishlab chiqarish 7 marta, ishga solingan sarmoyalar 10 marta ko'paydi. XX asr chegarasida AQSHda sarmoyasi 1 mln. dollardan ortiq bo'lgan 447 korxona bor edi. Shiddatli raqobat kurashi 1873, 1884, 1893 yillardagi iqtisodiy inqirozlar natijasida juda ko'p mayda korxonalar sinib, ishlab chiqarish yiriklashdi. J. Rokfellerlarning neft maxsulotining 90 % ga ega bo'lgan "Standart oyl" (1870), Julius Spekser Morganning "Tamaki" trest (1884) lari keyin "Amerika paxta moyi", "Milliy zig'ir moyi", "Qand -shakar trestlari XX asr boshlarida (1901 yil) tuzilgan. Yana o'sha Morganning 66 % po'lat nazoratida "Po'lat tresti", Dyuponning "Kimyo tresti", Fordning 1902 yil "Ford motor" kompaniyasi, u traktor, tenis, samolyot va boshqa ishlab chiqargan "Jeniral Motors"dan so'ng 2 o'rinda turadi. Uning tarkibida harbiy texnika asosiy o'rinni tashkil etadi. Avtomobilsozlik nafaqat AQSHda balki jahonda nufuzi katta edi. Morganiyada moliya guruhining ilk banki "Morgan granti tresti" kompaniyasi (1861) bo'lib, u Nyu Yorkda tashkil etildi. Uning 20,4 milliard \$ yuqoridagi bankka tegishli. "Jeneral Mortos", "Jeneral elektr", "Yunayted Stats Stil", "Amerika telefon va telegraf va boshqa korporatsiyalarni shuningdek ko'mir, to'qimachilik, neft, kimyo va boshqa tarmoqlarni o'z ichiga oladi. Guruh AQSH siyosiy hayotida muhim o'rin tutadi. 1903 yilda Morgan va Rokfeller kompaniyalari AQSHdagi 22 milliard dollar kapitali bo'lgan 112 ta bankni nazorat qilib turgan. AQSHda kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlanishi sabablari: 1. Taraqqiyotga g'ovbo'lgan qulchilikka barham berildi. 2. AQSHda yer -mulk davlat qo'lida edi, xalaqit beradigan qirol ham, zamindor zadagon ham, yer mulki bo'lgan ruhoniylar ham yo'q edi. Masalan, 6.048.111.608 akr yer, ya'ni mamlakat butun yer maydonining yarmidan ko'pi hukumat qo'lida bo'lib, u sanoat egalari va bankirlarga suv tekinga berardi; fermerlar ham yer osti boyliklarini arzon narxda sotib olish yoki ijaradan foydalanish imkoniga ega. 3. Hindularning yerlari tortib olindi. 4. AQSH kapitalistlari katta-katta hududlarni bosib olib, yer rentasi to'lamadilar va boyib ketdilar. 5. Tabiiy resurslar ko'mir, temir, o'rmon, neft, mis va boshqa boyliklar ko'p edi. 6. Yevropa mamlakatidan kapitalidan unumli foydalandi. 7. Immigratsiya natijasida qo'shimcha arzon, ishchi kuchi mavjudligi, shu sabab aholi sonining oshganligi. 8. Qishloq xo'jaligida kapitalizm taraqqiyotlarining "Amerika yo'li" g'alabasi. 9. G'arbning tezlik bilan kolonizatsiya qilinishi va temir yo'llar qurilganligi. 10. AQSH mustaqillik va dehqonlar urushidan so'ng urushsiz va katta xarajatlarsiz rivojlanish imkoniga ega bo'ldi.

AQSH ning ijtimoiy -siyosiy ahvoli.

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida AQSH murakkab ijtimoiy muammolarga duch keldi. Bulardan eng yiriklari mahalliy hindular, negrlar bilan bog'liq bo'lib, milliy masala o'tkirligicha qolayotgan edi. Sanoatning tez rivojlanishi yerli hindulardan tortib olingan yerlarni mumkin qadar tezroq o'zlashtirish, Sharqiy shtatlar bilan g'arbiy hududlarni qo'shish, undan ishlab chiqarilgan maxsulotlarni bozorlarga sotish, ko'plab temiryo'llar qurishni talab qilardi. Mamlakatda aholi soni tez o'sdi. "Ko'hna dunyo"dan "baxt" qidirib kelganlar bu yerda mashaqqatli mehnatga duch keldilar. Kasaba uyushmalari zaif, milliy ishchilar ittifoqi 6-7 yildan so'ng tarqab ketdi. Ishchilarni himoya qiladigan kuch yo'q edi. Ishchilar noroziligi ko'payib bordi. 1877 yilda AQSH temir yo'lchilari ish tashladi va u 17 shtatga tarqaldi. Ularga qarshi armiya, politsiya tashlandi. Amalda bu "kichik" fuqarolar urushiga aylandi. Pitsburgda ishchilar hukumat qo'shinlarini yengib, 7 kun shaharga ega bo'ldilar. Sent-Luistda ham ishchilar ikki hafta hukumron bo'ldilar. Nyu York, Ogayo, Indiana, Illinoys shtatlarida qurolli qo'zg'alonlar bo'ldi. 1886 yil 1-mayda Chikago ishchilaridan 350 mingtasi ish tashladi. Ular 8 soatlik ish kuni talab qildilar. 3-mayda ular Senno maydoniga mitingga to'plandilar, ammo politsiya namoyishchilarni o'qqa tutdi. Bu xunrezlik ommaviy mitinglar namoyishlarni yanada kuchaytirdi. Hukumat ko'plab ishchilarni qamoqqa oldi. 1887 yil 11-noyabrda ishchi rahbarlaridan 4 kishi Parsons, Fisher, Engel, Shpis dorga osildi. Shpis so'ngi so'zida: "Bizning sukunatimiz nutqlarimizdan ham dahshatli bo'ladi" degan edi. Bu qonli o'ch olish dunyoni larzaga soldi. Jahondagi ishchilar Chekago ishchilari bilan hamkorlik bildirib, shu kunni ishchilarning birdamlik ramzi sifatida nishonlaydigan bo'ldilar. G'arbdagi ba'zi mamlakatlarda bu kunni hozir ham birdamlik kuni sifatida bayram qilib kelmoqda. 1886 yilda AQSH da kasaba uyushmalari "Amerika mehnat federatsiyasi" tashkil topdi. 1867 yilda fermerlarning grenjerlar tashkiloti tuzildi. Uning safida 1,5 million a'zosi bo'lib, 32 shtatda bo'limlari bo'lgan. XIX asrning 60 yillar oxiridagi g'arbdagi agrar shtatlarda fermerlarning harakati boshlanib ketdi. Bu harakat tarixda Grenjerlar harakati deb nom oldi. "Grensh" - "fermer" degani AQSH da qishloq xo'jaligida noroziliklar fermerlar harakati ko'rinishida bo'lib o'tgan agrar shtatlar Illinoes, Vesponsin, Ayova, Minnisota, ko'p o'tmay grenjlar harakati grinbeklarga bo'shatib berildi. Grinbek - "ko'k yelka" dollarining orqa tomoni degan ma'noni anglatadi. Fuqarolar urushidan so'ng mamlakatda 450 milliard qog'oz pul chiqarilgan. Uushdan so'ng bu pullarning kursi 50 % ga tushib ketdi. Bankirlar va omonatchilar uni bekor qilishni talab etdi. Hukumat 1875 yil uni tillaga ayirish va sekin-asta mulklarga chiqish yo'lini tutdi. Ammo fermerlar bunga qarshilik ko'rsatgan edilar. 1875-1876 yillarda grinbeklar ittifoqi tuzilgan edi. Hatto ular 1878 yil saylovlarda 1 mln. ovoz va kongresda 15 o'rin olgan edilar. Ammo keyin sayovlarda bu partiyaning ta'siri ham, 90 yillarga kelib o'zi ham yo'qolib ketgan edi. AQSH siyosiy partiyalarinign hukmronligi quyidagicha sodir bo'ldi:

AQSH prezidentlari (1865-1913 yy):

17-Endryu Jonson (1808-1875, 1865-1869) tikuvchi, senator, respublikachi

18-Uliss Grand (1822-1885, 1869-1877) harbiy, senator, respublikachi.

- 19-Ratterford Keys (1822-1885, 1877-1881) yurist, senator, respublikachi.
- 20-Jeyms Garfield (1831-1881, 1881-1887) yurist, senator, respublikachi
- 21-Chester Artur (1829-1886, 1887-1885) yurist, senator, respublikachi
- 22-Grover Klivlend (1815-1889, 1885-1889) yurist, demokrat.
- 23-Benjamin Garrison (1883-1908, 1889-1894) yurist, respublikachi
- 24-Uilyam Makkinli (1843-1901, 1897-1901) yurist, respublikachi
- 25-Teodor Ruzvelt (1858-1919, 1901-1909) yozuvchi, respublikachi, "Nobel" mukofoti berilgan.
- 26-Uilyam Taft (1857-1930, 1909-1913) yurist, respublikachi.
- 27-Vudro Vilson (1856-1924, 1913-1921) o'qituvchi, demokrat, Prinston Universitetining tarix va huquq professori, rektori. Vilson prezidentligi davrida bojlarni 10 % ga kamaytirdi. (Unlervud qonuni), daromadlarning oshib borishiga qarab qo'shimcha soliq joriy etildi, Senatorlarni oldin shtatlarning qonun chiqaruvchi organlari saylagan bo'lsa, endi xalq saylaydigan bo'ldi, mahalliy banklar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi zahira bank tashkil etildi, 1914 yilda trestlarga qarshi Kleyton qonuni kuchga kirdi. Unda ish yashlash davrida yetgan zararni kasaba uyushmalari talab qila olmasligi korsatilgan edi. Vilson ham AQSH ning jahonda hukmron bo'lishi uchun katta hissa qo'shdi. U shunday deyishni yaxshi ko'rgan: "Biz yangi davr arafasida turibmiz, bu davrda amerikaliklar dunyoni idora qilishlari kerak". V. Vilson yirik monopolyalarga sadoqat bilan xizmat qildi. U Nobel mukofotini olgan.

AQSH ning Amerika qit'asi va Tinch okeanda hukmronlik qilish uchun kurashi.

O'z mamlakatining juda katta resursalarini va Rossiyadan sotib olgan Alyaskani (1867 yil Aleksandr II 7,2 mln. dollarga sotgan) o'zlashtirish bilan band bo'lgan AQSH sarmayadorlari mustamlakalar va o'z ta'sir doiralarini qo'lga kiritishga boshqa Yevropa mamlakatlaridan kechroq kirishdilar. Ularning e'tibori Karib havzasi va Tinch okean mamlakatlarga qaratildi. Bu yo'ldagi birinchi qadam Tinch okeanning Osiyoga olib boradigan strategik jihatdan muhim bo'lgan dengiz yo'llari kesishgan joydagi Gavayi orllarini 1898 yilda bosib olinishi bo'ldi. AQSH ning Tinch okeanda hukmronlik kurashi XIX asrning 60 yillarida, aniqrog'i fuqarolar urushidan so'ng boshlandi. 1866, 1867, 1871 yillarda Koreyaga bir necha marta hujum qildi. Nihoyat 1882 yilda u bilan tengsiz shartnoma tuzdi, bu shartnomaga muvofiq Koreya 3 ta portini AQSH savdosi uchun ochib qo'ydi, diplomatik vakillarini qabul qildi va Koreya AQSH fuqarolari uchun daxlsizligini tan oldi. Shunday qilib bu yerga Amerika maslahatchilari, missionerlar, o'qituvchilari va albatta kapitali kirib kela boshladi. AQSH Samoa orollarini 1889 yilda (Sharqiy Samoani) bosib oldi. Gavaya orollari uchun uzoq kurash olib bordi. U bilan 1875 yil savdo shartnomasi tuzildi. Ammo inglizlar va fransuzlar ham bu strategik qulay joyga ega bo'lishga intildilar. AQSH faol harakat qilib, Gavaya bu shartnomada o'z yeriga uchinchi bir davlarni kiritmaslik majburiyatini oldi. Bu orolda qand ishlab chiqarilardi. Amerikalik qand zavodlari egalik qilib oldi. AQSH bu muhim joyni batamom qo'lga kiritishga qaror qildi. 1893 yil Gavayaga "Dengiz peyodalari" tushurildi, monarxiya ag'darib tashlandi, "amerikacha inqilob" g'alaba

qildi, respublika e'lon qilindi va hukumat tuzildi. AQSH shu tarzda va Gavayani zabt etdi. 1898 yili Gavaya arxepelagi anneksiya qilindi. Qishloq xo'jaligida asosiy tarmoq 1 mln. ga ekin maydoni bor. Shakarqamish (1 mln. tonna qand), ananas, banan, kofe, gulchilik, sholi, chorvachilik rivojlangan. XIX asr oxiriga borib AQSH kapitalistlari Meksika va Markaziy Amerika mamlakatlaridan ancha manfaatdor bo'lib qolgan edilar. AQSH Lotin Amerikasidagi siyosati asosida "Hamma Amerika manfaatlari bitta" degan g'oya yotar edi. 1889 yilda AQSH davlat Departamenti tashabbusi bilan Vashingtonda Panamerika konferensiyasi bo'ldi. Lotin Amerikasi mamlakatlari delegatlari AQSH dan qo'rqqanligi va unga ishonchsizlik ko'zi bilan qaraganligi, AQSH ning Amerika davlatlari bojxona bitimini tuzishga qaratilgan harakatini yo'qqa chiqardi, o'zaro qulaylik tug'dirish masalasida ham umumiy bitimga kelinmadi. Birinchi Panamerika konferensiyasining birdan —bir aniq natijasi xalqaro Amerika Respublikalari se'zdi degan asotsiasiya tuzishdan iborat bo'ldi. AQSH ning g'arbiy yarim shardagi mamlakatlar ustidan tanho hukmronlik qilishga qaratilgan bosqinchilik siyosati shu tariqa paydo bo'lgan. 80 yillarda Venesuela bilan Britaniya Gveniyasi o'rtasidagi ziddiyat juda kuchayib ketganda, AQSH "Monro doktrina" siga tayanib, bu janjalni bartaraf qilishda o'z vositachilik qilmoqchi bo'lganligini taklif qiladi. Janubiy Amerika xususidagi Angliya - Germaniya ziddiyati, Uzoq Sharq Angliya - Rossiya munosabatlarining keskinlashuvi Angliyani AQSH ga yaqinlashtirdi. 1899 yil Venesuela masalasi hal qilindi. XIX asr oxirida AQSH nihoyatda qudratli davlatga aylandi. Hokimiyat tepasida mahkam o'rmashib olgan guruhlar mamlakatda hukmronlik qilish bilan qanoatlanmay qoldilar. AQSH jahonni hududiy jihatdan bo'lib olishdan ancha kechikkanligi sababli Ispaniya monarxiyasidagi mustamlakalarni tortib olishni mo'ljalladi. Ispaniyaga qarashli Kuba oroli Amerika kapitalistlarining havasini keltiradi, chunki AQSH ning iqtisodiyotiga ancha kapital sarflagan edi. AQSH Ispaniyaga qarshi urushga tayyorlana boshladi. AQSH fuqarolarining manfaatini himoya qilish bahonasida Kuba sohillariga 1898 yil 15-fevral kechasi Amerika "Meyn" kreseri harbiy kemasi yuborildi. Bu harbiy kema Gavana reydidagi turgan joyda noma'lum sababga ko'ra portlab ketdi. Natijada 260 kishi halok bo'ldi. 100 ga yaqin yarador bo'ldi. AQSH hukumati bo'lgan hodisa aybini Ispanlarga qo'ydi va 1898 yil aprel oyida Ispaniyaga urush e'lon qildi. Bu dunyoni qaytadan bo'lib olish boshlagan birinchi urush edi. Urush atiga 3 oy davom etdi va mag'lub bo'lgan Ispaniya monarxiyasining ichidan chiriganligini ko'rsatdi. 1898 yil 10-dekabrda Parijda imzolangan sulh shartnomasiga ko'ra Filippin orollarini AQSH Puerto-Riko, Guvam orollarini oldi. Kuba AQSHga qaram bo'lib qoldi. Pilippin uchun 20 million dollar pul berdi. 1901 yilda AQSH Angliyani bu hududda egallaganini tan olganligi haqida shartnoma tuzishga majbur bo'ldi. Kanal qurilishidan shug'ullanayotgan fransuzlar bankrotga uchradi va AQSH Fransuz aksionerlik jamiyatining kanalini qurish bo'yicha barcha aksiyalarni sotib oldi. Shu yo'l bilan AQSH kanal qazish, foydalanish va boshqarish huquqiga ega bo'ldi. Biroq bu hudud Kolumbiyaga tegishli bo'lib, Kolumbiya senati AQSH ni bu yerdan chiqib ketishini talab qildi va shartnomani ratifikatsiya qilmadi. Shundan AQSH Panamada isyon uyushtirdi va isyonchilarga yordam berish uchun Panama sohiliga harbiy kreyser yubordi. Kolumbiya

qo'shinlarining yo'li kesildi. Panama "mustaqil" deb e'lon qilindi, AQSH esa uni darhol tan oldi. Panama hukumati AQSh bilan shartnoma tuzib, kanal va boshqa inshootlar qurish huquqini unga topshirdi. Buning evaziga 10 million dollar pul oldi va yiliga 250 ming dollar renta olib tiradigan bo'ldi. Kanal qurilishi 10 yil (1904-1914 y.y) davom etdi. 1914-yil 15 - avgustda birinchi ishchi kema suzib o'tdi. 1920-yil 12-iyunda kanal rasman ochildi. Kanal uzunligi 81.6 km. Kema kanalni 4-8 soatda suzib o'tadi. 1 sutkada 36 tacha kema o'tadi. AQSH XX asr boshlarida jahonda ekspansiya siyosatini kuchaytirib yubordi. 1899 yil sentabrida AQSh davlat kotibi Xeyni Angliya, Germaniya, Rossiya, Yaponiya, Fransiya yuborildi. U "Ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar" siyosatini targ'ib qila boshladi. "Dollar diplomatiyasi" AQSH ning Lotin Amerikasini asoratga solishga qaratilgan siyosati. "Yordam berish" "Katta to'qmoq" "G'arbiy yarim sharning politsiyasi" AQSH Lotin Amerikasi mamlakatlarida tanho hukmronligini o'rgatish uchun kurash olib bordi. Bunda u Monro doktrinasiga tayanib ish ko'rdi. AQSH Prezidenti Teodor Ruzvelt (1901 -1909) "Katta to'qmoq" siyosatini ishlab chiqdi va uni o'tkazdi. Bu yo'lga muvofiq kongresda "Amerika mamlakatlaridan birida tartibsizliklar ro'y bersa xalqaro politsiya rolini bajarish AQSHning burchidir" degan so'zlarga amal qildi. Shu bilan AQSH moliya va sanoat kapitalining Lotin Amerikasi mamlakatlariga bostirib kirishiga yo'l ochib berdi. 1907 yilda San-Damengoni tengsiz shartnoma tuzishga majbur qildi. Unga muvofiq bojxona va moliya nazorati AQSH ga o'tdi. Huddi shu tartib 1911 yil Meksikada joriy etildi. Shu yil oxirida AQSH ning Meksikaga sarflangan kapitali 1,5 milliard dollarga yetdi. Gvatemala, Kosta -Reka, Nikaragua asoratli zayonlar bedi. Ularning ichki ishlariga aralasha boshladi. AQSH iqtisodiy -moliyaviy diplomatik va harbiy tazyiq o'tkazish usullarini sekin -asta ishlata borib, Markaziy Amerika mamlakatlarini yarim mustamlakaga aylantirdi, ular AQSH ga xom-ashyo yetkazib beradigan agrar mamlakatga aylandilar. "Ochiq eshiklar" siyosati kabilar XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi AQSH diplomatsiyasi siyosatini asosini tashkil etdi. XX asr boshlariga kelib xalqaro maydonda kuchlar joylashishida yangicha o'zgarishlar bo'ldi. Ilgari iqtisodiy jihatdan ilg'or bo'lgan Angliya, Fransiya bir muncha yosh davlatlar Germaniya, AQSH, Yaponiyatomonidan asta -sekin qisib qo'yila boshladi. Rossiya bilan Yaponiya o'rtasida Manjuriya masalasida tortishuv kelib chiqdi. Yaponiya bu masalada Angliya bilan bitim tuzmoqchi bo'ladi. Angliya bilan Yaponiya har qanday sharoitda bir -biriga yordam berishga kelishib oldilar. Rossiya -Yaponiya o'rtasida 1903 yil 30-iyunda Tokioda muzokaralar boshlandi. Ruslarning murosa tomon intilishini hisobga olmay, Yaponiya 1904 yil 24-yanvarda muzokaralar to'xtatib, urush e'lon qilmasdan urush boshladi. Urush Xitoy va Koreya hududida avj olib ketdi. Birinchi zarbani Port -Arturga berdilar. Yaponiya -AQSH, Angliya -Yaponiya yordamida urushga yaxshi tayyorgarlik ko'rdi. 1904 yil 20-dekabrda Port -Artur yaponlarga taslim bo'ldi. Qal'ada 17 ming kishi o'ldirildi. 1905 yil Rus floti Sutsima yonida mag'lubiyatga uchradi. Chorizm siyosiy jihatdan zaiflashganligi va harbiy muvofaqiyatsizliklarga uchraganligi tufayli Rossiya -Fransiya ittifoqi Fransiya uchun ahamiyatini bir muncha yo'qotdi. Ana shunday bir vaziyatda Fransiya bilan Angliya ""til topishdi"lar. 1904 yil 8-aprelda ular o'rtasida bitim tuzildi. 1907 yil ularga Rossiya qo'shildi. Shunday

qilib "Uchlar bitimi" - Antanta degan bitim imzolandi. 1905 yil 23-avgustda AQSHning Port-Smut shahrida Yaponiya bilan Rossiya o'rtasida sulh tuzildi. XX asr boshlariga kelib, monopolistik rejalar tashkil topishi ko'paydi, bu birlashmalar xalq xo'jaligining eng muhim tarmoqlarini o'z ichiga oladi va mamlakat AQSH prezidenti T. Ruzvelt vositachiligida AQSH ning Port-Smut shahrida sulh muzokaralari bo'ldi. Rossiyadan Saxalin orolining bir qismini Yaponiyaga berishga va Yaponiyaga 1,2 mlrd. ien tovon to'lash talab qilindi. Lekin rus qo'mondonligi bunga ko'nmadi. Faqat Saxalinni bir qismini Yaponiyaga berishga rozi bo'ldi. Bitimga ko'ra Koreya Yaponiyaga o'tdi. Port Artur Yaponiya ijaraga berildi. 1910 yil Yaponiya Koreyani to'la istilo qilib oladi. Yaponiya Birinchi jahon urushiga tayyorlana boshladi.

AQSh aholisi-271,6 mln. Yer yuzi aholisining 5 %ni tashkil etadi. Hududi - 9363ming km. kv. kattaligi jixatidan dunyoda to'rtinchi o'rinda turadi. Prezidenti- Jorj Bush. Davlat kotibi - Kandoliza Rays. 50 ta shtatdan iborat.

Islom Karimov: "Keyingi yillarda qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarishda AQSh bilan hamkorlik kuchaymoqda. Biz paxtachilikda ekish, ishlash va terish texnikasini chetdan o'ib kelish yo'lini tuta olmaymiz. Chunki dunyoda bunday mashinalarni faqat AQSh va O'zbekiston ishlab chiqaradi, xolos".

Nazorat uchun savollar:

1. AQSH iqtisodiy taraqqiyotida ishlab chiqarish usullarining o'rni va ahamiyati.
2. Kapitalizm rivojiga ishlab chiqarishning hududiy ixtisoslashuvi, immigratsiyavaekspansiya kabi omillarning ta'siri.
3. AQSH hukumatining mahalliy aholi - hindularga munosabat masalalari.
4. Abolision harakat, uning mazmun va mohiyati.
5. "Er osti temir yo'liari jamiyati" ning ish faoliyati.
6. "Missuri kelishuvi"ning mohiyati.
7. Siyosiy partiyalarning tashkil topishi.
8. AQSH tashqi siyosatining o'ziga xos xususiyatlari.
10. "Monro doktrinasini"ning e'lon qilinishi va uning asosiy mazmuni.
11. "Kanzas-Nebraska" qonunining tashkil qabul qilinishi va mohiyati.
12. Respublikachilar partiyasining tashkil topishi.
13. 1860 yilgi prezident saylovining AQSh tarixidagi o'rni va ahamiyati.
14. "Janubiy konfederatsiya" ning tuzilishi .
15. Fuqarolar urushining birinchi bosqichini borishi va uning natijalari.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Tarixiy xotirasizkelajak yo'q". T., "Sharq", 1998.
2. Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. 1998. 387-bet.
3. Маникин А.С. История двухэтапной системы США (1789-1980). М., 1981.
4. Новая история стран Европы и Америки. М., 1998.
5. Jahon tarixi. T., "Meros", 2004.
6. Yangi tarix. 11-IIIq. T., O'qituvchi". 2004.
7. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
8. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
9. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

4-MAVZU: XVIII asr Fransuz burjua inqilobi. Birinchi imperiya davrida Fransiya

Reja:

1. Inqilob arafasida Fransiya.
2. Inqilibning boshlanishi, borishi va bosqichlari.
3. Yakobinchilar diktaturasi
4. Termidorchilar Konventi va Direktoriya davrida Fransiya.
5. Napoleon Bonapartning hokimiyat tepasiga kelishi.
6. Fransiyaning bosqinchilik urushlari.
7. Napoleonning ichki siyosati.
8. Yevropa davlatlarining Fransiya qarshi urush harakatlari.
9. Napoleon imperiyasining inqirozi.

Tayanch tushunchalar:

Feodal mustabid tuzumning inqirozi. "Notabllar majlisi". Bosh shtatlarning chaqirilishi. Millat majlisi. Ta'sis majlisi. Bastiliyaning olinishi. "Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi". 1791 yilgi konstitutsiya. Varenn inqirozi. Kordelerlar. Yakobinchilar. Jirondistlar. Felyanlar. Montanyarlar. Qonun chiqaruvchi majlis. 1792 yil 10 avgustdagi xalq qo'zg'oloni. Millat Konventi. Respublikaning e'lon qilinishi. Yakobinchilar diktaturasi. Termidorlar Konventi. 1795 yilgi konstitutsiya. Direktoriya. "Grakx" Babyov va "Tenglar jamiyati". Fransiyaning bosqinchilik urushlari. 18-bryumer davlat to'ntaruv. Napoleon Bonaparl. Avstriya urushi. Italiyaning taslim bo'lishi. Misr urushi. Direktoriya. Konstitutsiya va 1-Konsullik. "Napoleon kodeksi". Monarxiyaning tiklanishi va uning xarakteri. "Le shapele" qonuni. Berlin dekreti. "Kontinental blokada". Tilzitsulhi. Erfurt muzokaralari. Buxarest sulhi. Rossiyaga hujum. 6-koalitsiya. "Xalqlarjangi". Shomon shartnomasi. Vena kongressi. Legitimizm. Napoleon tomonidan Fransiya taxtini qayta egallanishi. 7-koalitsiya. Muqaddas Elena surguni. Muqaddas Ittifoq.

Inqilob arafasida Fransiya

XVIII asrning 80-yillari oxirida Fransiya feodal-mustabid tuzumning inqirozi keskinlashdi. 1787-1789 yillarda savdo-sanoat inqirozi yuz berdi. Bu inqirozni 1776 yilda Angliya bilan imzolangan shartnoma keltirib chiqardi. Bu shartnomaga ko'ra, fransuz bozorlari ancha arzon narxdagi ingliz mahsulotlari uchun ochib qo'yildi. Mamlakatning ishlab chiqarishida turg'unlik davri bo'lib, ishsizlar soni keskin oshdi. 1788 yilgi qahraton qish tufayli qishloq xo'jalik ekinlarini hosildorligi tushib, g'alla tanqisligi natijasida oziq-ovqat mahsulotlarining narxi oshib ketdi. Xalq ommasining ahvoli og'irlashdi. Hukumatning ushbu inqirozdan chiqish uchun layoqatsizligi ro'y-rost ma'lum bo'ldi. Davlat qarzi 1,5 milliard frankni tashkil qilib, 1789 yilga kelib, keyingi 14 yil ichida u 3 barobar oshdi. Monarxiya moliyaviy bankrotlik bo'sag'asiga kelib qoldi. Bosh nazoratchi Tyurgo soliqlarning bir qismini imtiyozli tabaqalarga ham joriy qilishni taklif qildi. Hatto toifalarga qaramasdan umumiy yer solig'ini solish to'g'risida loyiha ishlab chiqildi. 1787 yil davlatning ikki

imtiyozli tabaqalari - dvoryanlar va ruhoniylardan yordam olishga umid qilgan monarxiya ularning orasidan saylab olingan vakillar - notabllar majlisini chaqirdi. Ammo ular qirol tomonidan taklif qilingan islohotlarni tasdiqlashdan bosh tortdilar va qirolning hokimiyatini o'zlarining manfaati yo'lida cheklashga urinib, Bosh shtatlarni chaqirishni talab qildilar. 1614 yildan beri Bosh shtatlarning chaqirilmay kelinishiga sabab 3-tabaqaning siyosiy talablar bilan chiqishi edi. Bosh shtatlarning chaqirilishi, 1789 yilning bahoriga tayinlandi. Shahar va qishloqlarda tabaqalarning talablariga mos ravishda deputatlarning dasturlari ishlab chiqila boshlandi. Ko'pchilik dehqonlarning dasturlarida siyosiy talablar qo'yilmadi, ammo ularda "ahmoqona odatlarni" bekor qilish, soliqlarni kamaytirish kabi talablar mavjud edi. Savdogarlarning nakazlari asosan o'rta asrlardan beri mavjud bo'lgan sanoat reglamentatsiyasini bekor qilishni, barcha tabaqalarni bir xilda soliqqa tortishni va qisman qirol hokimiyatini cheklashni talab qilmoqda edi. Hatloki, xalq orasida Bosh shtatlar tomonidan qabul qilinishi kutilayotgan "konstitutsiya" so'zi ommalashdi. Qirol Lyudovik XVI (1774-1792 yil) bir qancha yon berishlarga majbur bo'ldi. Mamlakatning moliya, sanoat va savdo bo'yicha bosh nazoratchisi lavozimiga sanoatchi moliyachilar orasida tashkil bo'lgan mo'tadil islohotlar tarafdori, shveytsariyalik bankir Nekker taklif qilindi. Saylovchilarning sonidan kelib chiqqan holda, 3-tabaqa deputatlarining soni 2 marotabaga oshdi. Mamlakatning 25 yoshga yetgan, doimiy yashash joyiga ega bo'lgan va soliqlarni to'lab turgan barcha erkak aholisi saylash huquqiga ega edi. Ovoz berish avvalgidek tabaqalar asosida bo'lishi rejalashtirildi. Fransiyada aholini mulkiy ahvoliga qarab emas, balki ular foydalanayotgan imtiyozlarga ko'ra tabaqalar bo'yicha bo'lish qabul qilingan. Birinchi va ikkinchi tabaqalar uchinchisiga qaraganda ikki barobar ortiq o'rinlarga ega edi.

Inqilobning boshlanishi, borishi va bosqichlari

1788 yil bahoridan kuchli xalq harakatlari boshlandi. Ochlik isyonlari, senyorlarning yerlariga hujum qilish, soliq idoralarini vayron qilish va ishchilarning chiqishlari odatiy tusoldi. Ularning orasida eng yirigi Parijda eng boy korxona egasi Revelyonning ish haqini qisqastirishga bo'lgan urinishiga qarshi ishchilarning chiqishlari bo'ldi. Ishchilar uning uyi va manufakturasini vayron qilib, hukumat qo'shini bilan jang qildilar. Matbuot senzurasidan ozod qilindi. Ko'plab broshyuralar, pamfletlar dunyo yuzini ko'rди. Ularning mualliflari asosan liberal dvoryanfarga yoki 3-tabaqaga mansub edi. Shunday broshyuralardan eng mashhuri abbat Siyesning "Uchinchi tabaqa nima?" nomli broshyurasi edi. Unda dvoryanlar va uchinchi tabaqa ilg'or kishilarining fuqarolar tengligi, liberal huquqlar va ozodlik haqida, monarxiyani vakillik organi bilan cheklashdan iborat dasturi aks etgan edi. 1789 yil 5-mayda Versalda Bosh shtatlar chaqirildi. Unda birinchi tabaqaruhoniylar 291 deputatni (ularning 200 ga yaqini islohotlar tarafdori edi) tashkil qildilar, ikkinchi tabaqa - dvoryanlar 270 deputatga ega bo'lib, ularning 90 kishisi liberal kayfiyatda edi. Uchinchi tabaqa 578 deputatga ega bo'lib, ularning aksariyati yuristlar, ziyolilardan chiqqan kishilar, savdogarlar, bankirlar va yer egalari edilar. Ammo ularning orasida, ba'zan 4-tabaqa, deb ataluvchi, dehqonlar va shahar kambag'allari yo'q edi. Uchinchi tabaqadeputatlari vakillikning tabaqaviy printsiptini rad etib, 17-iyun majlisida o'zlarini Millatmajlisi - butun millatning nomidan ish ko'ruvchi vakillar, deb e'lon qildi (bu davrga kelib birinchi va ikkinchi tabaqalardan 100 ta deputat 3-tabaqaga qo'shildi). U 490 kishidan 400 tasining ovoz berishi bilan qabul qilindi. Majlis agar

u tarqatib yuboriladigan bo'lsa, soliqlarni to'lamaslikka chaqirdi. Qirol majlislar zalini yopish to'g'risida buyruq berib, himoya uchun harbiy otryad chaqirdi. 20-iyun kuni ertalab Millat majlisi deputatlarideputat Mirabo chaqirig'iga ko'ra konstitutsiya ishlab chiqilmaguncha tarqamaslikka so'z berdilar. 27 iyun kuni qirol imtiyozli tabaqalarning boshqa deputatlariga ham Millatmajlisiga qo'shilishga rozilik berishga majbur bo'ldi, 9 iyul kuni mavjud 3 ta tabaqalardantashkil topgan Millat majlisi o'zini "Ta'sis majlisi" deb e'lon qildi. Boshlangan inqilobni to'xtatish uchun qirol Parijga yollanma qo'shin kiritdi. 11 iyul kuni Nekker vazifasidan ozod qilindi. 12-13 iyul kunlari xalqning qo'shin bilan harbiy to'qnashuvlari davom etdi. Xalq aslaha omborlariga hujum qilib, qurollandi. 1789 yil 14 iyul kuni ertalab kazarmaga bostirib kirgan xalq u yerdagi aslaha omboridan qurollarni olib, despotizmning ramzi bo'lib qolgan siyosiy qamoqxona vazifasini o'tovchi Bastiliya qal'asiga yurish qildi. Parijlik olomon va fransuz gvardiyasining askarlari Bastiliya qal'asini zabt etdilar. Qo'g'olonchilarning qurollarni topshirish talabiga rad javobini bergan qal'a komendanti de Lonening boshi tanasidan judo qilindi. Bastiliya vayron qilindi. Bastiliyani ishg'ol qilishda qal'nashganlarning soni 662 kishi bo'lib, ularning 426 tasi savdogarlar va hunarmandlar, 149 tasi xalfalar, shogirdlar va ishchilar, 77 tasi askarlar, 4 tasi kommersant, 5 tasi xizmatchi va 1 tasi o'qituvshi bo'lgan. Bastiliya olingandan so'ng Fransiya ommaviy xalq harakatlari ko'tarildi. Xalq eski hokimiyat organlarini ag'darib, xalq militsiyasini tashkil qildi. Dehqonlar sen'orlar tortib olgan jamoa yerlarini qaytadan egallab oldilar. Parij meri qilib Baye, Parij Miiliy gvardiyasining qo'mondoni qilib Lafayet saylandilar. Amalda Fransiya mustabid tuzum ag'darildi, dvoryanlarning emigrasiyasi boshlandi. Siyosiy hokimiyat to'liq Ta'sis majlisiga, ya'ni 3-tabaqa qo'ligao'tdi. Xalq harakatining keng avj olganligidan vahimaga tushgan Ta'sis majlisi 1789 yilning avgustida 2 ta muhim qonun qabul qildi. Bu qonunlarga ko'ra tabaqalarning imtiyoz va ustunliklari, feodal huquqlar, cherkov desyatinasi (ushr) bekor qilindi va davlat soliqlarini to'lash uchun qonun oldida hammaning o'zaro tengligi e'lon qilindi. Ammo barcha senzlar, yer bilan bog'liq majburiyatlar amalda qoldi. Bu dekretlar feodal munosabatlarning tugatilishiga asos bo'lib, dehqonlarga yon berish siyosatining boshlanishi edi. Shu bilan birga Ta'sis majlisi dehqonlarning ancha qat'iy talablar bilan chiqayotgan qismiga qarshi jazo otryadlarini ham yubordi. Har qanday imtiyozlar va erkinliklar bekor qilindi. Norozi dehqonlar va shahar plebeylarini tinchlantirish maqsadida kelajakda konstitutsiyani joriy qilishga qaror qilindi. 1789 yil 26 avgustda majlis katta inqilobiy ahamiyatga ega bo'lgan hujjat- "Inson vafuqaro huquqlari deklaratsiyasi"ni qabul qildi. Deklaratsiya xalq suvereniteti prinsipini, qonun oldida barchaning tengligini, insonning xavfsizlik va jabr - zulmga qarshilikko'rsitish huquqini, so'z erkinligi, matbuot erkinligi va vijdon erkinligi, "xususiy mulkchilikhuquqining muqaddasligi va daxlsizligi" e'lon qilindi. So'zsiz "Inson va fuqaro huquqlarideklaratsiyasi"ning tayyorlanishiga 1776 yil 4 iyulda qabul qilingan "AQSHning mustaqillik deklaratsiyasi" katta ta'sir qildi. Inqilob yuksalaverdi, ammo Fransiyaning iqtisodiy ahvoli yaxshilanmadi. 5 oktyabr kuni 20 ming kishidan iborat aholi Versaldagi qirol rezidensiyasi va Ta'sis majlisiga tomon yo'l oldi. Qirolning "Deklaratsiya"ni va avgustdagi dekretlarni imzolamaganligi qirolga nisbatan ommaviy ishonchsizlikni tug'dirdi. Ularning talabi bilan oktyabr oyida qirol va Ta'sis majlisi Parijga ko'chdi. Shunday qilib, qirol xalqning nazorati ostida qolib, deklaratsiya va

avgust dekretlarini tasdiqlashga majbur bo'ldi. 5-6 oktyabrlarda bo'lib o'tgan bu xalq harakati inqilobning dastlabki muvaffaqiyatlarini mustahkamladi va uning keyingi taraqqiyoti uchun sharoit yaratdi. Ta'sis majlisida o'zining mavqeini mustahkamlab olgan sanoatchilar va liberal dvoryanlar islohotlarni yanada davom ettirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bunda Amerika inqilobining qatnashchisi markiz Lafayet va graf Mirabolar katta rol o'yhadilar. Ammo majlisda yangi kuchlar paydo bo'ldiki, ularning ichida yosh advokat Maksimilian Robespyer (1758-1794) va uning tarafdorlari ham bor edi. Majlis 1790-1791 yillardagi fuqarolarning tengligi printsipiga asoslanib, tabaqalarning imtiyozlarini, dvoryanlik titullarining meros o'tishini, dvoryan gerbi va umuman dvoryan imtiyozlarining barchasini bekor qildi. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishning erkinligi e'lon qilinib, sex tizimi va unga joriy qilingan davlat reglamentasiyasi tugatildi. Ichki bojxona soliqlari va Angliya bilan imzolangan 1786 yilgi savdo shartnomasi bekor qilindi. 1790-1791 yillarda ishchilarning ish tashlashlari kuchayib, ishchi itlifoqlari paydo bo'la boshlagan bir vaqtda Ta'sis majlisi norozilik harakati boshliqlariga qarshi sud qilinmasdan o'lim jazosiga mahkum qiluvchi harbiy qonun chiqardi. 1791 yil 14 iyulda tashkilotlar va ish tashlashlarni ta'qiqlovchi "Le-Shapele" qonuni (uni taklif qilgan deputat nomi bilan atalgan) qabul qilindi. Bu qonun 1864 yilda bekor qilindi. Dehqon qo'zg'olonlarining yangidan ko'tarilishi Ta'sis majlisini agrar masalaga qaytishga majbur eldi. 1789 yil 2 noyabr dekreti bilan majlis cherkov yerlarining ko'pchiligini konfiskatsiya qildi. Millat mulki, deb e'lon qilingan bu yerlar sotuvga qo'yildi. Ammo yerlar baland narxda sotilganligi sababli ularni asosan, burjuaziya va o'ziga to'q dehqonlar sotib oldilar. Kambag'al dehqonlar ularni sotib olish imkoniyatiga ega emas edilar. 1791 yil sentyabrda Ta'sis majlisi konstitutsiya ishlab chiqdi. Unga ko'ra mamlakatning barcha fuqarolari saylov huquqiga ega bo'lgan "aktivlar" va bunday huquqga ega bo'lmagan "passivlar" deb ikki guruhga bo'lindi. Aktiv fuqarolarga 25 yoshga etgan, mulkka ega bo'lgan va o'rtacha maoshning 3 kunligi miqdorida to'g'ri soliqni to'lash imkoniyatiga ega bo'lgan barcha erkaklar kirdilar. Mamlakatning 9 million kishilik erkaklaridan 4,3 millionsaylov huquqiga ega edi. Saylovlar 2 bosqichda bo'lib: dastlab 50 ming kishilik saylovchilar saylanar, so'ngra ularning orasidan deputatlar saylanar edi. Saylovchilar o'rtacha ish haqining 3 kunligi miqdorida (1,5-3 livr) emas, balki 10 kunligi miqdorida, deputallikka nomzodlar esa 1 kumush marka (52 livr) soliq to'lashi va yana yer mukiga ega bo'lishi shart edi. Biroq mazkur konstitutsiya joriy qilinmadi, shuningdek ularda qulchilik ham bekor qilinmadi. Fransiyada konstitutsion monarxiya o'rnatildi. Qonun chiqaruvchi hokimiyat bir palatali qonun chiqaruvchi majlisga, ijro etuvchi hokimiyat esa monarx va u tayinlaydigan ministr'larga tegishli edi. Qirol "Ta'qiqlovchi veto" huquqiga, ya'ni majlis ko'rib chiqqan qonunlarni vaqtincha rad etish huquqiga ham ega edi. Fransiya 83 ta departamentga bo'linib, ularda hokimiyatni saylanuvchi kengashlar va direktoriyalar boshqargan. Shahar va qishloqlarda esa saylanuvchi munisipalitetlar boshqargan. Shunday qilib, Ta'sis majlisi yuridik jihatdan mulkdorlarning ijtimoiy va siyosiy hukmronligini rasmiylashtirdi. Inqilob lagerida ijlimoiy-siyosiy tabaqalanish boshlandi. Xalq ommasi va burjuaziyaning ancha radikal bo'lgan qatlamlari inqilobni davom ettirishga, burjuaziyaning yuqori doiralari va liberal dvoryanlar o'z maqsadiga erishgan bo'lib, inqilobni to'xtalaishga harakat qildilar. Bunday bo'linish holati qirolning qochishga urinishi bilan bog'liq bo'lgan

Varenn inqirozi davrida yaqqol namoyon bo'ldi. Qirol Lyudovik XVI oilasi bilan Parijdan Fransiyaning Fransiyalik emigrantlar yig'ilgan Varenn shahriga qochishga qaror qildi. Fransiya yaqin bo'lgan Belgiya hududida Avstriya armiyasi saqlanayotgan bo'lib, qirol armiyasi uning madadiga umid qilgan edi. Ammo qirol oilasini olib ketayotgan izvosh dastlabki pochta bekatida tanilib, qo'riqchilar qurshovida Parijga qaytarildi. Aynan shu voqe'lik inqilobni himoya qilish uchun ko'ngilli otryadlarni tashkil topishiga sabab bo'ldi. Parij aholisi qirolni xoinlikda aybladi. Xalq ommasi va liberal dvoryanlarning hokimiyatda turgan mo'tadil monarxiyachi -konstitutsiyachilarning bir qismining noroziligi siyosiy klublarning tashkil topishida ko'rindi. Bunday klublar jumlasiga felyanlar, yakobinchilar, kordelyerlar va boshqalar kirar edi. 1791-1792 yillarda ancha demokratik bo'lgan klublardan biri bu kordelyerlar klubi edi. Bu klub asosan hunarmandlar va boshqa passiv fuqarolarni birlashtirgan bo'lib, uning tarkibiga Marat, Danton, Demulen va boshqalar kirgan edi. Kordelyerlar klubi a'zolari -monaxlari beliga arqon bog'lab yuruvchi (arqon fransuzcha "corde") kordelyerlar monastirida yig'ilishar edi. Yakobinchilar klubi ham katta ta'sirga ega edi. Bu klub a'zolari Avliyo Yakob monastirida yig'ilishar edilar. Klub turli orientasiya tarafdorlarini birlashtirgan edi. Klubning provinsiyalarda filallari mavjud edi. 1791 yilda filiallarning soni 400 dan ziyod bo'lib, keyinchalik ularning soni 1000 dan oshib ketdi. Mirabo va Robespyerlar ham shu klub a'zolari edilar. 1791 yildagi bo'linishdan so'ng yakobinchilar klubidan felyanlar, deb ataluvchi konstitutsion monarxiyachi siyosiy klub ajralib chiqti. Bu klubning nomlanishi shu nomdagi diniy ordenning nomidan olingan bo'lib, klub a'zolari bu ordenga tegishli monastirda yig'ilish o'tkazar edilar. Bu klubning rahbarlari M.Lafayet, A.Barnav, A.Lamet edilar. Inqilob ko'plab ro'znomalarni paydo qildi. Ayniqsa, Marat tomonidan nashr qilinayotgan "Xalq do'sti" deb nomlangan ro'znoma katta nufuzga ega edi. Fransiya'dagi inqilob Yevropa davlatlarining monarxlari va dvoryanlarining g'azabiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, Avstriya va Prussiya hukumatlari inqilobiv Fransiya'ga qarshi harbiy ittifoq tuzdilar. Qirol va uning tarafdorlari urush chiqarishga harakat qilib, inqilobdan qutulishning yagona yo'lini urushda ko'rdilar. Felyanlarning bir qismi, shuningdek, Robespyer, Marat va yakobinchilarning ko'pchiligi urushga qarshi edilar. Fransiyaning Jironda departamentidan chiqqan (shuning uchun ular jirondistlar deb atalgan) asosan, savdo sanoatchilar Ta'sis majlisida katta ta'sirga ega bo'lib, ular ham urush tarafdorlari edilar. Urush tarafdorlarining qo'li baland keldi. 1792 yil 20 aprelida Fransiya Avstriyaga qarshi urush e'lon qildi. Bu inqilobiy Fransiyaning monarxiyachi Yevropaga qarshi urushi edi. Urushning dastlabki davri Fransiya uchun muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Chunki qo'shinning yomon qurollanganligi, yaxshi tashkil qilinmaganligi va ko'pchilik ofitserlarning emigratsiyada ekanligi bunga sabab bo'lgan edi. 1791 yil 1 oktyabrida konstitutsiya qabul qilingandan so'ng Qonun chiqaruvchi majlis ochilgan edi. Uning tarkibi Ta'sis majlisinikidan farq qilib, majlis a'zolarining 10 foizini yirik moliyachilar, kema egalari, quldor savdogarlar, plantatorlar, yirik yer egalari, sanoatchilardan iborat—felyanlar partiyasi tashkil qilindi. Bu partiya monarxiyaning va 1791 yilgi konstitutsiyaning saqlab qolinishidan manfaatdor edilar. Majlisning so'l qismidayakobinchilar klubi bilan bog'liq deputatlar tashkil qildi. Tezda bu guruh ikkiga bo'linib ketdi. Ulardan biri jirondistlar, deb atalib, unga asosan janubiy, janubi-g'arbiy va janubi-sharqiy departamentlarning jamiyatni qayta tashkil qilishdan manfaatdor bo'lgan savdogarlari,

sanoatchilari va yangi yer mulki egalari kirdilar, Majlisning o'ta so'l guruhini montanyarlar deb nomlanuvchilar tashkil qildi. Ulaning bunday nomlanishiga sabab, ularnimajlislar zalida eng yuqori o'rinlarni egallaganligi (fransuzcha "montana"- "tog") sabab bo'lgan edi. Ommaviy inqilobiy ko'tarilish sharoitida Parijning 48 ta shunday seksiyalarijamiat hayotida faol qatnasha boshladilar. Aynan ular 1792 yil 10 avgust inqilobini,tayyorladilar. Avgust boshida esa monarxiyani ag'darishga jiddiy tayyorgarlik ko'rdilar. 1791 yil 25 iyulida Avstriya va Prussiya monarxlari nomidan gersog BraunshveygParij aholisiga murojaat qilib, qirolga bo'ysunishni talab qildi. Buhga javoban 48 tasektsiyadan 47 tasi Qonun chiqaruvchi majlisdan Lyudovik XVI ni taxtdan ag'darishni va Millat konventini chaqirishni talab qildi. Ammo majlis ularning talabini bajarmadi. 10avgust tunda qo'zg'olon boshlandi. Shunday qilib, Parijning qo'zg'olonchilar kommunasitashkil qilindi va hokimiyatni o'z qo'lga oldi. Shu kuni qo'zg'olonchilar Tyuliridagi qirolsaroyini zabt eldilar. 13 avgust kuni qirol oilasini bir vaqtda qamoqxona vazifasini o'tovchiTampl qasriga ko'chirdilar. 11 avgust dekreti bilan fuqarolarni aktiv va passiv guruhlargaajratish bekor qilindi. 21 yoshga yetgan barcha erkaklar saylash huquqiga ega bo'ldilar. Shuningdek, ovoz berish huquqiga bir joy da bir yildan kam bo'lmagan vaqt mobaynidadoimiy yashagan 25 yoshga etgan barcha erkaklar ega bo'ldilar. 26 avgustda qasamyod etmagan ruhoniylarni Fransiyadan haydash to'g'risida qaror qabul qilindi. Shu yilning avgustida emigrantlarning va jamoa yerlarini qishloq jamoasi o'rtasida sotish to'g'risida dekretlar qabul qilindi. Ammo bu dekretlar amalda joriy qilinmadi. 25-28 avgustdagi dekretlar feodal majburiyatlarni hech qanday to'lovsiz bekor qildi. Konstitution monarxiya tarafdorlari hokimiyatdan mahrum qilindilar. Parij kommunasi jirondistlar va montanyarlarning katta qarshiligiga qaramasdan Parijdagi shahar hokimiyatining organi bo'lib qolaverdi.19 avgust kuni Prussiya armiyasi Fransiya chegarasiga hujum qilib, Verden va Longvi shaharlarini egalladi. 20 sentyabr kuni Valma yaqinida inqilobiy armiya Prussuya qo'shinining hujumini qaytarib, uni chekinishga majbur qildi. Shu davrda Konvent va armiya qo'shni daviatlarning xalqlariga yordam berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. "Kulbalarga tinchiik - saroylarga urush" shiori qabul qilindi. Bu shior Fransiya qo'shinlari egallagan hududlarda krepostnoy huquq bckor qilinishi, xalq suvereniteti e'lon qilinishini anglatar edi. Inqilobiy armiyaning g'alabalari natijasida Savoyya, Nissa, Reynning so'l qirg'og'i va Belgiya, Fransiya qo'shib olindi. Urushda Angliya betaraf turdi. Fransiyaning muvaffaqiyatlaridan so'ng Belgiya Fransiya respublikasining raqiblari tomoniga o'tdi. Keyinchalik Fransiyaning harbiy muvaffaqiyatlari fransuzlarga qarshi ko'p sonli ishtirokchilardan iborat koalitsiyaning shakllanishiga sabab bo'ldi.1792 yilning 20 avgustida Qonun chiqaruvchi majlisning yig'ilishidan so'ng tezda Millat Konventi chaqirildi. Konventga Fransiyadan 749 deputat, mustamlakalardan esa 34deputat saylandi. Deputatlar orasidan, asosan, mulk egalari ko'pchilikni tashkil qilib, xalqvakillari 40 kishi atrofida edi. Konvent tarkibida 155 kishiga yaqin deputatlar montanyarlardan iborat bo'lib, ular qirolni sud qilishni va boshlangan radikal islohotlarningdavom etishini talab qildilar. 21 avgustda qirol hokimiyatining tugatilganligi to'g'risidaKonvent qaror qabul qildi. 1792 yil 22 sentyabrda Fransiya respublika deb e'lon qilindi.1792-1793 yillarning qishida Fransiya shahar va qishloqlaridagi xalq ommasi inqilobni davom ettirishni talab qildilar. Xalq ommasining ahvoli nihoyatda og'ir edi. Non va boshqa oziq-ovqat

mahsulotlariga qat'iy narxni belgilash to'g'risida Konventga ko'plab talabnomalar tusha boshladi. Parij kommunasi shahar byudjetidan mablag' ajratib, qimmat bahoda g'alla sotib olib, uni arzon narxda aholiga sota boshladi. Boy va mulkdorlarga kommuna soliq soldi. 1793 yil bahorida yana yer masalasi kun tartibiga chiqdi. Ayrim tumanlardadehqonlarning o'zboshimchalik bilan yerlarni bosib olish harakati boshlandi. Shunda Konvent emigrantlarning va qirol yerlarining mayda qismlarga bo'lib sotish to'g'risidadekret qabul qilishga majbur bo'ldi. Qirol Lyudovik XVI ni jazolash masalasi Konventda, va undan tashqarida butun Fransiya bo'ylab keng muhokama qilindi. Konvent deputatlari ham bu masalada ikkiga bo'lini. Jirondistlarning aksariyati va botqoqchilar (majlislar zalining quyi qismidan joy olgan deputat) larning bir qismi qirolni qatl qilinishiga qarshi edilar, montanyarlar, jirondistlar va botqoqchilarning boshqa bir qismi uni qatl qilishni talab qildilar. Noyabr-dekabr oylarida qirolning koalitsiya monarxlar bilan respublikaga qarshi urush to'g'risidagi maxfiy yozishmalari topib olindi. Bu qirolni qatl qilinishiga asos bo'ldi. 1797 yil 21 yanvar kuni Lyudovik XVI namoyishkorona qatl qilindi. Qirolning qatl qilinishiga, va xalq ommasining talabiga ko'ra chiqarilgan bir qator dekretlarga, g'allaga qat'iy narx belgiianganligiga qaramasdan parlarnentda va undan tashqarida kurash kuchaydi. Jirondistlar Konventi "O'n ikkilar komiteti" ni tuzib, seksiyalar va Parij kommunasini tergov qilishga kirishdilar. Kommunaning rahbarlari bo'lgan Eber va Varlenni qamoqqa olish to'g'risida buyruq chiqarib, ularni "qutirganlar" deb atadi. Jirondistlarga qarshi Kommuna, seksiyalarning ko'pchiligi, montanyarlar va kordelerlar birlashdilar. 10 avgustda Kommuna tomonidan Qo'zg'olonchilar komiteti tuzildi. 1793 yil 31 mayda uning buyrug'i bilan kop ming kishilik qurollangan olomon va milliy gvardiyaning jangchilari Konventni qurshovga oldilar. Jirondistlarning rahbarlari hibsga olindi. Xalq qo'zg'oloni g'alaba qilib, hokimiyatga yakobinchilar keldilar.

Yakobinchilar diktaturasi

Jirondistlar Konventidan norozi bo'lgan shahar va qishloq aholisining qo'llab-quvvatlashi oqibatida yakobinchilar hokimiyatga keldilar. Butun mamlakatda ahvol og'ir edi. 83 ta departamentning 60 tasida isyonlar ko'tarilib turdi. 1793 yil martida Vandeeda ko'tarilgan qo'zg'olon ularning eng kattasi edi. Qishloq xo'jaligi butunlay izdan chiqqan bir vaqtda Konvent 300 ming kishini armiyaga safarbarlikka chaqirdi. Sanoat jihatidan ancha qoloq bo'lgan Vandeeda dehqonlar Konventning jazo otryadlariga qarshi haqiqiy urushni boshladilar. 1793 yilda qo'zg'olon bostirildi, ammo qo'zg'olonning ayrim uchqunlari davom etdi. Vandee urushlarida har ikki tomondan 600 mingdan ziyodroq fransuzlar qurbon bo'ldilar. Mamlakatdagi mavjud og'ir ahvoldan foydalangan yakobinchilar o'zlarining hokimiyatini mustahkamlashga harakat qilib, Konvent yer va dehqonlar to'g'risidagi masala bilan shug'ullandi. Ketma-ket bir qancha agrar dekretlar chiqarildi. 1793 yil 3 iyunida yakobinchilar Konventi emigrantlarning yerlarini mayda qismlarga bo'lib sotish to'g'risida dekret qabul qildi. 10 iyulda jamoa yerlarini bo'lib berish to'g'risidagi Konventning yangi dekreti qabul qilindi. Unga ko'ra, agar dehqon jamoalari a'zolarining $\frac{1}{3}$ dan ko'prog'i jamoa erlarini bo'lib olishga rozi bo'lsalargina ushbu dekret kuchga kirar edi. 17 iyulda barcha feodal majburiyatlarini hech qanday to'lovsiz bekor qilish to'g'risida dekret chiqarildi. Ammo yer mulklari va yerlarni ijaraga olish bilan bog'liq barcha majburiyatlar amalda qolaverdi. Yerlarni bo'lish to'g'risidagi "agrar qonun" tarafdorlari ta'qib

ostiga olindi. Yerni mablag'i bor kishilargina sotib olishlari mumkin edi. Endi yer kapitalistik mulkka aylana boshlandi. Endi u rasmiy sotiladigan va sotib olinadigan bo'ldi, bu so'zsiz ilg'or holat edi. Qabul qilingan dekretlar amalda hayotga tatbiq etilmagan bo'lsada, yakobinchilar tomonidan feodal isyonlarni bostirish uchun armiyaga safarbarlikni yengillashtirdi. Oziq-ovqat masalasi ilgorigidek hal qilinmasdan qolaverdi. Yakobinchilar blokida kuchlarning bo'linishi davom etdi. "Quturganlar" va "so'l yakobinchilar" inqilobni yanada chuqurlashuvini ta'minlashga harakat qildilar. Jamiyatni qutqarish komitetini boshqarayotgan Danton va uning tarafdorlari terrorni cheklashni talab qildilar. Boshqa tomondan Robespyer va uning tarafdorlari bar qanday yo'l bilan bo'lsa ham hokimiyatni saqlab qolishga harakat qildilar. Asta-sekinlik bilan inqilobiy terror Robespyerning shaxsiy hokimiyatini himoya qiluvchi qurolga aylandi. Yakobinchilar bloki orasidagi kurash yangi konstitutsiya qabul qilingandan so'ng jiddiy tus oldi. 1793 yilgi konstitutsiya zamonasining ilg'or konstitutsiyalaridan biri edi. 29 iyulda Konvent qabul qilgan yangi konstitutsiyaga muvofiq Fransiya bir palatali respublika, deb e'lon qilindi. Unga ko'ra 21 yoshga yetgan barcha erkaklarga saylov huquqi, xalqqa qo'zg'olon ko'tarish, ma'lumot olish, mehnat qilish, nogironlarga ijlimoiy yordam olish huquqlari berildi. Ammo urush tugaguncha amalda konstitutsiya joriy qilinmadi. 1793 yil 13 iyulda yakobinchilarni faol vakili, Konvent a'zosi, "Xalq do'sti" ro'znomasining muharriri Jan Pol Maratga suiqaqd qilindi. Qotillikka yollangan dvoryan ayol Sharlittade Korde tomonidan sanchilgan xanjar Maratning o'limiga sabab bo'ldi. Natijada yakobinchilarning terrori yanada kuchaydi. Rassom Lui David tomonidan "Maratning o'limi" nomli qotillikni aks etgan tasviriy asar ishlanib, frontga ketuvchi harbiy otryadlar ushbu asar oldida qasamyod qabul qiladigan bo'ldilar. 1794 yil oxirida urushning borishida burilish yuz berdi. Ommaviy safarbarlik dushman uslidan g'labaga olib keldi. Doimiy harbiy tayyorgarlikdan o'tgan qismlar inqilobiy kayfiyatdagi xalq lashkari bilan qo'shildi, bu - amalgama deb ataldi. Birinchi marta Yevropada umumiy harbiy majburiyat joriy qilindi. 1794 yilning qishidayoq feodal isyonlari bostirilib, Vandes isyonchilarining asosiy kuchlari tor-mor etildi, Fransiya hududi koalitsiya qo'shinlaridan ozod qilindi. 1794 yil fevral-martida Konvent "Gumon qilinuvchilar"ning mulklarini qashshoqlar o'rtasida taqsimlash to'g'risida Vantoz dekretlari deb nom olgan dekretlar qabul qildi, ammo bu dekretlar amalda joriy qilinmadi. Yakobinchilarning terrorchilik siyosati davom ettirildi. Natijada xalqning Robespyerga qarshi g'azabi kuchaydi. Va'da qilingan jannatona hayotga bo'lgan umid so'na boshladi. Frontdagi muvaffaqiyatlarga qaramasdan vaziyat murakkab tus ola boshladi. 1794 yil bahoridan boshlab, yakobinchilar bloki parchalana boshladi. Konvent a'zolarining ko'pchiligi savdo-sotiqning erkin bo'lishini talab qila boshladilar. Feodal munosabatlar tugatildi. Aql, adolat, vatanga muhabbat kabi prinsiplarga asoslangan yangi din - "Oliy mavjudot" shaxsiga sig'nish asosida xalqni birlashtirish uchun bo'lgan urinish natijasiz bo'ldi, xalq uni qo'llab quvvatlamadi. 10 iyulda terrorni kuchaytirish to'g'risidagi dekretning qabul qilinishi nafaqat mulkdorlarni, balki shahar kambag'allari va dehqonlarni ham tashvishga soldi. Konventda Robespyerga qarshi suiqaqd rejalashtirila boshlandi.

Termidorlar konventi va direktoriya davrida Fransiya

9 termidor (27 iyul) kuni Konventning majlisi davom etdi. Unda deputat Sen-Jyust terrorni yumshatish taklifi bilan chiqish qildi. Ammo Konvent uning

fikrini qabul qilmadi. Robespyerni hokimiyatni suiste'mol qilishda aybladilar. Deputatlardan biri Robespyerni hibsga olishni taklif qildi. Bu taklifni Konventning ko'pchilik a'zolari qo'llab quvvatladilar. Robespyer va uning tarafdorlarini qamoqdan ozod qilib, Robespyerni Konventga qarshilik ko'rsatishini kutdilar. Ammo Robespyer ular kutganday qarshilik ko'rsatmadi. Shunda Konvent otryadlari ratushaga bostirib kirib, Robespyer va uning tarafdorlarini tor-mor qildi. Yakobinchilar diktaturasi majaqlab tashlandi. Yakobinchilardan tozalangan Konvent o'z faoliyatini davom ettirdi. Yakobinchilar diktaturasi Fransiya aholisi hayotini yengillashtirmadi, kutilgan natijalarni bermadi. Fransiyada kapitalistik taraqqiyot yo'lga esa undan keyingi Termidorlar Konventi davrida o'tildi. Termidorlarning davlat to'ntarishi inqilobda so'nish davrining boshlanishi edi. Termidorlar Konventi Fransiyaning Napoleon Bonapart imperiyasiga olib keldi. 9 Termidorning ikkinchi yilidan so'ng (1794-yil 27-iyul) hokimiyat inqilob natijasida boyib ketgan sanoatchilar, moliyachilar va yangi yer egalari ko'pchilikni tashkil etgan Konvent qo'lga o'tdi. Termidorlar Konventi 1794-yil 27-iyuldan 1795-yil 26-oktabrgacha davom etdi. Yakobinchilar klubi va ularning mamlakaldagi filiallari yopildi, jamoatchilik tashkilotlari tarqatib yuborildi, oziq-ovqat mahsulotlariga qo'yilgan maksimum narx bekor qilindi, savdo erkinligi, chayqovchilik erkinligiga aylandi. Terrorga qarshi kurashish bahonasi bilan norozi kayfiyatda yurgan qashshoqlarga qarshi qat'iy chora tadbirlar ko'rildi. 1795-yil bahorida ochlik va muhtojlikdan qattiq aziyat chekkan Parij aholisi qo'zg'olon ko'tardi. 12 jerminal kuni (1-aprel) kuni norozi olomon Parij ko'chalariga chiqib, non va 1793-yilgi konsitutsiyani talab qildilar. Konventga qarshi birinchi qo'zg'olon jerminal deb ataldi. Ikkinchi qo'zg'olon birinchi prerial (20-may) kuni ko'tarildi. Qo'zg'olonchilar tarkibida milliy gvardiyaning qismlari ham qatnashdi, ammo qo'zg'olon tezda bostirildi. 1795-yil iyulida Termidorlar konventi yangi konsitutsiya qabul qildi. Bu konsitutsiya respublika tuzumini saqlab qoldi, biroq inqilob qo'lga kiritgan yutuqlardan biri-umumiy saylov huquqini bekor qildi, xususiy mulkchilik huquqini e'lon qildi, inqilob davrida qo'lga kirilgan mulklarni qonuniylashtirdi. Konvent o'rniga Oqsoqollar kengashi va Besh yuzlar kengashi saylandi. Bu ikki palata qonun chiqaruvchi hokimiyatga ega edi. Qonun chiqaruvchilar to'liq ijroiya hokimiyatiga ega bo'lgan 3 kishidan iborat Direktoriyani sayladi. Konsitutsiya qabul qilinganidan so'ng tezda Konvent tarqatilib, hokimiyat Direktoriya qo'lga o'tdi. Direktoriyaning asosiy siyosati inqilob davrida boyib qolgan sanoatchi va moliyachilarning manfaatini himoya qilishga qaratilgan edi. Direktoriya 1795-yil 4-bryumerdan so'ng 1799-yil 18-bryumergacha faoliyat ko'rsatdi. Bu davrda qishloq va shahar kambag'llarining ahvoli og'rligicha qolaverdi. Shu davrda Fransuada (Grakx) Noel Babyof (1760-1797 y.y) va uning "Tenglar jamiyati" mashhur bo'ldi. Babyof inqilobning dastlabki yillarida yerga nisbatan xususiy mulkchilikning joriy elilishiga qarshi kurashib, ijtimoiy tenglashtirish g'oyasini targ'ib qilib, o'zini Rimlik reformator Grakx deb e'lon qildi. Babyof o'ldirilib, uning jamiyati tarqalib yuborildi. Direktoriya davrida Fransiya olib borayotgan urushlar xarakteri birdan o'zgardi. U Fransiyaning himoya qilish urushidan, 1797-yildan boshlab, boshqa davlatlar hududini bosib olish urushiga aylandi. Napoleon Bonapart qo'mondonligidagi fransuz qo'shinlari Shimoliy Italiya hududini egallab, Avstriyaga o'tdi va 1797-yilda Kamforpomioda Avstriyaning sulh shartnomasini imzolashga majbur qildi. Italiyaning Lombardiya viloyatini Sizalpin, Genuyani esa Liguriya respublikalariga aylantirib ularni Fransiya tobe qilib qo'ydi. Piemont

Fransiya qo'shib olindi. Venosiya, Istriya, Dalmatsiya Avstriyaga, Reynning o'ng qirg'og'i, Belgiya va Lonik orollari Fransiya ixtiyoriga o'tdi. Fransiyaning asosiy raqibi bo'lib hamon Angliya qolaverdi. Uning mustamlakachilik qudratiga zarba berish uchun Direkloriya Hindistonga ekspedisiya yuborish maqsadida Misrni bosib olishga kirishdi. Misr ekspedisiyasiga Napoleon Bonapart qo'mondonlik qildi. 1798 yil 20 iyunda Misr qo'shinlari ustidan fransuz armiyasi g'alaba qildi. 1 avgustda Nelson qo'mondonligidagi ingliz floti Abukir ostonasida fransuz eskadreyasini tor-mor qildi. Bu fransuzlarga qarshi 1-koalisiyaning tuzilishini tezlashtirdi. Koalisiya tarkibiga Angliya, Rossiya, Turkiya, Neapolitan qirollogi va Avstriya kirdi. 1799 yil bahorida Yevropada urush yangidan boshlandi. Germaniyada fransuz armiyasi tor-mor qilindi. Italiyadan fransuz armiyasini feldmarshal Suvorov qo'mondonligidagi rus qo'shinlari siqib chiqaraboshladi. Harbiy muvaffaqiyatsizliklar va tashqi kuchlarning harbiy yurishi, shuningdek, Direktoriya siyosatidagi ziddiyatlar Fransiyaning mulkdor qatlamlarini tashvishga soldi. Mamlakatda qonuniy tartibning yo'qligi ma'lum bo'lib, xalq ommasining aksariyati hokimiyatni mustahkam qo'lga o'tishi lozimligini tushunib etdi. Napoleon Bonapart atrofidagi yuqori lavozimli harbiylarning bir qismi harbiy diktatura o'rnatishga harakat qildilar. Ular Misrda qo'mondonlik qilayotgan Napoleon Bonapart bilan Direkloriyaning hukumat doiralariga yaqin bo'lgan ukasi Lyusen Bonapart orqali aloqada bo'idilar. Napoleon Misrdagi fransuz qo'shinini general Kleberga topshirib, 500 ta grenaderlari bilan Fransiya qaytdi. 18-bryumer (1799 yil 9 noyabr) kuni qonun chiqaruvchi korpus majlisi shahar yaqinidagi Sen-Klu saroyiga ko'chirildi, majlisga Napoleon ham etib keldi. Parij safari davomida Napoleon yangi hukumatdagi lavozimlarni egallash to'g'risida ikkita nomzod: konstitusiyachilarning rahbari -- Emmanuel Jozef Siyes va moliyachi Roje-Dyuko bilan ke'ishib oldi. Direktoriyaning 5 ta vakili ham iste'fo berish to'g'risida Napoleonga va'da berdilar. Shu kuni Lyusen Bonapart Besh yuzlar kengashiga raislik qilayotgan edi. Napoleon kengash a'zosi bo'lmasa ham majlisda paydo bo'ldi va Napoleonning majlisda ishtirok etayotganligidan norozi bo'lganlarni uning grenadyorlari haydab chiqardi. Besh yuzlar kengashi a'zolari majlisda qolgan oqsoqollar kengashining bir nechta a'zolari bilan birgalikda hokimiyatni uch konsulga berish to'g'risidagi dekretni qabul qilishga majbur bo'ldilar. Napoleon birinchi konsul lavozimini egallab amalda barcha hokimiyat uning qo'ligato'plandi.

Napoleon Bonapartning hokimiyat tepasiga kelishi

Napoleon Bonapart 1769 yilda Korsika orolida kambag'allashgan dvoryan oilasida dunyoga keldi. Bonapart oilasida 8 farzand bo'lib, ular 5 o'gil va 3 qiz - Jozef, Napoleon, Lyusen, Eliza, Lui, Polina, Karolina va Jeromdan iborat edi. Napoleon oilada ikkinchi farzand bo'lib, otasi uni harbiy bilim yurtiga o'qishga berdi. Napoleon bilim yurtini tugatib, 24 yoshidanoq general unvonini oldi. Napoleon Avstriya qo'shinlari egallab turgan Shimoliy Italiyaga yurushga tayyorlanayotgan armiyaga qo'mondon etib tayinlandi. Bonapart armiyasi Shimoliy Italiyaga bostirib kirib, Avstriya qo'shinlarini tor-mor etdi. 1797 yilda Napoleon Bonapart Avstriyani taslim bo'lish sulhini imzolashga va Fransiyaning g'alabasini tan olishga majbur etdi. Shundan so'ng Italiya Fransiya qaram bo'lgan bir necha kichik respublikalarga bo'linib ketdi. 1798 yilning may oyida Napoleon 30 mingdan ortiq kishilik armiya bilan 350 ta kemada Misrga yo'l oldi. Quruqlikda fransuz qo'shinlari Misr otliq armiyasi ustidan g'alaba qozondilar.

Ammo, tezda ingliz floti Misr sohillariga yetib kelib, fransuz kemalarini yondirib yubordi. Napoleon qo'shinlari Fransiya dan ajratib qo'yilib, halokatga mahkum etildi. Suriyaga qilingan hujum arablar bilan turk qo'sinlarining qattiq qarshiligiga duch keldi. Shu paytning o'zida Suvorov qo'mondonligidagi rus armiyasi Shimoliy Italiyada fransuz qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratdi. Napoleon Bonapart o'z armiyasini tashlab, poytaxt Parijga shoshildi u hokimiyat uchun kurashda asosiy da'vogarlardan biri edi. Napoleon Fransiya ga qaytgan paytda mamlakatda vaziyat og'ir edi. Direktoriya o'z obro'sini yo'qotib, ko'pchilik Napoleon Bonapart shaxsida o'z najotkorini izlayotgan edi. U armiya va xalq o'rtasida katta obro'ga ega edi. Napoleon Fransiya ga qaytib kelgach, oradan bir oy o'tar-o'tmas, 1799 yilning 9 noyabrida Direktoriya a'zolarining iste'fo berishlariga erishdi. Ertasi kuni o'z ukasi, deputat Lyusen Bonapart yordamida sadoqatli qo'shinlar bilan qonun chiqaruvchi korpusini qurshab oldi. Deputatlarga hokimiyatni Napoleon boshchilidagi uch konsulga topshirish to'g'risidagi talab taqdim etildi. Tez orada yangi Konstitutsiya loyihasi ishlab chiqildi va konsullar ichida Napoleon keng vakolatlarga ega bo'lib, u 10 yillik muddat davomida shu lavozimni egallab turishi kerak edi. Konstitutsiya va Napoleonning birinchi konsullikka tayinlanishi umumxalq ovozig a qo'yildi va deyarli ko'pchilik, ya'ni 3,5 mln. kishi uni yoqlab ovoz berdi. Konsullik davrida davlat tizimi ancha mustahkamlandi, harbiy diktatura siyosati davom ettirildi. 1804 yilda Senat Napoleon Bonapartni Napoleon 1 nomi bilan Fransiya imperatori deb e'lon qildi. Mamlakatda monarxiya tuzumi qaytadan tiklandi. Biroq mazkur monarxiya feodallar, dvoryanlar, ruhoniylar manfaatini emas, balki yangidan rivojlanib kelayotgano'rta tabaqalar, bankirlar, zodagonlar, armiya va amaldorlarga tayanuvchi hariy-byurokratik monarxiya edi. Mulk, oila, savdo to'g'risidagi qonunlarning majmualari, jinoyat kodeksi tuzib chiqildi. "Napoleon kodeksi" deb nom olgan "Fuqarolar kodeksi" ularning eng muhimi edi. Har qanday miqdordagi xususiy mulkka ega bo'lish huquqini mustahkamlab berish bu kodeksning asosiy vazifasi bo'ldi. Xususiy mulkka ozgina bo'lsa ham, tajovuz qiluvchilargajuda qattiq jazojoriy qilindi. Napoleon tezda yangi armiya tashkil qilib, yashirin ravishda Alp orqali Italiyaga yurish qildi va 1800 yil 14 iyunda Avstriya qo'shinlarini tor-mor etdi. General Mero qo'mondonligidagi fransuz armiyasi shu yili 3-noyabrda Bavariya va Avstriya qo'shinlarini tor-mor etdi. 1801 yil 9 fevralda Avstriya-Fransiya o'rtasida Lyunevil shahrida shartnoma imzolandi. Unga ko'ra Reynning so'l qirg'og'i va Belgiya Fransiya ga qo'shib olindi. Italiyada Bonapart Fransiya ga tobe bo'lgan qo'g'irchoq Italiya respublikasini tuzdi. Angliya va Rossiya o'rtasidagi ziddiyatlardan xabar topgan Bonapart Pavel I bilan ittifoq tuzish to'g'risida muzokaralar boshladi. Bonapart Turkiyani bo'l'ib olishini va Angliya ga qarshi Hindistonga yurish qilishni taklif qildi. Hatto rus imperatorining buyrug'i bilan kazaklardan iborat harbiy otryad Hindistondan inglizlarni haydash uchun O'rta Osiyoga yurish qildi. Bir vaqtda Pavel I Prussiya, Daniya va Shveysiya bilan Angliya ga qarshi qaratilgan "Qurolli betaraflik ligasi"ni tuzish haqida bitim imzolandi. Angliya bilan savdo aloqalarining to'xtatilishi dvoryanlar va gvardiyaning noroziligiga sabab bo'ldi. Natijada 1801 yil 12 martda Pavel I fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Taxtga uning o'g'li Aleksandr o'tirdi. 1801-yil 14-martda Aleksandr Angliya bilan diplomatik munosabatlarni tiklab, O'rta Osiyoga jo'natilgan kazak otryadini ortga qaytardi. 1801-yil oktabrda Fransiya bilan Rossiya o'rtasida sulh shartnomasi imzolandi. Shu bilan birga bu ikki davlat Germaniya va Italiya davlatlarining

taqdiriga daxli maxfiy bitim ham imzoladillar. Yakkalanib qolgan Angliya 1802-yil 27-martda Fransiya bilan sulh shartnomasi imzolashga majbur bo'ldi. Unga ko'ra Angliya qo'shinlari Misr va Maltadan chiqariladigan, Yevropada mavjud tartibni saqlab qolish majburiyatini olgan edi, Fransiya esa Angliya bilan savdo shartnomasini tuzadigan bo'ldi. Ammo, Amen sulh shartnomasidan har ikki davlat nafasni roslab olish uchun foydalandi, undagi shartlarni amalda bajarmadilar. Bonapart qo'shni davlatlar hududini bosib olish siyosatini davom etlirdi. 1803 yil Fransiya bilan Angliya o'rtasida urush boshlandi. Ispaniya Fransiya ittifoqchilik qildi. Napoleon fransuz va ispan flotlarini yordami bilan Angliya qirkoqlariga 30 ming kishilik korpusni desant qilib tushirishni rejalashtirdi. Buning uchun 1,5 mingdanko'proq kemalar tayyorlandi. Bulonda Angliya quruqlikdan hujum qilish uchun kata harbiy lager tuzildi. Bonapart avval Angliyani tor-mor qilib, uni mustamlakalarini egallashiva keyin Italiya va Germaniyani zabt elishni rejalashtirgan edi. 1803 yil fevralida N. Bonapartga uyushtirilayotgan suiqaqd fosh qilingach, Napoleono'zining hokimiyatini nasldan-naslga meros o'tadigan deb, o'zini esa Fransiya imperatorideb e'lon qildi.

Fransiya imperiyasining bosqinchilik urushlari

Fransiyaning Yevropa kontinentidagi harbiy jihatdan ustunligi dastlab inqilob urushlari davrida sezildi. Bu konsullik va imperiya davrida yanada yaqqol ko'rindi. Fransiya bu davrda G'arbiy Yevropaning eng yirik va markazlashgan davlati edi. Inqilob Fransiyada ilg'or burjua tuzumini o'rnalib, uning iqtisodiy taraqqiyoti uchun kuchli turtki berdi. Ko'p sonli fransuz armiyasi asosan dehqonlardan iborat bo'lib, u eng zamonaviy quroi-yarog'lar bilan ta'minlangan edi. Inqilobiy urushlar va Napoleon urushlari qobiliyatli general va ofitserlarni yetishtirdi. Kavaleriya va otliq artilleriya juda tez harakat qilish taktikasiga ega edi. Napoleon ayg'oqchilik ma'lumotlaridan, xalqaro shartnoma va huquqlarni buzish kabi manevrlardan, uning diplomatiyasi esa raqiblarni orasidagi kelishmovchilik va nifoqlardan ham juda unumli foydalandi. Fransiya armiyasi Yevropa materikining tuzum hukmron bo'lgan qoloq geodal monarxiyalari armiyasidan nihoyatda ustun edi. Bi davlatlar iqtisodiy zaif bo'lib, kam sonli qo'shinga ega va doimiy ravishda Angliyaning moliyaviy yordamiga muhloj edilar. Fransiyaning harbiy muvaffaqiyatlariga Germaniya va Italiyaning siyosiy tarqoqligi ham qo'l keldi. Uning sharqiy chegaralaridan kuchli, markazlashgan davlatlar yo'q edi. Mayda, tarqoq italyan va nemis davlatlari Fransiya jiddiy qarshilik ko'rsata olmadilar. Napoleon ularning o'rtasidagi kelishmovchiliklar va nizolardan foydalanib, ularning bir qismini o'zi tomoniga og'dirib, boshqalariga qarshi kurashda ulardan foydalandi. Bosib olingan hududlarni kontributsiya va konfiskatsiya vositasida xazina va oziq-ovqat mahsulotlarim talash, bo'ysundirilgan mamlakatlarni Fransiya uchun foydali bojxona tariflari bilan ekspluatatsiya qilish, vassal davlatlar tomonidan harbiy qismlarning etkazib berilishi evaziga Fransiyaning harbiy qudrati tez oshdi. Fransiya tobe bo'lgan davlatlarni tuzishda, u o'sha mamakatlarning burjuacha yangilanishlar tarafdori bo'lgan kuchlaridan ham foydalandi. Italiyada, Germaniyaning Reyn viloyatlarida va shuningdek, Belgiyada fransuzlar ayrim burjua islohotlarini o'lkazib mahalliy feodal aslzodalarini hokimiyatdan mahrum qildilar. Xalqaro munosabatlar sohasida Fransiyaning qo'lga kiritgan eng katta muvaffaqiyatlari bu -- unung asosiy raqiblari o'rtasidagi nizo va nifoqlardan foydalanib ularni ittifoqchiligiga qo'ymaganligi va hatto bir-biriga qarshi qo'yishga erisha olganligidir. Fransiyaning harbiy jihatdan katta ustunlikka

ega ekanligi sababli, boshqa davlatlar koalitsiyalarga birlashsagina unga qarshi tura olishlari mumkin edi. Ammo koalitsiya a'zolari o'zaro kelisha olmadilar. Rossiya va Angliya manfaatlari Yaqin Sharqda va betaraf dengiz savdosining daxlsizligi borasida to'qnash kelmoqda edi. Avstriya va Fransiya o'zaro raqib davlatlar bo'lib, ular Germaniyada gegemonlik qilish uchun va Polsha yerlarini egallash uchun raqobatda edilar. 1895 yildan to 1896 yilgacha bo'lgan muddatda Prussiya Fransiya qarshi urushda qatnashmadi. Fransuz qo'shinlari ham Germaniyaning shimoliy hududlariga hujum qilishdan cheklandilar. Prussiya Fransiyaning madadi bilan Angliya qirolining mulki bo'lgan Gannoverni va boshqa nemis davlatlarining hududlarini bosib olishni mo'ljallagan edi. Angliya va Ispaniya ham mustamlakalar borasida ziddiyatda edilar. Konsullik va imperiya davrida Fransiya olib borayotgan inqilobiy urush bosqinchilik urushiga aylandi. Napoleon Fransiya bilan urush olib borayotgan koalitsiya uchun inqilob bilan kurashish masalasi 2-darajali vazifa bo'lib qoldi. Aksariyat Yevropa davlatlari XIX asr boshlariga kelib Fransiya'dagi burjua tartiblarini tugatish ilinjidan voz kechib, bu tartiblarni boshqa davlatlarga tarqalmasligiga va Fransiyaning Yevropa yoki dunyo miqyosidagi hukmronligini o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka harakat qildilar. Fransiyaning eng kuchli raqiblari bu Angliya va Rossiya edi.

Napoleon imperiyasining ichki siyosati

Konsullik va imperiya davrida Fransiya kapitalistik munosabatlar uning qishloq xo'jaligiga, sanoati va savdosiga chuqur kirib bordi. Mamlakatda sanoat to'ntarishi boshlandi. 1790 yil Fransiya'da 89 ta ip yigiruv mashinalari bo'lgan bo'lsa, 1805 yilda ularning soni 3300 taga etdi. Fransiya'da bug' mashinalari nisbatan kam bo'lib, asosan tarqoq manufaktura ko'rinishidagi ishlab chiqarishi ko'pchilikni tashkil qilar edi. Ammo markazlashgan manufaktura va fabrikalar soni ham tobora oshib borayotgan edi. Metallurgiya, ipakchilik, movutchilik sanoati, zeb-ziynat buyumlari, shisha va chinii-idishlar tayyorlash kabi sohalar ancha muvaffaqiyatli rivojlandi. Biroq iqtisodiy sohada Fransiya Angliyadan ancha ortda edi. Fransuz maxsulotlari nafaqat ingliz mahsulotlari bilan, balki chex, shveytsar va italyan mahsulotlari bilan ham raqobat qila olmas edi. Fransiya Yevropa bozorlarida bosqinchilik siyosali bilan qo'shni davlatlarga Fransiya uchun foydali bo'lgan bojxona tariflarini joriy qilish va Angliya bilan savdo qilisbni taqiqlash evaziga o'zining mavqeini mustahkamlashga erishdi. Bosib olingan hududlardan olingan kontributsiya, konfiskatsiya, yangi soliqlar joriy qilinishi va majburiy ravishda berilgan zayomlar fransuz hukumatiga davlat buyurtmalari (qurollanish, yo'llar qurilishi va h.k.) uchun katta pul mablag'ini bermoqda edi. Ingliz mahsulotlarining arzonligi va sifatli ekanligi barcha taqiqlarga qaramasdan kontrabanda yo'li bilan yoki betaraf mamlakatlarning mahsulotlari sifatida Fransiya va boshqa Yevropa mamlakatlariga kiritilishini ta'minlagan. 1806 yil Fransiya Angliyaning 80-100 mln. franklik paxta, qog'oz buyumlari kiritilgan. Bu davrda qishloq xo'jaligi ham bir qator muvaffaqiyatlarga erishdi. Jumladan, ekin maydonlari kengaydi. Shu bilan birga, mayda dehqonlarni qishloq burjuaziyasi tomonidan ekspluatasiya qilishi kuchaydi. Egri soliqlar oshirildi, konsullik davrida vino, imperiya davrida tuz va tamaki soliqlari tiklandi. Yer egalari Angliya va boshqa xorijiy davlatlarning ancha arzon sanoat mahsulotlarini sotib olishdan manfaatdor edilar, shuning uchun ular Napoleonning davomli ravishda bosqinchilik urushlarini olib borishdan norozi edilar. Yirik burjuaziya va yer egalarining manfaati masalasi imperiya davrida ishlab chiqilgan

huquq normalari va kodekslarda ham o'z aksini topgan. Bularning orasida eng muhimi "Fuqarolik kodeksi" yoki keyinchalik "Napoleon kodeksi" deb nom olgan kodeks edi. Unda asosan burjuaziyaning xususiy mulkchiligini mustahkamlashga asosiy e'tibor qaratilgan. Unga ko'ra xususiy tadbirkorlik erkinligi, mulklarni vasiyat etib qoldirish erkinligi prinsiplari mustahkamlangan. Xotinning mulki to'liq erining mulki hisoblangan, xotinlar va bolalar mulkka egalik huquqidan mahrum qilingan. Nikohsiz tug'ilgan bolalar hech qanday huquqqa ega bo'lmaganlar. Fuqarolik kodeksi 1807 yilda, "Tijorat" va "Jinoyat" kodekslari 1808 yilda kuchga kirgan. "Jinoyat kodeksi" xususiy mulkka qilingan kichkina tajovuzni ham juda shafqatsiz ravishda jazolagan. 1803 yil Fransiya "ishchi daftarlari" joriy qilingan. Unda korxona egalari ishchilarini huquqi va ishdan bo'shatilishi sabablari haqida ma'lumotlar yozilgan. Tijorat yoki savdo kodeksi ishchilarni ishga yollash tartibini qonuniylashtirgan, ishchilarni huquqsizligini mustahkamlagan. "Le Shapele" qonuni ga ko'ra ishchilarning namoyishlari, ish tashlashlari va ittifoqlarga birlashishi ta'qiqlangan. 1806 yil 1 yanvardan boshlab imperator Napoleon inqilob kalendarini bekor qilib, Grigorian kalendarini tikladi. Fransiya tobe ettirilgan respublikalar qirolliklarga aylantirilgan. 1805 yildayoq Napoleon o'zini Italiya qiroli, deb e'lon qildi. Imperator boshchiligidagi tajovuzkor fransuz burjuaziyasi va harbiy doiralari Fransiya yangi Rim imperiyasiga aylantirishga harakat qildilar. Yevropa va mustamlakalarni bosib olishlaridan asosiy maqsadi ham shu edi.

Yevropa davlatlarining Fransiya qarshi urush harakatlari. Napoleon imperiyasining inqirozi

1805 yil avgustida Napoleon imperiyasiga qarshi Angliya, Rossiya, Avstriya va Ikki Sisiliya qirolliklaridan iborat 3-koalisiya tuzildi. Ittifoqchilarning maqsadi Germaniya, Italiya, Shveysariya va Gollandiya hududidan fransuz qo'shinlarini haydab chiqarish va bu mamlakatlarda eski tartiblarni tiklashdan iborat edi. Dengizda fransuz va ispan floti 1805 yil oktyabridanoq admiral Nelson qo'mondonligidagi ingliz floti tomonidan Trafalgar burni yaqinida tor-mor etildi. Napoleonning Angliya desant tushirish rejasi barbod bo'ldi. Bulondagi fransuz harbiy lageri Reyn ortiga yo'nallirildi. Noyabr oyida fransuz qo'shini Venani egalladi. 1805 yil 2 dekabrda Avstriya va rus qo'shlari birgalikda Austerlisdagi fransuz qo'shini bilan jangga kirdi va ittifoqchilar tor-mor etildi. Austerlis mag'lubiyatidan, so'ng Avstriya urushdan chiqib, Fransiya bilan sulh shartnomasini imzolashga majbur bo'ldi. Unga ko'ra Fransiya Germaniya va Italiyada erkin harakat qilishni qo'lga kiritdi. Venetsiya, Istriya va Dalmatsiya Italiya qirolligiga qo'shib olindi. 1806 yil Napoleon janubiy german davlatlaridan o'zining protektoratligi ostidagi Reyn ittifoqini tuzdi. Italiyadagi fransuz qo'shinlari Neapolni egalladilar va Napoleonning akasi Jozef Bonapart Neapolitaniya taxtiga o'tirdi. Batova respublikasini Napoleon Gollandiya qirolligiga aylantirib, uning taxtiga ukasi Lyudovikni o'tqazdi. Avstriyani tor-mor etgan Fransiya Prussiya bilan hisoblashmay qo'ydi. Gannoverni Prussiyaga berib, keyinroq uni tortib olishga qaror qildi va o'z qo'shinlarini Prussiya hududiga kiritdi. Yaqinlashayotgan xavfni sezgan Prussiya hukumati Rossiya va Angliya bilan ittifoq tuzdi. 1806 yil sentyabrda mazkur davlatlar va Shveysariya 4-koalisiyani tashkil qildilar. Raqib kuchlarni birlashtirmasdan tor-mor etish qoidasiga amal qilgan Napoleon osongina Prussiya qo'shinlarini tor-mor etib, Berlinni egalladi. 1806 yil 21 noyabrda Napoleon "Kontinental blokada" haqida

Berlin dekretini imzoladi. Bu dekret Fransiya bo'ysundirilgan davlatlarning Angliya bilan savdo qilishini ta'qiqladi. Angliyani qo'shin bilan olish umidi puchga chiqqan Napoleon uni iqtisodiy jihatdan bo'g'ib qo'yishga qaror qildi. 1807 yilda Napoleon Angliya portlariga va mustamlakalariga kirgan betaraf mamlakalarning kemalarini tutib ola boshladi; Berlinda kontinental blokada e'lon qilgan Napoleon, endi qo'shinlarini Sharqiy Prussiyadagi rus qo'shinlari ustiga yo'naltirdi. 1807 yilning 14 iyunida Fridlandda rus qo'shini tor-mor etildi. Rossiya 1804 yildan buyon Eron bilan, 1806 yildan esa Turkiya bilan urush olib borayotgan bo'lib, qiyin ahvolga tushib qoldi va Napoleon bilan bitim tuzishga kirishdi. 1807 yil 7 iyulda Tilzitda Aleksandr 1 va Napoleon sulh, ittifoqchilik to'g'risida shartnoma imzoladilar. Unga ko'ra Fransiya G'arbiy Yevropada erkin harakat qilish huquqini qo'lga kiritdi. Polsha yerlari (Sileziyadan tashqari) Prussiyadan tortib olinib Fransiya tobe bo'lgan Varshava gersogligi tuzildi. Rossiya kontinental blokadaga qo'shilish majburiyatini oldi. Napoleon Turkiyaning Yevropadagi provinsiyalarini va Shvetsiyani egallashida Aleksandr I ga qarshi emasligini ma'lum qildi. 1807 yil Napoleon Portugaliyani kontinental blokadaga qo'shilishini so'radi, biroq, bunga rad javobini oldi. Shunda u Ispaniya orqali fransuz qo'shinlarini Portugaliyagakiritdi. Angliyaning yordami bilan portugallar fransuz qo'shinini tor-mor etdilar. Shundanso'ng katta miqdordagi fransuz qo'shinlari Ispaniyaga kiritildi va Jezef Bonapart Ispaniya taxtiga o'tirdi. Ispaniyada fransuzlarga qarshi milliy ozodlik urushi boshlanib ketdi. Fransiya hududidan Ispaniyaga yangidan harbiy kuchlar keltirildi. 1807 yil oktyabrda Ilfurtdagi muzokalardan so'ng Aleksandr 1 Napoleonga uning Avstriyaga qarshi urushida ittifoqchisi bo'lishga rozi bo'ldi. Biroq, amalda jiddiy harbiy harakatlarni olib bormadi. 1810 yildan boshlab Rossiya-Fransiya munosabatlari tez yomonlasha boshladi. Napoleon Turkiya va Eronni Rossiyaga qarshi urushni davom ettirishga da'vat etdi. Kontinental blokada rus pomeschchiklari va savdogarlarini xonavayron qildi. Napoleon 1810 yil Fransiyaning Rossiyaga kiritilayotgan zebi-ziynat buyumlariga bojxona to'lovlarini oshirilganidan va Rossiyaga ingliz mahsulotlarini erkin kiritilayotganidan norozi edi. Rossiya-Fransiya munosabatlariga Napoleonning Varshava gersogligidagi Rossiyaga qarshi platsdarm va Fransiyaning ittifoqchisi sifatida foydalanayotganligi ham sabab bo'ldi. 1812 yilda Rossiya-Turkiya bilan Buxarestda sulh shartnomasini imzoladi. Buxarestsulhi Rossiya diplomatiyasining katta yutuqi edi. Unga ko'ra Bessarabiya Rossiyagaberildi. Turkiya va Rossiya Fransiya qarshi birgalikda harakat qilishga kelishib oldi. Shunday qilib Rossiya va Fransiya o'rtasida urush yetildi. Napoleon Rossiyaga hujum qilish uchun 640 ming kishiik qoshin tayyorladi. Rossiya armiyasi unga qarshi 230 ming kishilik konlingentini qo'ydi. 24 iyun 1812 yilda Napoleon Neman daryosi orqali Rossiyaga hujum qildi. Dastlabki yirik jang Smolenskda, 7 sentyabrda esa Moskva yaqinidagi Borodino qishlogida bo'lib o'tdi. Borodino jangi har ikkala tomon uchun ham katta yo'qotishlar bilan tugadi. Fransuzlar 135 ming kishilik qo'shindan 60 ming, ruslar 320 mingdan 40 mingga ko'proq qurbon berdilar. Kutuzov qo'mondonligidagi rus armiyasining strategiya va taktikasi, partizanlik urushi, qahraton qishning boshlanishi, Rossiya hududmlng kengligi va Fransiya uzoqlab ketgan ko'p sonli fransuz qo'shinlarini qurol-yarog', o'q-dori, oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdagi uzilishlar va qiyinchiliklar Rossiyaning mag'lubiyatdan saqlab qoldi. Fransuz armiyasi tor-mor etildi. Napoleon bir qism

armiyasi bilan Fransiya chekindi. 1813 yil bahorida Fransiya qarshi Rossiya, Angliya, Shvetsiya, Prussiya, Ispaniya va Portugaliya iborat 6-koalitsiya tashkil qilindi. Koalitsiyaning 300 ming qo'shinlari bilan fransuzlarning 190 ming kishilik qo'shini o'rtasida hal qiluvchi jang 1813 yilning 16-19 oktyabr kunlari Leyptsigda yuz berdi. Unda har 2 tomondan 140 ming kishi qurbon berilgan. Fransuz qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. 1814 yil harbiy harakatlar Fransiya territoriyasiga ko'chdi. 1814 yil martida Shomon shahrida Rossiya, Angliya, Avstriya va Prussiya urushni oxirigacha ya'ni to'la g'alaba qilguncha davom ettirish haqida shartnomalar imzoladilar. 31 mart kuni ittifoqchilar qo'shini Parijni egalladi. Senat Burbonlar sulolasini hokimiyatga tikladi. Lyudovik XVI ning ukasi graf Provanskiy Lyudovik XVIII nomi bilan Fransiya taxtiga o'tirdi. 1814 yilda Parij tinchlik shartnomasiga ko'ra Fransiya 1792 yilgi chegaralariga qaytarildi. Napoleon Elba oroliga surgun qilindi. Napoleon ustidan g'alaba qilgan 4 asosiy davlat: Rossiya, Angliya, Prussiya, Avstriya vakillari 1814 yil 1 sentyabrdan 1815 yil 9 iyunigacha bo'lgan vaqt davomida Yevropadagi siyosiy holatni tartibga solish uchun Venada kongress chaqirdilar. Ular "legitimizm" prinsipini ya'ni, hokimiyatning yo'qotgan monarxlarni hokimiyatga tiklash uchun harakat qilayotgan bir vaqtda, 1815 yil 1-martda Napoleon Bonapart 1000 kishilik qo'shin bilan Parijga kechib kelganligi haqida xabar tarqaladi. 20 martda Napoleon Fransiya taxtini egalladi. Napoleonga qarshi tezda 7-koalitsiya tuzildi. Unga Rossiya, Angliya, Shvetsiya, Prussiya, Ispaniya va boshqa davlatlar kiradi. Juda katta harbiy ustunlikka ega bo'lgan koalitsiya qo'shinlari 18 iyun kuni Bryussel yaqinidagi Veterloo qishlog'ida Napoleon qo'shinini tor-mor etadi. 22 iyunida o'zining yangi 100 kunlik boshqaruvidan so'ng Napoleon taxtdan voz kechishga majbur bo'ldi va Muqaddas Elena oroliga surgun qilindi. Fransiya yangidan kontributsiya solindi. Vena kongressi qarorlari Yevropada dvoryan-monarxik reaksiyaning kuchayishiga sabab bo'ldi. Inqilobiy va milliy-ozodlik harakatlariga qarshi kurashni kuchaytirish maqsadida Yevropa davlatlarining reaksiya hukumatlari o'zaro "Muqaddas ittifoq" deb atalgan ittifoq tuzdilar. 1815 yil 26 sentyabrda Aleksandr 1 tomonidan tayyorlangan bu hujjat Angliya va Turkiyadan tashqari barcha monarxik davlatlar tomonidan imzolandi. Uning a'zolari sof birodarlik va xristian dini prinsiplaridan kelib chiqqan holda bir-birini qo'llab-quvvatlash majburiyatini oldilar.

Nazorat uchun savollar:

1. Inqilob arafasida Fransiyaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli.
2. "Notabllar majlisi" va undan ko'zlangan maqsad.
3. Bastiliya olinishining inqilobni borishdagi o'rni va tarixiy ahamiyati
4. "Ta'sis majlisi"ning chaqirilishi va uning qonunchilik faoliyati
5. "Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi" ning qabul qilinishining tarixiy ahamiyati
6. "Le-Shapele qonunining mazmuni
7. "Varerm inqirozi"ning mohiyati
8. Yakobinchilarning islohotchilik faoliyati
9. Vandesdagi dehqonlar qo'zg'oloni
10. F. Babyov va uning "Tenglar jamiyati"
11. Konsullik davrida Fransiyaning ichki siyosati.
12. Napoleon Fransiyaning papa va papalikka munosabati.

13. 1802 yilgi Amyen sulhi va Angliya-Fransiya munosabatlari.
14. Napoleon urushlari va diplomatiyasining yutuqlari.
15. Napoleon kodekslarining ijtimoiy mohiyati.
16. "Kontinental blokada"ning mohiyati va maqsadi.
17. Tilzit sulhi va unung oqibatlarini.
18. "Xalqlar jangi" va unung tarixiy ahamiyati. Napoleonning taqdiri.
19. Vena kongressining: maqsadi, vazifalari va natijalari.
20. "Muqaddas ittifoq"ning mohiyati va maqsadi.

ADABIYOTLAR:

1. Троицкий А. Александр I и Наполеон. М., 1994.
2. В. Гуган., Барановский Д. М. Происхождение режима Наполеона I. Саратов, 1989.
3. Новая история стран Европы и Америки. Т-I, М, 1998.
4. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
5. А. Вандал. Возвышение Бонапарта. Ростов на Дону. Феникс., 1995 г. 1 том
6. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
7. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

5-MAVZU: Ikkinchi imperiya davrida Fransiya. 1871-1914 yillarda Fransiya

Reja:

1. Ikkinchi imperiyaning ijtimoiy mohiyati.
2. Ikkinchi imperiya davrida iqtisodiy taraqqiyot.
3. Imperiyaning ichki va tashqi siyosati.
4. Ijtimoiy-siyosiy harakatlar va imperiyaning inqirozi.

Tayanch tushunchalar:

Quyi palata. Qonun chiqaruvchi korpus. Fransuz banki. Yer krediti banki. Partsell xo'jaligi. Parijdagi butunjahon ko'rgazmasi. Napoleon III ning "Jamoatchilik ishlari". Qrim urushi va Fransiyaning xalqaro mavqei. Fransiya-Avstriya-Italiya urushi. Angliya bilan tuzilgan savdo shartnomasi. Liberal islohotlar. Fransiya-Rossiya munosabatlari. Meksikaga qilingan "Salib yurishi". "Politsiya sotsializmi". "Marianna jamiyati". Blankichlar partiyasi. Le Shapele qonuni. Imperiyaning inqirozi.

Ikkinchi imperiyaning ijtimoiy mohiyati

1851 va 1852 yillardagi ikkita davlat to'ntaruv natijasida Fransiya burjuaziyaning favqulodda hukmronligiga asoslangan Napoleon III boshchiligidagi ikkinchi imperiya tashkil topdi. Bu ochiqdan-ochiq harbiy -burjuaziya diktaturasi edi. Fransiya Bonapartlar hukmronligi o'rnatilishi birinchi marta XVIII asr fransuz burjua inqilobidan so'ng mamlakatda xalq ommasini va burjuaziyaning o'zaro ko'rashi natijasida zaiflashgari, inqilobdan ortiqcha tashvishga tushgan

burjuazivaning mustahkam hokimiyatga bo'lgan zaruriyati va dehqonlarning qo'llab-quvvatlashi natijasida Napoleon 1 hokimiyatga kelishi bilan yuz bergan edi. Shundan so'ng bo'lib o'tgan tiklanish davriga qaramasdan Fransiyaning mustamlakalardan mahrum bo'lishi va Angliya tomonidan raqobatning kuchayishi uning taraqqiyotini to'xtatib qo'ydi. Ammo XVIII asr fransuz burjua inqilobining ahamiyati shu qadar buyuk ediki, u juda qisqa vaqt ichida mamlakatni Yevropa qit'asidagi ilg'or mamlakatlar qatoriga olib chiqdi va shuning uchun ham Fransiya kapitalizmining ziddiyatlari boshqa mamlakatlarga qaraganda kuchliroq namoyon bo'ldi. 1848 yil iyun voqealarida ushbu vaziyat yaqqol ko'zga tashlanadi. 1848 yil inqilobi mag'lubiyatga uchragandan so'ng fransuz burjuaziyasi o'zining hukmronligini saqlab qolish uchun davlat mashinasini yangidan kuchaytirishga harakat qilib, juda ayyor va shu bilan birga katta ta'sirga ega bo'lgan Napoleon III nomzodini ko'tarib chiqdilar. Napoleon Bonapart davridagi kabi dehqonlar yana ushbu nomzodni qo'lladilar. Napoleon I ning jiyani Lui Napoleon III nomi bilan Fransiya taxtiga o'tirdi. Napoleon III burjuaziya hukmronligini ta'minlagan holda, uning har qanday talab va istaklarini bajarishga harakat qildi. O'z navbatida burjuaziyaning yuqori doiralari- bankirlar, sudxo'rlar, yirik yer egalari, sanoat burjuaziyasi Napoleon III ning asosiy tayanchlari edi. Kapitalning konsentratsiyalanish jarayoni juda tez borib, XIX asrning 60- yillarida bankir Rotshild va zavodchi Shneyder kabi arximillionerlar paydo bo'ldi. Ular Fransiya boyliklarining aksariyat qismini o'z qo'llarida jamlab olgan edilar. Krezo shahrida Shneyderning butun Fransiya'dagi eng yirik to'p ishlab chiqaruvchi va temir quyuvchi zavodlari mavjud edi. Napoleon III davrida Shneyder Qonun chiqaruvchi korpus deb ataluvchi Quyi palataning raisi edi. Xuddi shunday, yirik bankirlar Fuid va Rotshildlar ham juda katta tasirga ega edilar. Napoleon III va uning davlat apparati yirik bankirlar, temir yo'l egalari va sanoat qirollariga tobe edi. Imperator muhim davlat lavozimlariga Fransiyaning boshqarish organlariga ministrlar, senatorlar, davlat kengashi a'zolari, merlar, kommuna, kengashlarining raislarini va boshqa davlat arboblari tayinlar edi. 1852 yil konstitutsiyasiga muvofiq quyi palata umumiy saylov asosida saylanardi. Quyi palata -Qonun chiqaruvchi korpusning mavjudligi ikkinchi imperiya davrida parlament tizimining borligiga asos bo'la olmaydi. U Napoleon III ga bo'ysunuvchi va hech qanday qonun chiqaruvchi tashabbusga ega bo'lmagan oddiy palata edi. Barcha deputatlar va deputatlikka nomzodlardan imperiyaga sodiqlik to'g'risida qasamyod talab qilinar edi. 1848-1849 yillardagi Fransiya'dagi inqilobiy voqealardan vahimaga tushgan burjuaziya Napoleon III davrida politsiya-byurokratik va harbiy apparatni kengaytirdi. Fransuz armiyasi tarkibidagi askarlar va zobitlarning soni 400 ming kishiga, ma'muriy apparatdagi amaldorlarning soni esa 500 ming kishiga yetdi. Napoleon III nafaqat armiya va politsiyaning, balki 40 ming kishilik katolik ruhoniylar va 50 ming kishidan iborat monarxiyachilarning kuchiga ham tayandi.

Ikkinchi imperiya davrida iqtisodiy taraqqiyot

XIX asrning 50-60-yillarida Fransiyaning iqtisodiy taraqqiyoti iyul monarxiyasi davriga qaraganda ancha tez bordi. 1851-1869 yillarda mamlakatning milliy daromadi 2 barobar oshdi. Temir va po'lat ishlab chiqarish esa 5 million tonnadan 20 million tonnaga yetdi. Bug' mashinalarining soni esa 8 mingdan 33 mingga yetdi. Ammo mamlakatda og'ir industriyaning taraqqiyoti yengil sanoatdan orqada qolmoqda edi. Fransiya temiryo'l to'rlari bilan qoplandi. Temiryo'l

liniyalarining umumiy uzunligi 17,5 ming km ga etdi. 1879 yilda fransuz tijorat flotining tonnasi 1 million tonnadan oshib ketdi Uning 200 ming tonnasi bug' kemalari zimmasiga to'g'ri kelardi. Bu vaqlda Angliya bug' kemalarining tonnasi 1 million 250 ming tonnani, yelkanli kemalar bilan birga esa umumiy tonnaji 6 million tonnani tashkil qilardi. Angliyadan farqli holda Fransiyada fabrika sanoatinih tez rivojlanishi bilan birga ko'p sonli mayda - qo'l mehnatiga asolangan ishlab chiqarish mavjud bo'lib qolaverdi. 60-yillarda Angliyada yirik mashina ishlab chiqarish, hunarmandchilik va mayda ishlab chiqarishni butunlay siqib chiqardi. Mamlakat poytaxti bo'lgan Parijda mayda ishlab chiqarish ko'proq edi. Parijda yirik ishlab chiqarish korxonalari o'nlab zavodlar, tamaki fabrikalari, tipografiyalar va boshqalar mavjud edi. Ammo bu yirik korxonalarda 440 ming kishilik sanoat ishchilarining bor-yugi 50 minge band edi, xolos. Mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida banklarning roli oshdi. 1848 yilgi inqirozdan so'ng departamentlarning emissiya banklari fransuz bankiga aylantirildi. Mamlakatda faqat fransuz bankigina qog'oz pullarni chiqarish huquqiga ega edi. Yangi ""Kredi mobile"" va "Lion krediti" banklari katta ta'sirga ega bo'ldi. 1852 yilda dehqon xo'jaliklarini kapital bilan ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lgan "Yer kredit" banki tashkil qilindi. Fransuzqishloqlarida mayda dehqon xo'jaliklari ko'pchilikni tashkil qilib, ular "partsellar" deb atalar edi. Barcha dehqon xo'jaliklarining 75 foizini 10 gektargacha eri bo'lgan xo'jaliklar, 19 %ini o'rta dehqon xo'jaliklari. 4,7 %ini yiriklari 40 gektardan ziyod yeri bo'lgan xo'jaliklar tashkil qilar edi, Mamlakatda 3 millionga yaqin dehqon-batraklar mavjud edi. Bundan tashqari 1 milliondan ko'proq yer va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo'lgan dehqonlar ish izlab shaharga ketgan edi. Shunday qilib, Fransiyaning millionlab dehqonlari qashshoqlikka mahkum qilingan edi. Bu Napoleon III ni qo'llab-quvvatlaganliklari uchun fransuz dehqonlariga imperatorning "minnatdorchiligi" edi.

Ikkinchi imperiyaning ichki va tashqi siyosati

Napoleon III har tomonlama mamlakatda sanoat taraqqiyotiga homiylik qildi. U sanoatni himoya qiluvchi tariflarni qo'llab-quvvatladi. Sanoatni rag'batlantirish maqsadida 1855 yil Parijda butunjahon ko'rgazmasi tashkil qilindi. Napoleon III ayniqsa moliyachilarga ko'proq imkoniyat yaratdi. XIX asrning 50- yillarida bir qator yangi banklar-"Hisob banki", "Kredit mobele", "Lion krediti" va boshqalar ochildi. Ikkinchi imperiyadavrida birja chayqovchiligi avjiga chiqdi. Unda imcratorning o'zi va ministrlar ham ishtirok etdi. Imperator tog' asi Napoleon I ning "Qachonki ishchi beish qolsa, uni isyon ko'tarishga chorlash oson bo'ladi," - degan so'zlariga qat'iy amal qildi. Shuning uchun "u ochlik qo'zg'olonlari, 200 ming kishilik armiyaning mag'lubiyatidan ham daxshatliroqdir,"-deb ishsizlar uchun ko'plab jamoat ishlarini tashkil qiladi. Botqoqlar quritildi, tog'yo'nbag'irlarida bahorgi sellarni oldini olish maqsadida o'rmonlar tashkil qilindi. Shaharningko'plab aholi kvartallari buzilib, yangidan keng prospektlar qurildi. Bu ishlarni bajarishga ko'plab parijlik ishsizlar jalb qilindi. 1857 yildagi iqtisodiy inqiroz Fransiyada ijtimoiy-siyosiy harakatlarni yangidan ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Respublika tarafdorlari qatag'on qilindi, ammo imperiya davrida qonun chiqaruvchi korpusga, asosan, respublika tarafdorlari saylangan bo'lib, bu imperiyaga qarshi to'g'ridan-to'g'ri chaqiruv edi. Fransiya imperiyasining tiklanishi va iyul monarxiyasi davrida o'zining tashqi siyosati borasida Angliya bilan hisoblashishga majbur bo'ldi. Biroq, bu fransuzburjuaziyasining noroziligiga

sabab bo'ldi. Fransiya mustamlakachilik imperiyasini tashkil qilish harakati 1830-1847- yillarda Jazoirning bosib olinishi bilan boshlangan edi. Ammo 1840-yildagi Sharq inqirozida Fransiyaning maglubiyati Angliya va Rossiya oldida taslim bo'lganligi fransuz burjuaziyasining xotirasida edi. 1848- yil inqilobidan so'ng Fransiyaning iqtisodiy taraqqiyoti natijasida Napoleon 111 Angliya bilan ittifoqchilikda Sharq masalasi borasida Rossiyaga qarshi urush e'lon qildi. Turkiya XVI asrdan buyon Fransiyaning homiyligi ostida bo'lib, XIX asrda ham u Fransuz zayomlari, sanoat mahsulotlari va harbiy yordamiga muhtoj edi. Nikolay 1 ning 1853- yilda Peterburgdagi ingliz elchisiga, Fransiyasiz Turkiyani bo'lib olish to'g'risidagi taklifi Napoleon III ning g'azabiga sabab bo'ldi. Natijada, Angliya, Fransiya va Turkiyaning Rossiyaga qarshi Qrim urushi (1853-1856 yillar) kelib ehiqdi. Urushda ijtimoiy-iqtisodiy , siyosiy va harbiy jihatdan ancha qoloq bo'lgan Rossiya maglubiyatga uchradi. Rossiyaning maglubiyati rus chorizmining Yevropa jandarmi rolidan mahrum bo'lishi va shu bilan birga Fransiya uchun yangi bosqich - Yevropa kontinentida hukmronlik bosqichini boshlab berdi. Qrim urushidan so'ng o'lgan 15 yil davomida Fransiya Yevropa kontinentidagi eng kuchli davlat bo'lib qoldi. Fransiya 1859- yili Avstriya bilan bo'lgan urushda katta muvaffaqiyatga erishdi Bu urushni Napoleon Italiyaning ozod qilish shiori ostida boshlandi. Buning uchun Fransiya chegaradosh bo'lgan Italiyaning Savoyi va Nitsta viloyatlarini qo'shib oladigan bo'ldi. Natijada, Fransiyaning kontinentdagi mavqei yanada kuchaydi bundan hatto Angliya hukumati ham tashvishga lusha boshladi. Napoleon III mustamlakachilik borasida erkin va faol tashqi siyosat yuritish maqsadida Angliyaga yon berdi. 1860-yil qonun chiqaruvchi korpusning rozilgisiz Angliya bilan savdo shartnomasini imzoladi. Bu shartnomaga ko'ra Fransuz bozorlari nisbatan, arzon bo'lgan ingliz mahsulotlari uchun ochib qo'yildi. Fransiyaning boshqa davlatlar bilan imzolagan fridrid (erkin savdo) shartnomalari Fransiya uchun unchalik xavfli emas edi. Chunki bu davlatlarning aksariyati sanoat sohasida ancha qoloq edi. Ammo Angliya bilan imzolangan savdo shartnomasi fransuz sanoatchilarining noroziligini tugdirdi. Napoleon III ning Angliya bilan imzolagan savdo shartnomasi burjua muxolifatini kuchaytirgan bo'lsa, 1859-yildagi Napoleonning Avstriya ustidan erishgan g'alabasi uni katolik cherkovini qo'llab-quvvatlashidan mahrum etdi va klerikal muxolifatini paydo qildi. Fransiyaning Avstriya bilan urushi natijasida papa qo'li ostida bo'lgan Italiya hududlarining ko'pchiligi birlashtirildi, natijada papalikning nufuzi tushib ketdi. Avstriya-Germaniya va Rossiyadagi milliy-ozodlik harakatlari, inqilobiy vaziyat Napoleon III ni Fransiya liberal islohotlar o'tkazishga majbur qildi. Shuning uchun, imperiyaning 1860-yilgacha bo'lgan davri avtoritar va undan keyingi davri esa liberal imperiya davri, deb ataladi. Ammo liberal islohotlar davrida ham Napoleon III ning mamlakat boshqaruvi o'zgarishsiz qoldi. Ammo imperator tomonidan liberal yon berishlar jamoatchilikni qoniqtirmadi va shunda Napoleon III mamlakat xalq ommasining e'tiborini tashqi siyosat masalalariga jalb qilmoqchi bo'ldi. 50- yillarning oxiri va 60-yillarning boshlarida Fransiyaning Turkiyaga ta'siri kuchaydi. Bolqonda mustaqil tashqi siyosat yuritib, Yaqin Sharqdagi o'zining ittifoqchisi sifatida Ruminiyaning tashkil topishini ta'minladi. 1860- yilda fransuzarning Suriyaga yurishi, Suvaysh kanalining kurilishi bilan bog'liq bo'lib, kanal 1869 yilda qo'rib bitkazildi. 60-yillar boshida Fransiya Hindi-Xitoyni zabt etishga erishdi. 50-60-yillarda Fransiya Xitoyga va Yaponiyaga qarshi harbiy harakatlarda qatnashdi. 1859-

1862 yillarda Fransiya Rossiya bilan yaqinlashish yo'llarini qidirdi. 1859 yil Avstriyaga qarshi urushga tayyorlanib, Rossiyaning betarafligi to'g'risida maxfiy shartnoma imzoladi. Fransiyaning Rossiya bilan yaqinlashuvi Angliyani tashvishga soldi. 1863 yilda Polshadagi xalq qo'zg'olonini bostirishda Rossiyaning shafqatsizligiga qarshi Angliya Napoleon III dan Polsha masalasida Vena kongressiga o'xshagan Yevropa kongressini chaqirishni talab qildi, Angliya o'zining maqsadiga erishdi, Fransiya Rossiya munosabatlari buzildi. Germaniyada birlashish jarayoni boshlangach, Napoleon III bundan manfaatlanmoqchi bo'ldi. 1865 yilda Bismark bilan bo'lgan uchrashuvda agar Fransiya Germaniyaning biriashuviga qarshilik ko'rsatmasa unga hududiy rag'batlantirish berilishi va'da qilindi. 1866 yildagi Prussiyaning Avstriya bilan bo'lgan urushi oldidan ham Bismark va'dasini takrorladi. Natijada Fransiya bu urushda betaraf turdi. Shimoliy Germaniya ittifoqining tashkil topishiga ham kompensatsiya olish umidida bo'lgan Napoleon III qarshilik ko'rsalmadi. Napoleon III ning Lyuksemburgni Fransiya ixtiyoriga berish to'g'risidagi talabi Bismark tomonidan rad etildi. Aleksandr I ning Bismarkni qo'llab-quvvatlashi franko-rus munosabatlarini yomonlashtirdi. Uzlusiz urushlar va foydasiz diplomatik chiqishlar bilan Napoleon III xalq ommasini monarxiyaga qarshi kurashdan, burjuaziyani esa parlamentar boshqaruv talablaridan chalg'itishga harakat qildi. Urushlar muvaffaqiyatli ketayotgan vaqtda imperator maqsadiga erishdi. 60-yillarning oxirlariga kelib, Meksika va Germaniya bilan bo'lgan urushdagi mag'lubiyat vaziyatni o'zgartirib yubordi. 1846-1848 yillarda AQSh Meksikaga hujum qilib, uning territoriyasining beshdan ikki qismini tashkil qiluvchi Yangi Meksika va Yuqori Kaliforniya viloyatlarini bosib oldi. 1861 yilda AQShda fuqarolar urushi boshlanishi bilan Meksika prezidenti Benito Xuarosikki yilga chet el zayomlarini to'lashni to'xtatdi. Natijada Angliya-Fransiya va Ispaniya 1861 yilda Meksikada pomeschiklar va ruhoniylarning hukmronligini tiklash maqsadidasalib yurishini boshladilar. Bu interventsianing tashabbuskori Palmerston edi. Tezdainterventsiyachilar o'rtasida nizo kelib chiqdi. Angliya va Ispaniya o'zining qo'shinlarinichaqirib oldi. Fransuz armiyasi esa harbiy harakatlarni davom ettirdi. Meksika respublikasi koloniyaga aylanirildi, unga Napoleon III ning noibi sifatida Avstriya statsgersogi Maksimilian o'tirdi. Meksikada interventlarga qarshi partizanlar urushi boshlanib ketdi. Monro doktrinasiga ishora qilib, AQShning tashqi ishlar vaziri Syuard Napoleon III dan harbiy harakatlarni to'xtatishni talab qildi. AQShda fuqarolar urushi nihoyasiga yetgach, 1866 yilda Amerika hukumati Fransiya ultimatum qo'yib, Napoleon III ni Meksikadagi fransuz harbiy ekspeditsion korpusini chaqirib olishga majbur qildi.

Ikkinchi imperiya davrida ijtimoiy-siyosiy harakatlar va imperiyaning inqirozi

Imperiya o'rnatilgandan so'ng ishchi tashkilotlar ta'qib ostiga olindi. Liondagi ishchi ittifoqlari tugatildi, ishchi kooperativlari va "Ishchilarni birlashtirish jamiyatlari", Parijdagi "Xo'jalik jamiyati" o'zlarining inventarlarini sotishga va faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ldilar. Davlat to'ntaruvigacha Fransiya mavjud bo'lgan 290 ta ishlab chiqarish kooperativlaridan bor yo'g'i 15 tasi saqlanib qoldi. Ishchilarning iqtisodiy ahvoli niyoyatda yomonlashdi. Ayrinm ishchilardan ish haqi ko'tarilishiga qaramasdan eng zarur oziq-ovqat maysulotlarining narxi 45% , kvartira haqi 70% ko'tarilganligi sababli ahvol tangligicha qolaverdi. Aksariyat korxonalarda ish kuni 12 soatdan ziyod bo'lib, bolalar va ayollarni ekspluatatsiya

qilish kuchaydi. Shu bilan birga Napoleon III "Ishchi tashkilotlarini" tinchlantirishga harakat qildi. Bunday jamiyatlar politsiyaning ko'rigidan o'tgan bo'lib imperator ularning raislarini tayinlashi lozim edi. Bunday jamiyatlar bepul bino, mebel, davlatdan moliyaviy yordam olish kabi imtiyozlar bilan ta'minlangan edi. "Politsiya sotsializmi" deb atalgan bunday jamiyatlarni qurishga urinish muvaffaqiyatsiz bo'ldi, ishchilarning norozilik chiqishlari davom etdi. 50-yillarda ishchilarning imperiyaga qarshi norozilik harakatlari ish tashlashlar bilan, siyosiy chiqishlari esa, suiqasd va terroristik ko'rinishlar bilan bordi. 1855 yil Anjer yaqinida 600 ta qurollangan ishchilar shaharni egallash uchun qo'zg'aldilar. Ammo ular hukumat qo'shini tomonidan tor-mor etildi. Bu qo'zg'olonchilar "Marianna" jamiyatiga mansub bo'lib, ular respublika tarafdorlari edilar (Marianna-fransuz respublikasini aks ettiruvchi ayolning nomi edi). Respublikachi maxfiy jamiyatlar va to'garaklar qatorida 50- yillarda Fransiyada sotsialistik tashkilotlar ham mavjud edi. Masalan, Anzen shahridagi shaxtyorlarning maxfiy tashkiloti 1856 yil may oyida tashkil qilinib, u o'zining bosh maqsadi sifatida demokratik respublika o'rnatishga harakat qildi. 1859 yildan so'ng Fransiyada yakobinchilardan iborat bo'lgan harakat qaytadan jonlandi. Bu yakobinchilar 1792 yildagi kabi konvent chaqirib, imperiyani ag'darilishini va xususiy mulkni daxlsiz, deb e'lon qilinishini talab qilayotgah edilar. Yakobinchilar asosan mayda burjuaziya va ziyolilardan iborat edi. Ayrim sotsialistik elementlar ulardan ajralib chiqib, blankichilarga qo'shildi. Blankichilar partiyasi 1859 yilgi avfdan so'ng Blankining Fransiyaga qaytishi bilan tashkil topdi. Uning yadrosini inqilobiy ziyolilar, o'quvchi va talaba yoshlar, qisman ishchilar tashkil etdi. Bu jamiyat o'z oldiga bir hovuch ziyolilarning fitnalar uyushtirishi bilan hokirniyatni qo'lga kiritish va o'zining diktaturasini o'rnatishni maqsad qilib qo'ygan edi. 60-yillarning boshida mamlakatda bo'lgan ish tashlashlar natijasida XVIII asr fransuz burjua inqilobi davrida chiqarilgan Le-Shapele qonuni 1864 yilda bekor qilindi. Bu qonun ishchi ittifoqlarining faoliyatini ta'qiqlar edi. Qonunning bekor qilinishi ishchilar harakatining jonlanishiga sabab bo'ldi. 60-yillarning oxirlaridan boshlab, ikkinchi imperiyaning davlat binosiga darz keta boshladi. Napoleon III ning reaksion ichki va doimiy bosqinchilik urushlarini olib borish siyosati xalq ommasining katta noroziligiga sabab bo'ldi. Fransuz burjuaziyasi imperatorning muvaffaqiyatsiz tashqi siyosatidan katta moliyaviy zarar ko'rayotgan edi. Fransiyaga qo'shni hududda zaif, tarqoq german davlatlari o'rnida Prussiya boshchiligida Fransiyaga xavfli raqib Shimoliy Germaniya ittifoqi tashkil topdi. Italiyaning birlashishi ham Yevropadagi kuchlar nisbatini Fransiya zarariga o'zgartirib yubordi. Fransuz jamiyati yuqori doiralarning noroziligiga papaga yordam sifatida Rimga fransuz qo'shinlarining jo'natilishi ham sabab bo'ldi. 1867 yil 3 noyabrda fransuz qo'shinlari papani yollanma qo'shini bilan ittifoqchilikda Menlane yaqinida garibaldichilarni tor-mor etdi, Rim papa hokimiyati ostida qolaverdi. Italian xalqining milliy birlashish uchun kurashiga Fransiyaning aralashuvi fransuz xalqi demokratik qatlamlarining g'azabini uyg'otdi. Juda ko'p mablag' sarflangan mustamlakachilik ekspeditsiyalari, imperator saroyini ta'minlash uchun ham ko'p mablag' sarflanishi, ma'muriyatning xoinligi, nafaqat keng xalq ommasida, balki imperator bilan hamkorlikda bo'lgan savdo-sanoat burjuaziyasida ham norozilik tug'dirdi. Ayniqsa, 1867 yilda juda ko'p qurbonlar talab qilgan Meksika harbiy ekspeditsiyasining muvaffaqiyatsizlik bilan tugashi bu noroziliklarni nihoyatda kuchaytirdi. 60- yilarning oxirlaridan Fransiyada ish tashlashlar yanada xavfli tus oldi. Agar 50-yillarda ish tashlashlar asosan iqtisodiy

ahamiyat kasb etgan bo'lsa, 60-yillardan boshlab u siyosiy chiqish tusini ola boshladi. Mamlakatda o'sib borayotgan inqiroz Napoleon III ni bir qancha yon berishlarga majbur qildi (Senzuraning yumshatilishi, Quyi palataga qonun chiqaruvchilik tashabbusini berilishi va boshqalar shular jumlasidandir). Ammo bunday mayda yon berishlar ommaning noroziligini barlaraf etmadi. 1867-yilda Prussiyaning Avstriyaga qarshi urushining muvaffaqiyatli tugashi va Shimoliy Germaniya ittifoqining tashkil topishi, Meksika yurishining barbod bo'lishi, imperiya inqirozini kuchaytirdi. Fransiyaning 1870 yil Germaniyaga qarshi urushidagi maglubiyati imperiya inqirozining eng yuqori nuqtasi bo'ldi.

XIX asrning oxirida Fransiyaning iqtisodiy taraqqiyoti

Urush va davlat to'ntarishi iqtisodiy hayotga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1873-yildagi iqtisodiy inqiroz ham Fransiya iqtisodiyotini izdan chiqardi. Bu inqiroz sanoat, savdo va qishloq xo'jaligini qamrab oldi. Mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti sekinlashdi. XIX asr o'rtalarida sanoat ishlab chiqarish hajmi jihatidan 2-o'rinda (Angliyadan keyin) turgan Fransiya XIX asrning oxiriga kelib 4-o'ringa, ayrim sanoat tarmoqlari bo'yicha undan ham keyingi o'rinlarga tushib qoldi. Fransiya sanoat o'sishi sur'atlari jihatidan AQSH, Germaniya, Rossiya va boshqa davlatlardan orqada qoldi. Sanoat taraqqiyotining bunday sekinlashib qolishiga bir qator omillar: 1). 1870-1871 yillardagi urushning mamlakat xo'jaligiga yetkazgan zarari (15 mlrd. frank) 2). Germaniyaga to'langan tovon (5 mlrd frank 3). sanoat taraqqiy qilgan Elzas va Lotaringiyadan mahrum) bo'lishi. 4) ichki bozorning cheklanib qolishi. 5). tabiiy boyliklarining taqchil bo'lishi. 6). temirning sifati pastligi o'z ta'sirini ko'rsatdi. Shunga qaramay, Fransiya mayda va o'rta korxonalar ko'pligi sababli ishlab chiqarishning jamlanishi va kapitalning markazlashuvi jarayoni tezlashib bordi. Bu ham industriyaning o'sishiga, monopoliyalar birlashmalarining vujudga kelishiga olib keldi. 70-yillarda ko'plab aksionerlik kompaniyalari paydo bo'ldi. 1876-yilda qudratli Longvi metallurgiya sindikati tashkil topdi. Shnayder-Krepo harbiy-sanoati tarmoqlari kengaytirildi. XIX asrning oxirlarida mamlakat qishloq xo'jaligida hamon aholining katta qismi band edi (1872-yilda - 63,9%, 1896-yilda -60,9%). Qishloq aholisining ko'pchiligi mayda dehqonlar bo'lib, ularning qo'lidagi yerlar 75%ni tashkil etgan. Yirik moliyachilar va sarmoyadorlar ko'proq foyda olish payida bo'lib, o'z tovarlarini chet elga chiqarishga harakat qildilar. 70-yillarda fransuz kapitali Ispaniyada temir yo'llar qurilishiga sarflandi. 80-yillarda esa, Polshadagi ko'mir konlariga, Donbass va Krivoy Rog tomonlarga intilar edi. 80-90-yillarda Fransiya kapitali Turkiya, Avstriya-Vengriyaga, Janubiy Amerika mamlakatlariga kirib bordi. Kapitalning ko'p qismi zayomlar borish yo'li bilan eksport qilindi. Bu esa fransuz kapitalining sudxo'rlik qiyofasini ko'rsatar edi. Bu davrda Fransiya yirik moliya, sanoat va zamindor guruhlar bilan birga faol xalq ommasi, «o'rta tabaqalar», - deb atalgan tabaqa katta o'rin tutardi. Aholi qatlamlarining bunday joylashuvi «Uchinchi respublika»da siyosiy kurashning rivojlanishiga ham ta'sir qildi. Fransiya iqtisodiy inqiroz faqat XX asr boshlaridagina yengib o'tildi. Kommuna tor-mor keltirilgandan so'ng Parij va viloyatlarda reaksiya avj olib ketdi. Kommuna jangchilarigina emas, kommunarlarga xayrixohlik qilgan, deb shubha ostida olinganlar ham qattiq ta'qib ostiga olindilar. «Dyufur qonuni» (1872)

kommunarlariga qarshi. Inqilobiy harakatlarga qarshi kurashuvchi bir qator tashkilotlar paydo bo'ldi. Germaniya bilan sulh masalasini kurish uchungina vakolat olgan Milliy Majlis sulh shartnomasini imzolaganidan keyin ham o'zboshimchalik bilan o'z faoliyatini davom ettiraverdilar. Har biri taxtga o'z vakilini qo'yishga harakat qilgan uch monarxiyachi partiyaning Ta'sis majlisidagi o'zaro raqobati ularning monarxiyani qayta tiklash rejasini yo'qqa chiqardi, monarxiyachilar respublikaga vaqtincha rozi bo'lib turishga majbur bo'ldilar. Ana shunday sharoitda Kommunanani yo'q qilgan, o'zi aytganiday, «eski monarxiyachi» Adolf Ter respublika Prezidenti lavozimiga juda mos odam edi. Ter mamlakatda ashaddiy reaksiya tartibini joriy qildi, matbuot erkinligini cheklab qo'ydi. Milliy gvardiyani tarqatib yubordi. O'lpon to'lash uchun ikki marta zayom chiqarildi va belgilangan miqdordan juda ko'p qilib sotib yuborildi. Shu bilan birga, gugurt, temir yo'l biletlari va boshqalarga «egri» soliqlar solindi, bu soliqlar keng mehnatkashlar ommasining zarariga bo'ldi. Fransiya Germaniyaga o'lponni muddatidan oldin to'lab bo'ldi. 1873-yil 16-sentyabrda oxirgi german qo'shini Fransiya hududidan chiqib ketdi. Milliy majlisda ozchilikni tashkil qilgan respublikachilarni aholining ko'pchilik qismi qo'llab-quvvatlab kelayotgan edi. 1872-1873 yillardagi qo'shimcha saylovlarda respublikachilar katta g'alaba qozondilar. Shu yillar mobaynida Milliy Majlisga yalpi saylangan 150 kishidan 128 tasi respublikachilar edi. Monarxistlar graf Shamborni Genrix V nomi bilan qirol etmoqchi edilar. Xalqning monarxiyaga xohishi yo'qligini Ter tushunardi, shuning uchun ham u mazmunan reaksiya bo'lgan hokimiyatning respublika tizimi tarafdori bo'lib qolishga majbur bo'ldi. Lekin, respublikachilarning yutuqlaridan tashvishga tushib qolgan monarxiyachi Milliy Majlis Terga mamlakatda «ma'naviy tartib»ni ta'min qilolmadilar degan aybni qo'ydi. 1873-yil 24-mayda Ter iste'fo berishga majbur bo'ldi. Milliy Majlis Ter o'rniga marshal Mak-Magonni Prezident qilib sayladi. U noshud siyosatchi, ashaddiy reaksiya va monarxiyachi, haddan tashqari johil bir odam edi. Mak-Magon «ma'naviy tartib»ni monarxiyaviy kayfiyatlarni kuchaytirib yuborish ma'nosida tushungan edi. Monarxiyachilar 1873 yil yozi oxirlarida monarxiyani tiklashga tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Monarxiyani tiklashga ochiqdan-ochiq tayyorgarlik ko'rish mamlakatda keng qarshilik harakatining boshlanib ketishiga sabab bo'ldi. Respublikachilar bu kurashda o'zlarining butun kuchlarini birlashtirdilar. Monarxiyachi Milliy Majlis o'z mavqei va kelajak istiqbolini saqlab qolish uchun 1873-yil noyabrda Mak-Magonning vakolat muddatini 7 yil deb belgiladi. Monarxiyachilar Mak-Magon hokimiyatini saqlab qolib, boshqa bir yo'sinda o'z rejalarini amalga oshirishni mo'ljallab qo'ygan edilar. 1875 yil Konstitutsiyasi. Vakolati allaqachon tugagan Milliy majlis Konstitutsiya tayyorlash bilan shug'ullanishga majbur bo'ldi. Milliy majlis monarxiya tuzumini o'rnatolmagani uchun uzoq vaqt bir qarorga kelolmadi. Nihoyat, 1875 yil 30-yanvarda u deputat Vallonning respublika Prezidentini saylash tartibi va uning vakolat muddatini belgilagan tuzatishni, bittagina ko'p (352 ga qarshi 353) ovoz bilan tasdiqladi va shu orqali respublikani e'tirof etdi. Respublika Prezidenti deputatlar bilan Senatning qo'shma majlisida yetti yilga saylanardi. Prezident parlament oldida javobgar bo'lgan vazirlarni, oliy ma'muriy va harbiy amaldorlarni tayinlash,

qurolli kuchlarga farmoyishlar berish, ajnabiy davlatlar bilan respublika nomidan munosabatlar o'rnatish, shuningdek urush e'lon qilish, sulh tuzish huquqiga ega edi. Umumiy avf e'lon qilish ham Prezident qo'lida edi. Deputatlar palatasi va Senatning qarorgohi etib Parij emas, balki Versal shahri belgilandi. Monarxiyachi Milliy majlis Konstitusiyaning demokratik mazmunini cheklash uchun qo'lidan kelgan barcha choralarni ko'rdi. Respublikachilar 1875-yil Konstitusiyasini ma'lum darajada yutuq deb bilib, uni keyinchalik qat'iy sur'atda demokratlashtirish lozim deb topdilar. (Senat- (lotincha «seneks» keksa). 1). Qadimgi Rimda oliy hokimiyat organi imperiya davrida o'z ahamiyatini yuqotgan. 2). Ba'zi davlatlarda AQSh, Italiya, Fransiya parlamentining yuqori palatasi 3). Rossiyada 1711-1917 yillarda oliy hukumat organi.)

«Uchinchi Respublika»ning inqirozi. Konstitusiyaga muvofiq, Fransiya parlament respublikasi bo'lib qoldi. Bu «Uchinchi Respublika» (Fransiyada «Birinchi Respublika» 1797-1804; «Ikkinchi Respublika» (1848-1852;) deb atala boshlandi. «Marseleza» Fransiyaning madhiyasi deb qabul qilindi. Bastiliya ozod etilgan kun - 14-iyul Milliy bayram kuni deb e'tirof etildi. Konstitusiyada Deputatlar palatasi umumiy ovoz berish yo'li bilan saylanadi deyilgan edi. Amalda esa bunday bo'lmadi. Xotin - qizlar saylov huquqiga ega emas edilar. 1876 yilgi saylovlarda Deputatlar palatasida respublikachilar, Senatda esa monarxiyachilar kupchilikni tashkil etar edi. Respublikachilar safida bu davrda tabaqalanish yuz berdi. Yuqori doiralarda uch partiyaning ta'siri kuchaydi. Bu Ter rahbarlik qilgan eng konservativ guruh - «So'l markaz», Jyul Ferri va Jyul Simon boshliq «Respublika guruhi» va Leon Gambetta boshliq «Respublika ittifoqi» guruhlar edi. Gambetta respublikachilarning eng mashhur va nufuzli rahbari edi. Gambettaning radikal - demokratik talablaridan voz kechganligi 70-yillarning oxirida respublikachilarning «O'ta so'l» guruhini vujudga keltirdi va keyinchalik uning negizida radikallar partiyasi tuzildi. Radikal-demokratik islohotlarni tashkil etish, «O'ta so'l» guruhlar, ular ko'pincha tubdan keskin choralarning tarafdorlari edilar. Mak-Magon Senatning yodamiga suyanib Deputatlar palatasini tarqatib yubordi va yangi saylov belgiladi. Saylov vaqtida hukumat tazyiq vositalarini ishga soldi. Respublikaning yashashi jiddiy xavf ostida qoldi. Barcha respublikachi guruhlar yana Gambetta rahbarligi ostida birlashdilar. Xalq respublikani qat'iy yoqlab chiqdi. 1876 yil yanvarda respublikachilar Senatga bo'lgan saylovlarda ham g'alaba qozonganlaridan keyin Mak-Magon kurash olib borishning behudaligiga ko'zi yetib, vakolati tugamasdan iste'fo berdi. «Mo'tadil» respublikachi Jyul Grevi Prezident qilib saylandi. 1877 yil oktyabrda saylovlarda monarxiyachilarning barcha harakatlariga qaramasdan, respublikachilarning qo'li baland keldi. Shunday qilib, monarxiyani tiklashga qaratilgan barcha urinishlar foyda bermadi. Lekin, vazirlar Prezident tomonidan tayinlansa-da parlament oldida javobgar edilar.

Fransiyaning tashqi siyosati va ijtimoiy harakat

Bu davrga kelib Fransiyaning tashqi siyosati ancha zaiflashdi. Uning oldingi hukmronligiga barham berildi. Germaniyaning 1877-yili Fransiya hujumga tayyorlanayotibdi, degan ig'vosi natijasida yana «urush xavfi» paydo bo'ldi. 1879 yilda Avstriya-Vengriya – Germaniya ittifoqini tuzilishi natijasida

Fransiyaning tashqi siyosati mustamlakalar zabt etish va Germaniya bilan hamkorlik qilishga qaratilgandi. 1881 yili hukumat o'z moliyaviy guruhlarini manfaatlarini ko'zlab Tunisga harbiyekspedisiya uyushtirdi. 1881 yil 12 mayda Bordo shahrida tuzilgan «shartnoma»ga muvofiq, Fransiya Tunis ustidan o'z protektoratini o'rnatdi. Tunisning bosib olinishi mahalliy qabilalarning qo'zg'olon ko'tarishiga sabab bo'ldi, bunday qo'zg'olon Jazoirida ham bo'lib o'tdi. (Protektorat-lotinch «homiy». Mustamlaka, qaramligi shakllaridan biri. 1- davlat 2- siga xalqaro shartnoma asosida ichki va tashqi siyosatni belgilash, xalqaro huquqi doirasini belgilaydi.) Bismarkning Fransiya Tunisni zabt qilishga undab kelgan mo'ljali to'g'ri chiqdi, anneksiya natijasida Fransiya bilan Italiya o'rtasidagi munosabatlar birdaniga yomonlashib ketdi. 1882 yilda Italiya, Germaniya va Avstriya-Vengriya bilan ittifoq tuzdi. Misr va Markaziy Afrikada Angliya bilan raqobatlashishi natijasida Fransiya xalqaro maydonda yakkalanib Fransiya hukmron doiralari 80-yillar boshidan qattiq turib o'tkazib kelayotgan mustamlakalarni zabt qilish siyosati tasodifiy emas edi. Mustamlakachilik ekspansiyasining kuchayishi Fransiyada sanoatni rivojlantirish sur'atlarining sekinligi va moliya kapitalining tez rivojlanib borayotganligi bilan bog'liq edi. Mustamlakachilik agressiyasi. Fransiya 1883-yilda juda noqulay tashqi siyosiy vaziyatda Shimoliy Vetnamni(Tonkin) bosib olish uchun yangi mustamlakachilik urushini boshlab yubordi. Bundan ba'zi bir moliya guruhlar va ular bilan bog'liq bo'lgan respublikachilar, shu jumladan, Bosh vazir Jyul Ferrining o'zi ham manfaatdor edi. Tonkindagi harakatlar fransuzlar uchun noqulay sharoitda olib borildi, tropik kasalliklardan ko'plab askarlar halok bo'ldi. Mustamlakachilik ekspedisiyasi Xitoyga qarshi urushga aylanib ketdi. 1885 yil martida Long-Song yonida fransuz qo'shinlari uchrashdilar. 1891 yilda Gveniya, 1892 yilda Dagomeya, 1894-1896 yillarda Madagaskar bosib olindi. «Mo'tadil» respublikachilarning mustamlakachilik siyosatini radikallar juda qattiq tanqid ostiga oldilar. Radikallar, ayniqsa, ularning boshlig'i J.Klemanso «Mo'tadil» respublikachilarni ularning mustamlakachilik siyosati Fransiyaning Yevropadagi mavqeini zaiflashtirdi va Bismark «tegirmoniga suv qo'ydi» deb ayblab, mamlakatdagi o'z ta'sirlarini kuchaytirib oldilar.

Fransiya - Rossiya ittifoqi. 1881 yilda Tunisning bosib olinishi natijasida Fransiya-Italiya o'rtasida nizo kelib chiqdi. Italiya Tunisni Fransiyadan tortib olish maqsadida 1882 yili Avstriya-Vengriya va Germaniya ittifoqiga kirib, agressiv «Uchlar ittifoqi»ni to'ldirdi. Germaniya Fransiya siyosiy jihatdan yakkalanib qolganidan foydalanib «Uchinchi respublika»ga qarshi yangi urush boshlashga tayyor edi. Rossiyaning Fransiyaning qo'llab-quvvatlashi uni urush xavfidan qutqarib qoldi. Buning evaziga pulga muxtoj chor Rossiyasi fransuz kapitalini ola boshladi. Bu vaqtda Fransiya bilan Rossiya manfaatlarining birligi, mustamlaka bosib olishda Angliya bilan raqobati ularni yaqinlashtirdi. Aytish kerakki, 1879-1883 yillarda tuzilgan va Germaniya boshchilik qilayotgan «Uchlar ittifoqi» Fransiyaga ham, Rossiyaga ham qarshi qaratilgan edi. 1887-yildan boshlab fransuz diplomatiyasi Rossiya bilan bitim tuzishga zo'r berib harakat qila boshladi. Biroq, Rossiya hukumati Fransiyaning bitim tuzish to'grisidagi taklifini rad etib keldi. Ijtimoiy harakat. Bu davrda ham mehnat ahlining ahvoli og'irligicha

qolaverdi. Turli ishlab chiqarish sohalarida ish kuni 10-12 soatdan 14-16 soatgacha borardi. Tirikchilik tobora og'irlashib borgan bo'lsa ham ish haqi oshirilmadi. 1882-yili Fransiyada iqtisodiy inqiroz boshlanib, 1885-yilgacha davom etdi. Ishchilarning ish tashlashlari va kurashining boshqa shakllari avj oldi. 1882 yilda Monsale-Min, Aion, Lill, Rube va boshqa shaharlarda yirik ish tashlashlar bo'ldi. «Mo'tadil» respublikachilar hukumati qattiq choralar ko'ra boshladi. 1884 yili Anzen konlarida ish tashlaganlarga qarshi qo'shin yuborildi. 1886 yilda Dekarviladagi ish tashlash vaqtida hukumat yana ishchilarga qarshi qo'shin yubordi. 1880-yilda muhojirlikdan qaytib kelgan kommunarlar - blankichilar o'z partiyalarini tuzdilar, bu partiya rasman «Markaziy inqilobiy qo'mita» deb atalsada, aslida blankichilar partiyasi deb nom bilan atalaverdi. Partiyaning yo'lboshchisi, Kommuna zamonidagi maorif komissari Eduar Vayyan ozodlik kurashiga astoydil sodiq kishi edi. Ishchi partiyasi rasmiylashtirilgandan keyin oradan ko'p o'tmasdan uning saflarida keskin ikki kurash vujudga keldi. Partiyada ikki oqim: Ged va Lafarg rahbarligidagi inqilobiy oqim hamda «Bruss hamda Malon rahbarligidagi mayda reformistik oqim tashkil etardi. Opportunistlar Jyul Ged boshchiligidagi ish tashlashlarni qoralab, iqtisodiy masalalarni hal qilishni, demokratik ozodlikni, taraqqiyparvar islohotlarni, umumiy va majburiy ta'limni joriy qilishni talab qilib chiqdilar. Sotsialistik partiyaning asosan parlamentchilikdan iborat faoliyatidan qanoatlanmagan ishchilar anarxo-sindikalistlar ta'siriga berilib ketdilar. 90-yillarning oxirida umummehnat konfederasiyasida o'rnashib olgan yarim anarxistlar asta-sekin kurashning nazariy-amaliy usullarini ishlab chiqdilar. Bu tizim anarxo-sindikalizm nomini oldi. Anarxo-sindikalizm doktrinasi asosan Bakunin va Prudong'oyalarining aralashmasidan iborat edi. Anarxo-sindikalizm tarafdorlari siyosiy kurashning barcha turlarini rad etardilar. Ular stachka, boykot, sabotajni bevosita harakatlarining amaliy usullari deb taklif qildilar, hokimiyat uchun kurashning demokratik usullariga qarshi chiqdilar. Sotsialistik partiyalarning parlamentdan tashqari siyosiy kurash olib borish vositalarini pisand qilmayottanidan norozi bo'lgan inqilobiy kayfiyatdagi ishchilarning ko'pchiligi anarxo-sindikalizm harakati safiga o'ta boshladilar. Fransuz sindikat - kasaba uyushmalarida a'zo bo'lganlarning soni 1900 yilda 492000 kishini tashkil etgan bo'lsa, 1910 yilda 977000 kishiga yetdi. «Dreyfus ishi» 1887 yilgi siyosiy tanglikdan keyin J. Grevi o'rniga Sadi Karno (1887-1894) Prezident bo'ldi. Bulantizm Respublikaga xavf tug'dirdi. Mamlakatda Panama kanali aksionerlarining qallobliklari fosh etildi. Ziddiyatlar keskinlashib turgan bir vaziyatda yashirin kurashni demokratiya bilan reaksiya kuchlari o'rtasidagi ochiq jangga aylantirib yuborish uchun salgina bahona ham kifoya qilardi. 1894 yilda Sadi Karno o'ldirilganidan keyin Kazimir Per'e oz vaqt hokimiyat tepasida turdi. Undan so'ng Feliks For (1895-1899) Prezident bo'ldi. 1894-yilda Harbiy sud Bosh shtab kapitani Alfred Dreyfusni Shayton oroliga umrbod qamoqqa surgun qiladi. A. Dreyfus yahudiylardan bo'lib, fransuz armiyasining harbiy sirlarini Germaniyaga yetkazishda ayblangan edi. Dreyfusni jazoga tortishdan reaksiya unsurlar shovinistik tadqiqot uchun, Fransiyada respublikaga, demokratiyaga qarshi kurashda foydalandilar. Haqiqiy josus, vengr avantyuristi Estergazi o'rniga Dreyfusni ataylab jazoga tortgan edilar.

Estergazi esa fransuz armiyasining ofitseri bo'lib olgan va aristokrat jamiyat doiralari unga panoh berib yurardilar. 1897 yidda bu ma'lumotlar matbuotga yetib bordi. 1898 yil yanvarda Emil Zolya respublika Prezidenti F.Forga yozgan maktubini e'lon qildi. Bu maktubda oliy harbiy amaldorlar, Bosh shtab va harbiy sud begunoh kishini ataylab jazoga tortgani aytilgan edi. Mashhur yozuvchining maktubi portlagan bomba singari ta'sir qildi.(Avantyura –(fransuzcha avente «sarguzasht») mavjud shart-sharoitlarni hisobga olmasdan,tavakkal ish tutish va uni barbod bo'lishi.) Reaksion militaristik guruh Zolyaga qarshi hujum boshladilar. Fransiyaga shon-shuhrat keltirgan yozuvchi sudga berildi. Uch hafta sud bo'lganidan keyin Zolya o'z vatanidan chiqib ketishga majbur bo'ldi. Reaksion millatchi bandalar Parij va boshqa shaharlar ko'chalarida demokratlarni va «Dreyfus ishi» ni qayta ko'rish tarafdorlarini urib, o'zboshimchalik qildilar. 1898 yilning fevralida F.For to'satdan vafot etdi. «Mo'tadil» respublikachi Emil Lube (1899-1906) Prezident etib saylandi. U «Dreyfus ishi» ni qayta ko'rish tarafdori edi. 1899-yil 2-iyunida yangi hukumat tuzildi, bu hukumat o'zini «respublikaga homiy hukumat» deb atadi, unga Valdek Russo boshchilik qildi. Kommunani «qonga botirgan» jallod, general Galifebu hukumatda harbiy ministr bo'lib qoldi, respublika tarixida birinchi marotaba sotsialist Mileran savdo ministri qilib taklif etilgan edi. Mileran respublikani himoya qilish, islohotlar o'tkazish uchun harakat qilaman deb ta'kidladi.Valdek Russo hukumati demokratiya kuchlariga yarim-yorti yon berish taktikasini ham qo'llab keldi. Dreyfusning gunohi kechirildi. Galifening armiyaga bergan buyrug'ida «mojaro tugatildi» deb e'lon qilishgan edi. Valdek Russo, Mileran hukumati mamlakatda keskinlashib boryotgan siyosiy vaziyatni biroz yumshatib, burjuaziyaning mamlakat siyosiy hayotidagi rahbarlik pozitsiyalari mustahkamlanib olishiga yordamlashdi.

XX asr boshlarida Fransiya

90-yillarning o'rtalaridan boshlab Fransiya sanoatida yuksalishi boshlanib, u Birinchi jahon urushigacha davom etdi. Temir ruda qazib chiqarish 1900-yildagi 5,4 mln tonna 1913-yilda 22 mln tonnaga yetdi. Bu sohada Fransiya, Germaniya, AQSH va Belgiyadan o'zib ketdi. Sanoatning yangi tarmoqlari-elektro texnika, avtomobil, kimyo ancha rivojlandi. 1912 yidda aholining 40% qishloq xo'jaligida, 36% sanoatida band edi. Fransiyaning 1909 yildagi eksportda tovarning qimmatligi jihatidan jun birinchi uringa chiqib oldi. Ip-gazlama ikkinchi o'ringa, shoyi gazlama uchinchi o'ringa, fransuz vinolari to'rtinchi o'rinda turardi. Kimyo sanoatining mahsulotlari sakkizinchi va avtomobillar sotish to'qqizinchi o'rinda edi. Ammo ishlab chiqarish konsentrasiyalashishi darajasi jihatdan Fransiya, AQSH va Germaniyadan orqada qolayotgan edi. Fransiya kredit-pul kapitali tez o'sib katta qudratga ega bo'ldi. XX asr boshlarda u bir necha bank-moliya tizimi ustidan hukmron bo'lib qoldi. 1914 yilda banklarga qo'yilgan 11 mlrd. frank pulning 8 mlrd.di 5 ta bankda to'plangan edi. Qog'oz pullar chiqarishni esa 4 ta bank-Lion kredit, Milliy hisoblash idorasi, Bosh jamiyat, Parij Niderlandiya banki egallagan edi. Chetga kapital chiqarish bo'yicha Fransiya jahonda Angliyadan keyin ikkinchi o'ringa chiqib oldi. Agar 1900 yilda chetga 487 mln. frank kapital chiqarilgan bo'lsa, 1914 yilga kelib bu raqam 1 mlrd. 329 mln. frankka yetdi.Moliya kapitali Fransiya iqtisodiyotida asosiy o'rinni egallab, mamlakatning

siyosiy hayotida katta ta'sir o'tkazdi. Moliya oligarxiyasining yuqori tabaqasi – de Vandeli, Shneyder, Lende, Malle, Vogye, Roshild va boshqalar birjani mustamlakalar bilan bo'ladigan aloqani, transportni, matbuotni o'z qo'llarida tutib turdilar. Hukumatning ichki siyosati. Fransiyada ijtimoiy harakat. Radikallarning eski siyosiy guruhlari 1901 yilda birlashib, respublikachi radikallar va radikal - sotsialistlar partiyasini tuzdilar. 1902 yildagi saylovda radikallar Deputatlar palatasida birinchi marta ko'p o'rin oldilar. Radikallar sotsialistlarning bir qismi bilan birgalikda «So'l blok» deb atalgan ittifoq, keyinchalik shu blokka tayanib, Emil Komb (1902-1905) boshchiligi bilan hukumat ham tuzdilar. Komb hukumati «Dreyfus ishi» dan saboq olib armiyaning eng reaksion monarxiyachi zobitlardan tozalash tayyorgarligini ko'rdi. Shu maqsadda zobitlar to'g'risida ma'lumotlar yig'ilib, mahfiy «ishlar» ochildi. «O'ng» partiyalar bundan norozi bo'lib shovqin-suron ko'tardilar. Komb hukumati 1905-yil yanvarda iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. «O'ng» radikal Ruve cherkovni davlatdan ajratish to'g'risida Komb tayyorlagan qonun loyihasini to'xtatib qololmadi. Bu loyihasi 1905-yil iyunda har ikkala partiyada qabul qilindi va kuchga kirdi. Shu yilgi ikki yillik harbiy xizmat to'g'risidagi qonun ham qabul qilindi. 1905 yil martida Ruve hukumatni radikal Sarrenga topshirdi. Sarren hukumat tarkibiga ko'zga ko'ringan «taraqqiyotchilar» Puankare va Barte a'zo bo'lib kirgan edi. Hukumat tarkibida birinchi marta Jorj Klemanso Ichki ishlar vaziri etib tayinlandi. 1906 yilgi saylovlarda radikallardan parlamentga 250 ga yaqin deputatsaylandi. Ushbu saylovlar mamlakatdagi ijtimoiy kayfiyat «So'lga burilganini» ko'rsatdi. Vazirlar kengashining yangi raisi, radikallar partiyasining boshlig'i Jorj Klemanso o'z hukumatining oldinigi hamma hukumatlardan farqi borligini uqtirishga harakat qildi. «Dreyfus ishi»da nom chiqargan general Pikar harbiy vazirlikka rahbar bo'ldi. Dreyfus va Pikar bundan oldinroq, 1906 yilda batamom «oqlangan» edilar. 1907 yilda ijtimoiy harakat keskinlashdi. Parijda mart oyida elektr sanoati ishchilari ish tashladilar. Hukumat ularga qarshi qo'shin yubordi. Iyun oyida hukumat poyafzal sanoati ishchilarining chiqishlari kuch bilan bostirildi. Yozda janubiy hududlardagi vino tayyorlovchi dehqonlar orasida harakat boshlandi. Tokzorlarga kasal tegib, uzum hosili nobud bo'lganligi dehqonlarga katta zarar yetkazdi. Natijada mamlakatda soxta, arzon vino ko'payishi ularni xonavayron qildi. Uzunmunchi dehqonlar ahvolini yaxshilashga hukumatning aralashuvini talab qildilar. G'alayonlar bo'layotgan tumanlarga qo'shinlar yuborildi. Mahalliy aholidan iborat 17-polk dehqonlar tomoniga o'tdi. Hukumat katta qurolli qo'shin yuborib, bu polklarni qurolsizlantirdi. Harakatni bostirdi. 1908 yil iyulida Klemanso hukumati iste'fo berdi. Mamlakat tepasida «mustaqil sotsialist» A. Brian (1909-1911) hukumati keldi. 1911 yili radikallaridan Monis va Kayo tuzgan qisqa muddatli hukumat hokimiyat tepasiga chiqib olib, «O'ng» siyosat o'tkazdi. Monis hukumati Umummehnat konfederatsiyasi tayinlagan 1-may namoyishini taqiqladi. Shampandagi vinochi dehqonlar harakati ham zo'rlik bilan bostirildi. Puankarening ichki va tashqi siyosati. Xalqaro ahvol tobora keskinlashdi. Bir-biriga qarshi turgan qudratli davlatlar urushga faol tayyorlandilar. 1910 yilda Brian rahbarligida harbiy-dengiz floti qurishning katta dasturi qabul qilingandi. Yirik burjuaziyaning «Qattiqqo'l hokimiyat» tuzishga intilish yanada kuchaydi. 1912 yil yanvarda Kayo hukumati «quladi». Raymon

Puankare hokimiyatni qo'lga oldi. 1913 yil yanvarda Prezident saylovlari bo'ldi. Prezident qilib Puankare saylandi. 1913 yil dekabrda radikal-sotsialistlar Bartunini «O'ng» hukumatini ag'dardilar va Dumerg boshchiligida hukumat tuzdilar. 1914 yilgi saylovdan oldin Moliya vaziri Kayoga qarshi kurash boshladilar va Kayo iste'fo berishga majbur bo'ldi. 1914 yil mayida o'tkazilgan saylovlarda «So'l partiyalar ko'p ovoz oldi. Sotsialistlar partiyasining rahbari Jan Jores urush xavfidan xalqni ogoh etdi. Biroq, Fransiya dunyoga qayta bo'lib olish uchun boshlangan urush girdobiga tortilgan edi. J. Jores urushga qarshi nutqlari uchun 1914 yil 31 iyulda yovuzlarcha o'ldirildi.

Mustamlakalari: 1893 yil-Sahroi Kabirdagi Xartumni bosib oldi va Laos ustidan protektorat o'rnatdi. 1897 yil-Xitoyning Guanchjoun viloyatini, 1899 yil-Shimoliy Afrika va Sudan, 1912 yil-Marokash ustidan protektorat o'rnatildi, 1914 yilda bu mamlakatlarda 100000 fransuz bor edi.

Nazorat uchun savollar:

1. Urushdan keyingi yillarda Fransiya sanoati.
2. Fransiya qishloq xo'jaligining ahvoli.
3. Hokimiyat uchun kurashning borishi.
4. 1875 yilgi Fransiya Konstitusiyasi.
5. Uchinchi Respublikaning inqirozi.
6. Gersoglar Respublikasi.
7. Fransiyaning tashqi siyosati.
8. Mustamlakachilik agressiyasi.
9. Fransiya-Rossiya bitimi.
10. Ijtimoiy harakatning mohiyati.
11. Opportunistlar va anarxo-sindikalistlarning qarashlari.
12. XX asrda Fransiyada sanoat yuksalishi.
13. Fransiyaning 1 Jahon urushiga tayyorlanishi. Fransiyada Ikkinchi imperiyaning ijtimoiy mohiyati. ,
14. Napoleon III ning ma'muriy, politsiya va harbiy-byurokratik apparati.
15. Ikkinchi imperiya davrida iqtisodiy taraqqiyot.
16. Qishloq xo'jaligi va fransuz dehqonlarining ahvoli.
17. Napoleon III ning aholini ish bilan ta'minlashdagi chora-tadbirlari.
18. Ikkinchi imperiyaning tashqi siyosati.
19. Fransiya va papalik o'rtasidagi o'zaro munosabatlar.
20. "Meksika yurishi" ning oqibatlari.

ADABIYOTLAR:

1. Троицкий Троицкий А.Александр I и Наполеон. М., 1994.
2. В.Гуган., Барановский Д.М. Происхождение режима Наполеона I. Саратов, 1989.
3. Новая история стран Европы и Америки. Т-I, М, 1998.
4. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
5. А.Вандал. Возвышение Бонапарта. Ростов на Дону. Феникс., 1995г. 1 том
6. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
7. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

6- MAVZU: Yevropa davlatlrida 1848-1849 yillar inqilobi.

REJA:

1. Fransiya 1848-1849 yillar inqilobi va uning oqibatlari.
2. Germaniyada 1848-1849 yillar inqilobi, uning borislii va natijalari.
3. Avstriya 1848-1849 yillar inqilobi va uning umumiy xususiyatlari.
4. Italiya 1848-1849 yillar inqilobi va uning yakunlari.

Tayanch tushunchalar:

Fransiya: "Emigrantlar qiroli". "Iyul monarxiyasi". Respublikani e'lon qilinishi. Muvaqqat hukumat. Milliy ustaxonalar. Harakatchan gvardiya. "Lyuksemburg komissiyasi". "45 santimli soliq". Ta'sis majlisi. 23-iyun qo'zg'oloni. 1848 yil konstitusiyasi. Legimimistlar. Orleanchilar. Bonaparlchilar. "Tartib partiyasi". 1851 yil davlat to'ntaruvi.

Germaniyada: Inqilobning bosh masalasi. Badendagi inqilobiy harakatlar. Prussiyada mart inqilobi. Frankfurt parlamenti. Maxsus komissiya. Germaniyani birlashtirish yo'llari. Kichik Germaniya. Buyuk Germaniya. Shlezvig-Golnteyn muammosi. Malmio bitimi. 9-noyabr davlat to'ntarishi. Imperiya konstitusiyasi.

Avstriya: Inqilobning bosh masalasi. 13 martdagi Vena voqealari. Akademik legionlar. Peshtdagi inqilobiy harakatlar. Shandor Petefi. 12 talabdan iborat dastur. Graf Batian. Svyatovanlov komiteti. "Xorvat-Sloven-Dalmasiya qirolligi". Slavyanlar kongressi. 1849 yil Avstriya konstitusiyasi. Koshut. Mudofaa komiteti. Vengriya inqilobining bostirilishi. Inqilobning oqibatlari.

Italiya: Inqilob arafasida Italiya. Inqilobning bosh masalasi. "Inqilobiy demokratlar". "Mo'tadil liberallar". J.Madzini. "Yosh Italiya" jamiyati. J.Garibaldi. Italiyani birlashtirish yo'llari. Abbat Joberti. Graf Kavur. Risorjimento. Inqilob bosqichlari. Rim respublikasi. Italiya inqilobining mag'lubiyati sabablari.

Fransiya 1848-1849yillar inqilobi va uning oqibatlari

Napoleon Bonapart butunlay tor-mor etilgandan so'ng Fransiya burbonlar sulolasining hukmronligi qayta tiklandi. Fransiya qirolligi taxtiga Lyudovik XVIII o'tirdi. Burbonlar bilan Fransiya minglab emigrantlar ham keldi. Emigrantlar feodal imtiyozlarini va boy berilgan feodal mulklarini qaytarilishini talab qila boshladilar. Emigrantlar va katolik ruhoniylar butun mamlakat bo'ylab inqilob va Napoleon rejimining arboblari ta'qib va qirg'in qildilar. Favqulodda sudlar siyosiy ishlar bo'yicha 10 mingdan ziyod ayblov hukmlarini chiqardi. Mamlakatda feodallar reaksiyasi va terror hukm surdi. Biroq, Burbonlar monarxiyasining tiklanishi Fransiya Inqilobgacha bo'lgan rejimning qayta o'rnatilishiga olib kelmadi. Chunki, feodalizm va absolyutizmga to'liq qaytish mamlakatda yangidan inqilobiy norozilik harakatlariga sabab bo'lar edi. 1824 yilda qiroli Lyudovik XVIII vafotidan so'ng taxtga Karl X yoki keyinchalik

"Emigrantlar qiroli" nomi bilan ma'lum bo'lgan graf d'Artua o'tirdi. Hukumat 1825 yilda inqilob davrida konfiskasiya qilingan yer mulklari uchun emigrantlarga 1 milliard frank miqdorida pul kompensatsiyasi to'lash haqida qonun qabul qildi. Matbuotga nisbatan senzura kuchaytirildi, ruhoniylarning maklab va maorifga reaksiya nazorati o'rnatildi. Restavratsiyaning reaksiya rejimiga qaramasdan mamlakat kapitalistik yo'ldan rivojlandi. Qirol Karl X hukmronlik yillarida liberallarning bir qismi burbonlar sulolasini-burjuaziyaga yaqin bo'lgan orleanskiylar sulolasi bilan almashtirishga harakat qila boshladilar. Mamlakatda respublika tarafdorlari ham ancha faollashdi. 1827-1831 yillarda Fransiyada ham dastlabki orliqcha ishlab chiqarish inqirozi ro'y berdi. Natijada xalqning norozilik harakatlari kuchayib, mamlakatda inqilobiy vaziyat yuzaga keldi. 1830 yilning 25 yilida qirol 4 ta ordonans (farmoyish) chiqardi. Ularga ko'ra deputatlar komiteti tarqatib yuborildi, saylov qonuni o'zgartirilib, endi faqat yirik yer egalari saylov huquqiga ega bo'ldilar, matbuot erkinligi bekor qilindi va gazetalarni chop etish uchun oldindan ruxsat olish tartibi joriy qilindi. 1830 yildagi qirol "ordonanslar xalqning sabr kosasini to'ldirdi. Parijda qurolli qo'zg'olon ko'tarildi. Karl X mamlakatdan qochib keyinroq Angliyaga borib yashirindi. 1830 yilning 27-29 iyul kunlari Fransiyada inqilob g'alaba qildi. Lui Filip Orleanskiy Fransiya qiroli deb e'lon qilindi. 1830 yil inqilobi dvoryan monarxiyasini burjua monarxiyasi bilan almashtirish bilan nihoyasiga etdi. Bu voqelik Fransiya tarixiga "Iyul inqilobi" nomi bilan kirdi. Fransiyada "1830 yil xartiyasi" nomi bilan yangi konstitutsiya joriy qilindi. Matbuot va majlis erkinliklarining daxlsizligi e'lon qilindi. Endi iyul monarxiyasiga respublikachi-demokratlardan iborat muxolifat eng katta xavf solaboshladi. Iyul monarxiyasi yillarida Fransiyada sanoat to'ntaruvining borish jammani jadallashdi. Hunarmandchilik va manufaktura ishlab chiqarishi o'z o'rnini yirik mashinalashgan sanoat ishlab chiqarishiga bera boshladi. Sanoat to'ntaruvining borishi ishchilar, hunarmandlar, dehqonlar kabi mehnatkash xalq ommasini ahvolini yanada og'irlashtirdi. 1846-1847 yillarda Fransiyada burjua monarxiyasi chuqur inqirozni boshidan kechirdi. 1847 yil mamlakatda iqtisodiy inqirozning boshlanishi yangidan inqilobiy vaziyatni tug'dirdi. Fransiyaning ko'pchilik tumanlarida ochlik isyonlari boshlanib ketdi. 1848 yil 22 fevralda o'n minglab Parij aholisi namoyishga chiqdi. Tinch namoyish Milliy gvardiya qo'shini tomonidan o'qqa tutildi. Natijada Parijda qurolli qo'zg'olon boshlandi. 24 fevral kuni qirol saroyiga hujum boshlangach, Lui Filip voyaga yetmagan o'g'li graf Parijskiy foydasiga taxtdan voz kechib, Angliyaga qochdi, tezda qirol saroyi qo'zg'olonchilar tomonidan egallandi. Burjua liberallari graf Pahjskiyning onasi gersoginiya Orleanskaya regentligini o'ralib, Fransiyada monarhiyani saqlab qolishga harakat qildi. Biroq palataning majlislar zaliga bostirib kirgan qurolli olomon, respublika e'lon qilinishini talab qildi. Fransiya respublika, deb e'lon qilindi. Muvaqqat hukumat tuzildi. Bir necha kundan so'ng 21 yoshga etgan barcha erkaklar uchun umumiy saylov huquqi haqida dekret chiqdi. Muvaqqat hukumat ishchilarga yon berdi. 2 mart kuni Jsh kunini bir soatga (Parijda 11 soatdan 10 soatga, provinsiyalarda 12 dan 11 soatga) qisqartirish haqida dekret chiqardi. Bundan lashqari muvaqqat hukumat ishsizlar uchun "Milliy

ustaxonalar" nomi bilan ataluvchi jamoat ishlarini tashkil qildi. Milliy ustaxonalar faqat Parijda ochilib, ular Parij xiyobonlariga daraxtlar o'tqazish, ko'chalarni tuzatish kabi ishlar bilan shug'ullanganlar. Milliy uslaxonalarda mehnat unumdorligidan qat'iy nazar barcha ishchilarga o'zaro teng-kuniga 2 frankdan maosh to'langan. Ishchilar harbiychasiga tashkil qilingan brigada, vzvod va rotalarga birlashtirilgan. May oyida milliy ustaxonalarda 100 mingdan ziyod ishchilar bolgan. Muvaqqat hukumat ko'ngillilardan maxsus otryad "harakatchan gvardiya" tuzdi. Harakatchan gvardiyada 24 ta balaton bo'lib, bar bir batalon 1000 kishidan iborat bo'lgan. Ishsizlar va shahar qashshoqlaridan iborat "Harakatchan gvardiya"ni hukumat inqilobiy norizilik harakatlarini boslirish maqsadida tashkil etdi. Ishchilarning "Mehnat va taraqqiyot vazirligi" ni tuzish to'g'risidagi talabiga ko'ra hukumat "Ishchilar masalasi bo'yicha hukumat komissiyasi"ni tuzdi. Bu komissiyaning raisi qilib respublikachi Lui Blan tayinlandi. Komissiyaning yig'ilish va majlislarini o'lkazish uchun Lyuksemburg saroyi ajratilib, shu saroy nomi bilan u "Lyuksemburg komissiyasi" deb atalgan. Bu komissiya ishchilar bilan tadbirkorlar va korxona egalarini kelishtirish, ular. o'rtasidagi munosabatlarni-ish haqi, jarima kabi masalalarni hal qilish bilan muvofiqlashtirib turgan. Fevral inqilobi mamlakatda iqtisodiy inqirozni yanada chuqurlashtirdi. Muvaqqat hukumat iqtisodiy inqirozning barcha og'irliklarini mehnatkashlar zimmasiga yukladi. Eski soliqlar saqlab qolingan holda yangi soliqlar joriy qilindi, bir yilga dehqonlar to'laydigan to'g'ri soliqlar miqdori 45%ga oshirildi. Dehqonlar soliqning har bir franki uchun 45 santim qo'shimcha soliq (o'laganligi uchun bu soliq "45 santimli soliq" deb atalgan. Mazkur soliq, dehqonlarning iqlisodiy ahvoliga halokatli ta'sir qildi. 1848 yilda Fransiya respublikasi uchun xalqaro vaziyat juda qulay keldi. Fransiya inqilob Germaniya, Avstriya, Italiya inqilobiy va milliy ozodlik harakatlarning ko'tarilishiga, Angliyada chartistlar harakatini yangidan jonlanishiga sabab bo'ldi. Bunday sharoitlarda na Rossiya, na Avstriya va na Prussiya Fransiya respublikasiga qarshi intervensiya uyushtirishga imkon topmadi. 1848 yil 23 aprelda ta'sis majlisiga saylovlar bo'ldi. 880 ta deputatlik nomzodlarining 500 tasini ishchilar, 100 ga yaqinini mayda burjua demokratlari egalladilar. Majlisdagi qolgan deputatlik joylari orleanchilar va legitimistlarga tegishli edi. Ta'sis majlisi 4-mayda oyida faoliyatini bosbladi, u muvaqqat hukumatni Ijroiya komissiya bilan almashtirdi. 15-may kuni 100 mingdan ziyodroq Parij aholisi namoyish uyushtirdi. Ular ishsizlikni tugatish, Ruan ishchilarini qonga botirgan aybdorlarni jazolash, tashqi siyosatga Polsha mustaqilligini ta'minlash uchun qo'shin yuborishni talab qildilar. Lyuksemburg komissiyasi va milliy uslaxonalarni yopilganligi haqida hukumat qarori chiqdi. Milliy ustaxonalarda band, 18 yoshdan 25 yoshgacha bo'lgan ishchilar armiyaga safarbar etildi, qolganlari provinsiyalarda botqoqlarni quritish, o'rmonlarda kesilgan daraxt to'nkalarini tozalash va boshqa shu kabi ishlarga jalb qilindi. Bunga javoban 23 iyunda Parijda qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olonchilarga qarshi 80 ming kishilik doimiy armiya va boshqa yordamchi kuchlardan iborat general Kavenyakning umumiy qo'mondonligidagi qo'shin tashlandi. Qo'zg'olonni bostirish va undan keyingi vaqt davomida 11 mingdan ziyod qo'zg'olonchilar

qirib tashlandi, 3,5 ming kishi esa surgun qilindi.1848 yil noyabrda konstitutsiya qabul qilindi. Unga ko'ra mamlakatda qirol ega bo'lgan barcha huquqlar bilan prezident lavozimi joriy qilindi. Prezident umumiy saylov yo'li bilan 4 yilga saylangan. U parlamentdan butunlay mustaqil bo'lib, ministrlar, oliy I frank100 santim harbiy ofiserlar va boshqa amaldorlarni almashtirish yoki tayinlash vakolatlariga ega bo'lgan.1848 yil 10 dekabrda prezident saylovlarida Napoleon I ning jiyani Lui Napoleon Bonapart g'alaba qildi. U 1836 va 1840 yillarda 2 marotaba Fransiyada hokimiyatni egallashga uringan o'ta ketgan avantyurist va ayyor siyosatchi edi.Prezident saylovidan so'ng Ta'sis majlisi tarqatib yuborilib, 1849 yil may oyida qonun chiqaruvchi majlisga saylovlar bo'ldi. Fransiyada legitimistlar, orleanlar va bonapartchilardan iborat monarxiyachilar "Tartib partiyasi"ga birlashdilar. Saylovda monarxiyachilar g'alaba qildilar va majlisda hukmron mavqeini egalladilar. Hukumat Rimda papa hokimiyatini tiklash va Italiyada Fransiyaning ta'sirini mustahkamlash uchun Rim respublikasiga qarshi fransuz qo'shinlarini yubordi.1850 yil 15 martda xalq ta'limi katolik ruhoniylar nazoratiga berilganligi haqida 31 mayda saylovchilar sonini 29% yoki 3 mln. kishiga qisqartirgan saylov haqida yangi qonun qabul qilindi.Tartib partiyasi Fransiyada monarxiyani tiklash uchun zo'r berib harakat qildi. Endi bu partiyaning o'zida ham (legitimistlar, orleanchilar va bonapartchilar o'rtasida)kurash boshlandi. Yirik yer egalari va oliy ruhoniylarning manfaatini himoya qiuuvchi legitimistlar,burbonlar, yirik kapitalistlar va bankirlardan iborat orleanchilar Lui Filip Orleanskiy vorislarining hukmronligini tiklashga harakat qildilar.Bu uch siyosiy partiyalar kurashida Lui Napoleon boshchiligidagi bonapartchiiar qolgan 2 partiya ustidan g'alaba qildi. 1851 yilning 2 dekabriga o'tar kechasi Lui Napoleon davlat to'ntaruvini amalga oshirdi. Bir yildan so'ng, 1852 yilning 2 dekabrda Fransiyada ikkinchi marotaba imperiya, deb ataluvchi monarxiya tiklandi. Lui Napoleon, Napoleon III nomi bilan Fransiya imperatori deb e'lon qilindi.

Germaniyada 1848-1849 yillar inqilobi, uning borishiva natijalari

XIX asrning 30-40-yillarida Germaniyaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, o'rta asrlar davridan meros qolib kelayotgan feodalizm qoldiqlarini va eng asosiysi, siyosiy tarqoqlikni tugatmasdan turib, mamlakalning ishlab chiqarish kuchlarini o'sishiga va mamlakatni birlashlirishga erishib bo'lmasligini ko'rsatdi. 40-yillarning oxirlarida burjuaziya muxolifatini kuchayishi va xalq ommasining norozilik harakatlarini ko'tarilishi siyosiy ahvolni yana keskinlashayotganligidan dalolat berdi. Fransiyada respublika e'lon qilinishi haqidagi xabar, Germaniya davlatlarida inqilobiy harakatlarni boshlanishiga turtki bo'ldi.Baden gersorigida xalq namoyishlari 1848 yil fevraldayoq boshlandi. Namoyishchilar palataga taqdim etgan talabnomada matbuot, majlis erkinligi,xalq militsiyasi,umumgerman Ta'sis majlisini chaqirish haqidagi xalqning qat'iy talablari aks etdi.Vahimaga tushgan gersog Leopold bu talablarning aksariyatini qondirishga majbur bo'ldi.Mart oyida Prussiyada ham xalq ommasi demokralik islohotlarni talab qilib chiqdi.Berlinda xalq ommasining politsiya va hukumat qo'shini bilan qurolli to'qnashuvlari boshlandi. 18-mart kuni qirol konstitutsiya joriy qilish haqida farmoyish chiqardi alohida farmoyish bilan senzura bekor qilindi.Qirol Fridrix Vilgelm IV liberal ministirlardan iborat yangi hukumat tuzdi. Bu hukumat ayrim burjua islohotlarini amalga oshirish bilan qirol hokimiyatini mustahkamlashga kirishdi.Prussiyadagi mart voqealari tarixga "Mart

inqilobi"nomi bilan kirdi.Germaniya davlatlarida xalqning norozilik harakatlari burjuaziya orasidatezroq umumgerman Ta'sis majlisini chaqirish fikrini tug'dirdi. 31-martdan 3-aprelgacha bo'lgan muddatda Frankfurt Maynida german davlallari vakillarining parlament oldi majlisi (Syezdi) chaqirildi.Syezdi majlis uchun saylovlar o'tkazishga qaror qildi.1848-yil parlamentga saylovlar bo'lib o'tdi.1848-yil 18-may kuni Frankfurlda parlament Markaziy Germaniya hukumatini tuzdi. Germaniya imperiyasining muvaffaqnoyibi lavozimiga Avstriya etsgersogi logann saylandi, liberal ministrlardan iborat hukumat tuzildi, Markaziy hukumat Germaniyada real hokimiyatga ega bo'lmasdan, hokimiyat amalda alohida german davlatlarining monarxlari qo'lida qolaverdi.Parlament tuzgan maxsus komissiyaning feodal soliq va majburiyatlarini bekor qilish, savdodagi soliq turlarini tugatish, mehnat qilish huquqini joriy qilish haqida olib borgan uzoq muzokaralari mustamlakachilikni qo'llab-quvvatlab, Poznanni bo'lg'usi Germaniya imperiyasining ajralmas tarkibiy qismi deb hisobladi.1848-1849 - yillarda Germaniya davlatlarida bo'lib o'tgan inqilobning bosh masalasi Germaniyani birlashtirish edi.Germaniyani birlashtirishnig 2 ta yo'l mavjud bo'lib,ulardan biri - xalq ommasining inqilobiy harakatlari bilan "quyidan" birlashtirish yoki Germaniya davlatlari orasidagi yirik davlatlar (Avstriya,Prussiya) ning biri boshchiligida birlashtirish edi.Shimoliy german davlatlari burjuaziyasining aksariyati Prussiya boshchiligida Avstriyasiz "Kichik Germaniya"imperiyasini tuzishgajanubi-g'arbiy german davlatlarining burjuaziyasi esa iqtisodiy jihatdan qudratli bo'lgan prussiya burjuaziyasining raqobatidan cho'chib, Avstriya ham qo'shilgan "Buyuk Germaniya" imperiyasini tuzishga harakat qildilar. Keyingisiga Avstriya imperiyasining burjuaziyasi ham intilmoqda edi.Frankfurt parlamentining demokratik so'l oqimi Germaniya federativ respublikasini tuzishga harakat qildilar.Daniya bilan shaxsiy uniya asosida birlashgan Shlezvig va Golshteyn gersogliklarida mart oyida qo'zg'olon boshlanib,mazkur gersogliklarda muvaqqat hukumat tuzildi.Bu gersogliklar aholisi asosan nemislardan iborat bo'lib,muvaqqat hukumat Daniyadan ajralib chiqish uchun german davlatlaridan yordam so'radi. Xalqni inqilobiy harakatlardan chalg'itish maqsadida Prussiya Daniyaga harbiy qo'shin kiritdi. Tezda bu 2 gersoglik Daniyadan ajratildi, biroq Rossiya, Angliya va Fransiyaning aralashuvi bilan Shvetsiyaning Malmyo shahrida kelishuv bitimi imzolandi. Bu bitimga ko'ra mazkur xalqaro nizo echilmaguncha Prussiya qo'shinlari Daniyadan chiqib ketishi lozim edi.Germaniyani birlashtirishning maqsad va vazifalari mazkur kelishuv bitimini tuzishni taqozo etar edi, aks holda u german davlatlarining Rossiya, Angliya va Fransiya bilan to'qnashuvini keltirib chiqarar edi. Shuning uchun 16-sentyabr kuni Frankfurt parlamenti Malmyo kelishuv bitimini ma'qulladi. Bunga qarshi xalq ommasining FrankfurtMaynda yangidan norozilik chiqishlari boshlandi, lekin, u Prussiya va Avstriya qo'shinlari tomonidan tezda bostirildi.1848 yilning kuz fasliga kelib, Germaniya davlatlarida hukumatlarning inqilobga qarshi kuchlari ustunlikni qo'lga kiritish boshladilar. Vena qo'zg'oloni bostirilgandan so'ng, Prussiya qiroli Fridrix Vilgelm IV inqilobning eng ashaddiy dushmanlarini ministrlik lavozimlariga tayinlay boshladi. Ichki ishlar ministri qilib O.Manteyfel tayinlandi. 1848 yil 9 noyabrda qiroli Ta'sis majlisi yig'ilishini Berlindan aholisining soni kamroq bo'lgan provinsiya shahar Brandenburgga ko'chirish haqida farmoyish chiqardi. Bu voqelik 9 noyabr davlat to'ntaruvini nomi bilan ataldi. 5-dekabrda Millat majlisini bekor qilinganligi haqida farmoyish

chiqdi. Bu konstitutsiya keyinchalik Manteyfel konstitutsiyasi deb ataldi. Konstitutsiya mart inqilobi qo'lga kiritgan yutuqlarining ko'pchiligini saqlab qoldi. Biroq, u qiroлга qonun chiqaruvchi palatalarning bar qanday qarorini bekor qilish huquqini berdi. 1849 yil 30 maydagi saylov haqidagi yangi qonun Prussiyada yana senziti saylovni joriy qildi. 1850 yil 2 martda dehqonlarning mayda feodal soliq va majburiyatlari bekor qilindi. 1849 yil 28 martda Frankfurt parlamenti imperiya konstitutsiyasini qabul qildi. Unga ko'ra, Germaniyada meros o'tuvchi imperator hokimiyati va ikki palatadan iborat reyxshtag joriy qilindi. Konstitutsiya xalqqa qonun oldida barchaning tengligi, shaxs va xususiy mulkning daxlsizligi va boshqa burjua erkinliklarini berdi.

Avstriyada 1848-1849 yillar inqilobi va uning umumiy xususiyatlari

Germaniya davlatlarida inqilobning bosh masalasi german davlatlarini milliy jihatdan birlashtirish bo'lgan bo'lsa, ko'p millatli Avstriya imperiyasida burjua-demokratik inqilobning bosh masalasi Gabsburglarning feodal-absolyutistik monarxiyasini tugatish, feodal tartiblarini bekor qilish va mustaqil burjua davlatlarini tashkil qilish edi. Germaniya davlatlaridagi kabi Avstriyada ham xalqning inqilobiy harakatlarini ommaviy tus olishiga Fransiya'dagi inqilobning ta'siri katta bo'ldi. 13 martda Venada inqilob boshlandi. Xalq ommasi seym binosini qurshovga olib konstitutsiyani qabul qilinishini va Metternixni iste'foga chiqishini talab qildi. Hukumatning xalq harakatini qurol kuchi bilan bostirishga bo'lgan urinishi uni yanada kuchaytirdi. Saroyning hukmron doiralari yon berishga majbur bo'ldilar. Metternix iste'foga chiqarilib, senzura bekor qilindi, byurgerlarga qurollangan milliy gvardiya otryadlarini tuzishga ruxsat etildi, shuningdek, talabalarning qurolli otryadlari - "Akademik legionlar" tuzildi. Imperator konstitutsiya ishlab chiqish uchun Venada provinsiyalar seymi (landtag) majlisini chaqirishga va'da berdi. Milliy ozodlik harakatlarining eng katta o'choqlaridan biri bu - markazi Praga bo'lgan Chexiya'dagi milliy ozodlik harakati edi. Svetovaslav komiteti Chexiya, Moraviya va Sileziyani markazi Praga bo'lgan avtonom davlatga birlashtirib, yangi vakillik organini tuzish haqida imperatorga talabnoma yubordi. Chexiya'dagi Avstriya hukumatining vakillari Svetovaslav komitetining a'zolarini islohotlar tayyorlashga va ushbu komitetni Milliy komitetga aylantirishga rozi bo'ldilar. Xorvatiyaning xalq majlisi ham 25 martda imperatorga xalq nomidan talabnoma yuborib, Xorvatiyada milliy hukumat va armiya tuzishga ruxsat so'radi. Ferdinand I ning ruxsati bilan Gabsburglar hokimiyati ostida yangi "Xorvat-Sloven-Dalmatsiya qirolligi" tuzildi. Imperator inqilobni bostirishga qaror qildi. U Markaziy komitetni tarqatib yuborish haqida farmon chiqardi. Bunga javoban Venada xalq harakati ko'tarildi. Xalqning qurolli qarshiligiga duch kelgan hukumat Markaziy komitetni tarqatish haqidagi farmonni bekor qilib, konstitutsiya loyihasini tayyorlashga kirishganligini e'lon qildi. Shundan so'ng hukumat demokratlarga qarshi o'ziga tayanch qidira boshladi va buni katolik ruhoniylarning ta'siri kuchli bo'lgan qo'shni Tirolga ko'rdi. Imperator Venadan Tirolga qochdi. Avstriya hukumati Venadan harbiy qo'shinlarni chiqarish va umumiy saylov huquqini joriy qilishga majbur bo'ldi. Pragada 1848 yilning 2 iyunida Slavyanlar kongressi chaqirildi. Kongressning asosiy maqsadi agressiv nemis millatchiligiga qarshi butun slavyan xalqlarini birlashtirish edi. Unga qarshi Pragaga imperiya qo'shinlari keltirila boshlandi. Bunga javoban Praga aholisi 12-17 iyun kunlari qurolli qo'zg'olon ko'tardi, biroq imperiya qo'shini qo'zg'olonni shafqatsiz ravishda bostirdi. Vena

ishchilari fransuz ishchilari kabi mehnat huquqini talab qilib 23 avgustda namoyish uyushtirdilar. Namoyishni tarqatish uchun burjuaziyaning milliy gvardiyasi qurolsiz ishchilarni o'qqa tutdi. 18 kishi halok bo'ldi, 200 ga yaqin kishi yaralandi. 1848 yilning oktyabr-noyabr oylarida Venadagi xalq harakati bostirildi, kurash davomida qo'zg'olonchilardan 5000 kishi qurbon bo'ldi. 1849 yilning yanvarida imperiya qo'shini Budapeshtni egalladi. Vengriya poytaxtida inqilobiy harakatlar bostirildi. 1849 yilning 4 martida Venada yangi konstitutsiya qabul qilindi. Konstitutsiya mart inqilobi qo'lga kiritgan barcha muvaffaqiyatlarni bekor qildi. Vengriya avtonomiyasi tugatilib, butun imperiya hududida yagona markazlashgan davlat boshqaruvi ornatiildi. Venadagi mart inqilobining muvaffaqiyatlari Avstriya imperiyasining boshqa viloyatlarida ham inqilobiy harakatlarning jonlanishiga sabab bo'ldi. 15 mart kuni Pesht shahrining ishchilar, hunarmandlar, talabalar va ziyolilarning vakillaridan iborat xalq ommasi demokrat shoir Shandor Petyofi rahbarligida tipografiyani egallab, avvaldan tayyorlangan 12 talabdan iborat siyosiy dastur chop qildi. Unda senzuraning bekor qilish, seym o'ldirish mas'ul bo'lgan hukumat tuzish, barshchinani bekor qilish va boshqa talablar aks etgan edi. Bratislav shahrida majlisga yig'ilgan Vengriya seymi xalq harakatining keng quloch yoyishdan vahimaga tushib Vengriyada burjua yangilanishlari haqida bir qator qonunlar qabul qildi, masalan, dvoryanlarning soliq imtiyozlarini va krepostnoylik huquqini bekor qilish, Vengriya qirolining moliya va harbiy sohalarida mustaqilligi haqida parlamenttizimini joriy qilish va boshqalar shular jumlasidandir. Venadagi imperator hukumati ham Vengriyada mustaqil hukumat tuzishga rozilik berdi. Bu hukumatni graf Batian boshqarib, u Avstriyadan ajralib chiqib, mustaqil Vengriya davlatini tuzishga harakat qildi. Budapeshtga Avstriya qo'shini kiritilgach Batian hukumati iste'foga chiqdi. Hokimiyat Layosh Koshut boshchiligidagi Mudofaa komiteti qo'lga o'tdi. Asosiy e'tiborni ko'p sonli milliy armiya tuzishga qaratgan Layosh Koshut 1849 yilning bahoriga kelib 170 ming kishiik armiya tuzdi. Debretsenga ko'chgan Vengriya seymi Avstriya imperiyasining yangi konstitutsiyasi qabul qilingan kun - 1849 yil 14 aprelda, unga javob tariqasida, Vengriyaning mustaqillik deklaratsiyasini qabul qildi. Tezda milliy gvardiya Budapeshtni egalladi. 1848 yilning 28 iyulida Koshut hukumati "Vengriyadagi barcha millatlarni teng huquqliligi haqida" qonun chiqardi. 1848 yilning 9 iyunida Rossiya va Avstriya qo'shinlari Vengriya qo'shinlariga qarshi urushga kirishdi. Vengriya respublikasining Fransiya va Angliyadan yordam olish umidi puchga chiqdi. 13 avgust kuni Vilogash ostonasida Vengriya qo'shinining so'nggi qismlari tor-mor etildi. Vengriya inqilobi mag'lubiyatga uchradi. Avstriyada inqilob natijasiz bo'lmadi, dehqonlar to'lov yo'li bilan feodal tobeligidan ozod bo'ldilar, pomeschchik sudlari bekor qilindi, dvoryanlarning soliq, sud va harbiy sohadagi imtiyozlari tugatildi.

Italiyada 1848-1849 yillar inqilobi va yakunlari

Italiyada siyosiy tarqoqlik va Avstriyaning milliy zulmiga qaramasdan unda XIX asrning 30-40-yillarida kapitalistik munosabatlar taraqqiyoti ancha tezlashdi. Mamlakat shimolida sanoat rivojlandi, ko'pgina pomeschchiklar xo'jalik yuritishning kapitalistik shakllaridan foydalana boshladilar. Biroq, mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga hamon feodal munosabatlarning hukmronligi, va absolyutizm to'siq bo'lmoqda edi. Pomeschchiklar va cherkov juda katta yer mulklariga egalik qilar edi. Mamlakatning siyosiy jihaldan

birlashmaganligi va ajnabiylar hukmronligi umumiy yagona bozorni vujudga kelishiga yo'l bermayotgan edi. Iqtisodiy jihatdan Italiya nafaqat Angliyadan, balki Fransiyadan ham ortda edi. Aholining 4\5 qismi qishloq xo'jaligida band bo'lib, u sof agrar mamlakat edi. Italiyaning markazi va janubida iqtisodiy jihatdan ancha qoioq bo'lgan pomeschchiklarning latifundiyalari ko'pchilikni tashkil qilar edi. Italiyaning iqtisodiy va madaniy jihatdan ancha ilg'or qismlari bu Sardiniya qirolligi tarkibiga kiradigan Pemont va Avstriya zulmi ostidagi Lombardiya edi. Italiyada XIX asrning 40-yillaridan temir yo'llar qurilishi, sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi natijasida burjuaziyaning va xo'jalik yuritishning kapitalistik usullaridan foydalanayotgan pomeschchiklarning iqtisodiy qudratini oshishi ularga kapitalistik taraqqiyomi ta'minlash uchun mamlakatni birlashtirish lozimligini anglatdi. Italiya davlatlarining bojxona siyosati ham mamlakat savdo va sanoatining rivojiga g'ov bo'lmoqda edi. Chunki dvoryanlarning manfaatiga mos ravishda kuritilayotgan xorijiy mahsulotlar uchun boj soliqlarining miqdori juda past bo'lgan. Shuning uchun yirik burjuaziya va burjualashgan dvoryanlar islohatlarni talab qilayotgan edi. Dehqonlar feodal zulmi ostida nihoyatda ezilgan bo'lib, ko'pchilik dehqonlar va hunarmandlar xonavayron bo'lmoqda edi. Italiya manufakturalari va fabrikalardagi ishchilarning ish haqlari past bo'lib, minglab ishchilar ochlikka hukm qilingan edi. Avstriya zulmidan ozod bo'lmay turib, Italiyaning iqtisodiy yuksallshini va milliy tiklanishini ta'minlash mushkul edi. Yaqinlashib kelayotgan Italiya burjua inqilobining eng asosiy vazifasi mustaqillik uchun va davlatni birlashtirish uchun kurash, shuningdek feodal munosabatlarni tugatish va mayda italyan davlatlarida absolyutizmni ag'darish edi. Shu maqsad uchun kurashda feodalizmga qarshi milliy kuchlar orasida ikkita siyosiy oqim: 1) mayda va o'rta burjuaziya, burjua ziyolilaridan iborat ilg'or toifalarga tayanuvchi "inqilobiy demokratlar" va 2) yirik savdo sanoat burjuaziyasi va burjuallashgan dvoryan -pomeschchiklarga tayanadigan "mu'tadil -liberallar" vujudga keldi. Inqilobiy-demokratlar oqimini 30-yillardan Juzeppe Madzini (1805-1872) boshqardi. 1831 yilda u "Yosh Italiya" nomli maxfly inqilobiy tashkilot tuzdi. Bu tashkilotning siyosiy shiori "Birlik va respublika" edi. Tashkilot a'zolari mamlakatni quyidan, ya'ni xalq qo'zg'oloni va burjua-demokratik o'zgarishlari asosida birlashtirishga harakat qildilar. Madzini ijtimoiy islohotlar uchun emas, asosan, siyosiy maqsadlar uchun harakat qildi. Bu esa yer mulklari uchun kurashayotgan dehqonlarni ushbu harakatga jalb qilmadi. Nissalik dengizchi Juzeppe Garibaldi (1807-1882) 1833 yilda "Yosh Italiya" jamiyatiga a'zo bo'ldi. Garibaldi keyinchalik Madzini kabi inqilobiy xalq harakatining rahbarlari darajasiga o'sib etdi. "Mo'tadil liberal oqim" 40-yillarda, asosan, Italiya shimolida faoliyat ko'rsatdi. Bu oqim Italiyani inqilobiy yo'l bilan "Quyidan" birlashtirishga yo'l qo'ymaslikka va Italiyani Rim papasi boshchiligida yoki Sardiniya qirolligi boshchiligida italyan davlatlari federasiyasiga aylantirishga harakat qildi. Sardiniya qirolligi taxtida o'tirgan Savoyilar sulolasi vakillari burjua islohotlarini amalga oshirishga moyillik bildirayotgan bo'lib, ularning Italiya liberallari orasida nufuzi baland edi. Abbat Jobeti Italiyani papa boshchiligida birlashtirish harakatiga, Pemontlik markiz d'Azlio va graf Kavur Italiyani Sardiniya qirolligi boshchiligida birlashtirish harakatiga boshchilik qildilar. Kavur 1847 yilda "Uyg'onish" (Risorgimento) nomli siyosiy-iqtisodiy gazeta chiqara boshladi. "Risorgimento" harakati Italiyada XVIII asrning oxirlarida paydo bo'lgan bo'lib, italyan xalqining

ma'naviy va siyosiy hayotini yangilashga yo'naltirilgan harakatini anglatar edi. Appenin yarim orolida qurg'oqchiliklar, iqtisodiy inqiroz oqibatida 1846-1847 yillarda xalq ommasining norozilik harakati va burjuaziya orasida muxoliflik kayfiyati kuchayadi. 1847 yil iyunda papalik taxtiga arxiepiskop Maston Feretti o'tirgach, muxolifat yanada faollashdi. Piy IX nomini qabul qilgan yangi papa liberallarga yaqin bo'lib, avstriyaliklarga ashaddiy dushman edi. Piy IX haqiqatdan ham yirik burjuaziya va dvoryanlarning liberal doiralarga yon bosdi, Rim viloyatida senzurani biroz yumshatdi, siyosiy avf e'lon qildi, alohida provinsiyalarning vakillaridan iborat davlat kengashi (konsult)ni ta'sis etdi. Muxolifat kuchlarini bo'lib yuborishga va inqilobni oldini olishga qaratilgan papaning bu kabi islohotchilik siyosati liberallar tomonidan zavq-shavq bilan kutib olindi. Italiya davlatlarida amalga oshirilgan islohotlar inqilobiy harakatlarni to'xtatib qola olmadi. Italiyada dastlabki inqilobiy chiqishlar 1848 yilning 12 yanvarida Sitsiliya orolida boshlandi. Keyinchalik u Italiyaning janubiga va keyin Neapolga ham yoyildi. Xalq harakatining bosimi ostida qirol liberal ministrliklar tashkil qilib, konstitutsiya joriy qilishga va'da berdi. Fevral-mart oylarida Toskana, Pemont va Rim viloyatida ham inqilobiy harakatlar boshlandi. Bu hududlarda ham liberal ministrliklar tuzilib, ancha mo'tadil tabiatli konstitutsiyalar qabul qilindi. 18-22 mart kunlari Milan aholisi Avstriya qo'shiniga qarshi qahramonona kurash olib borib, g'alaba qildi. Lombardiyada hokimiyat muvaqqat hukumat qo'liga o'tdi. Milan voqealari bilan bir vaqtda Venetsiyada ham avstriyaliklarga qarshi xalq qo'zg'oloni g'alaba qilib, Venetsiya o'zining mustaqilligini e'lon qildi. Lombardiyada muvaqqat hukumatni mo'tadil liberalchi graf Kaati boshqardi. U Sardiniya qiroliga murojaat qilib, Lombardiyaга zudlik bilan qo'shin kiritishni so'radi. Qo'zg'olonchilar ommasining talabi bilan Sardiniya qirolu Karl Albert Avstriya qo'shiniga qarshi harbiy harakatlar boshladi. Qirol Karl Albert xalq ommasining kuchidan to'liq foydalangan holda inqilobiy urush olib borishga qo'rqdi. Bu esa Avstriyaga qarshi urush harakatlarining borishiga salbiy ta'sir qildi. Milliy ozodlik harakati joylarda xalq ommasining pomeschik va kapilalistlariga qarshi chiqishlari bilan davom etdi. Bu ko'pchilik italyan davlatlarining hukmdorlarini tashvishga soldi. Endi ular Avstriyaga qarshi kurashni to'xtatib, inqilobni bostirishga kirishdilar. Papa Piy IX 29-apreldagi "murojaati"da Avstriya bilan jang qilmasligini e'lon qildi. 15 mayda Heapolda Ferdinand II inqilobga qarshi davlat to'ntaruvi qilib, deputatlar palatasini tarqatib yubordi. Heapolitaniya qirolining avstriyaliklar bilan jang qilish uchun jo'natilgan qo'shinlari chaqirib olindi. Qarshi hujumga o'lgan Avstriya qo'shinlari 1848 yil 24-25 iyul kunlari Kustots ostonasida bo'lgan janglarda Sardiniya qo'shinini butunlay tor-mor etdi. 9 iyul kuni Karl Albert Avstriya bilan sulh shartnomasi imzoladi. Unga ko'ra, Lombardiya Avstriyaga qaytarildi. Moden va Parmada Gabsburglar xonadoni vakillrining hokimiyati qayta tiklandi. Avstriya qo'shini tomonidan Milanni egallanishi bilan Italiya inqilobining birinchi davri nihoyasiga etdi. Biroq, Venesiyada Manini boshchiligidagi triumvirat Avstriyaga qarshi urushni davom ettirdi. Toskana va Rim viloyatida umum Italiya Ta'sis majlisini chaqirish haqidagi talab bilan chiqishlar kuchaydi. Hunarmand Chicherovakkio Rimdagi demokratik klublarda respublika g'oyasini targ'ib qildi. O'zining harbiy legionerlari bilan Rim viloyatiga kelgan J. Garibaldi ham respublika o'rnatish tarafdori edi. 1849 yilning 21 yanvarida Rimda Ta'sis majlisi

uchin saylov bo'lib o'tdi. Garibaldi taklifi bilan majlis papani dunyoviy hokimiyatdan mahrum qildi va respublika o'rnatdi. Shundan so'ng katolik ordenlari va monastir mulklarini musodara qilish, ruhoniylarning siyosiy imtiyozlarini bekor qilish.(Trimvirat - davlat ishlariga rahbarlikni qo'lga kiritish maqsadida uchta nufuzli siyosiy va harbiy arbobning ittifoqiinkvizitsiya va cherkov sudlarini tugatish, ilg'or daromad solig'ini joriy qilish kabi islohotlar e'lon qilindi).Rim respublikasining e'lon qilinishi qo'shni Toskanada ham demokratik harakatlarni kuchaytiradi.Gersog Leopold II poytaxt Florensiyadan qochdi. Toskanada muvaqqat hukumat tuzilib, ta'sis majlisiga saylov o'tkazildi. Majlis respublika o'rnatilganligini e'lon qildi.Italiya vatanparvarlari Lombardiya va Venetsiya uchun kurashni davom ettirishni talab qildilar. Jamoatchilik fikrini bosimi va tojdan mahrum bo'lish xavfi ostida, 1849 yilning 12 martida Sardiniya qiroli Karl Albert Avstriyaga qarshi urush harakatlarini boshladi. U urushni umummilliy urushga aylanishini xohlamay, urush boshlanganligi haqida Rim respublikasi va Venetsiyani xabardor qilmadi. 23 martda Karl Albert qo'shini avstriyaliklar tomonidan tor-mor etildi. U tezda o'g'li Viktor Emmanuil foydasiga taxtdan voz kechib mamlakatdan qochdi. Sardiniyaning yangi qiroli Viktor Emmanuil II mag'lubiyatdan so'ng Avstriya bilan ikkinchi sulh bilimini imzoladi.Shimolda Gabsburglarning g'alabasi ilgarigidek butun yarim orolning siyosiy ahvoriga ta'sir o'tkazdi.Sitsiliyada Ferdinand II hokimiyati, Toskanada gersoglik hokimiyati qayta tiklandi.18 fevralda Piy IX Avstriya, Ispaniya va Fransiya hukumatlariga murojaat qilib, Rim viloyatida papaning dunyoviy hokimiyatini tiklashga yordam berishini so'radi. Rim respublikasi hukumatining ijtimoiy iqtisodiy dasturini cheklanganligi, ko'pchilik islohotlarning qog'ozda qolib ketganligi, respublikani himoya qilish kurashiga xalq ommasini jalb eta olmadi.Toskanaga Avstriya qo'shinlari kiritildi, 24 aprelda Rim yaqiniga prezident Lui -Napoleon Bonapart yuborgan fransuz qo'shinlari kelib tushdi. Fransiya Rimda inqilobiy harakatlarni bostirib, Avstriyaga qarshi muvozanatni saqlash uchun Rimni egallamoqchi edi. May oyida Italiyaga Ispaniya qo'shini ham tushirildi.Garibaldi boshchiligidagi respublikachilarning fransuz hukumati bilan kelishishga intilishi xalq orasida hukumat nufuzini tushurib yubordi. 1849 yil 3 iyulda fransuzqo'shinlari Rimni egallab, papa hokimiyatini qayta tikladi. Madzini va boshqa respublikachilar xorijga qochdilar. Garibaldi legionerlarining katta harbiy ol'yadi Venetsiya respublikachilariga yordam berish uchun shimolga yurish boshladi. Biroq, Venetsiyaga etmasdanoq, Avstriya qo'shinlari bilan bo'lgan to'qnashuvlar natijasida Garibaldi qo'shini tor-mor etildi.Garibaldi yurishining mag'lubiyati va 22 avgustda Venetsiya respublikasini Avstriya qo'shini tomonidan egallanishi bilan Italiyada inqilob tugadi.Italiya inqilobi mag'lubiyatining asosiy sabablari sifatida 1848-1849 yillardagi tashqi omillarning ta'siri, ya'ni, Fransiya, Avstriya va Ispaniyaning Italiya inqilobini bostirishda ishtirok etganligini, inqilobiy kuchlarni birlashmaganligini va Italiya davlatlari hukmdorlarining Avstriyaga qarshi urushdagi qat'iyatsizliklarini ko'rsatish mumkin. Inqilobning mag'lubiyati Italiya birlashtirilishini bir necha yilga kechiktirdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Fransiyada inqilobning shart-sharoitlari.
2. "Milliy ustaxonalar" tashkil qilinishining sabablari va maqsadlari.
3. "Lyuksemburg komissiyasi"ning maqsadi va faoliyati.
4. Fransiyada 1852 yil 2 dekabrda davlat to'ntaruvining mohiyati.

5. Germaniya davlatlarida 1848-1849 yillardagi inqilobning bosh masalasi.
6. Prussiyada mart inqilobi.
7. Frankfurt parlamentining ish faoliyati.
8. Germaniya davlatlarini birlashtirish yo' llari: Kichik Germaniya", "Buyuk Germaniya".
9. Shlezvik va Golshteyn gersogliklarida inqilobning borishi.
10. Avstriyada 1848-1849 yillar inqilobining bosh masalasi.
11. Vengriyada inqilobning boshlanishi va Vengriya seymi
12. Italiyada inqilobning bosh masalasi.
13. J. Madzini va "Yosh Italiya" jamiyati.
14. Rimda respublikani o'rnatish va hukumatning islohotchilik siyosati.
15. Italiya inqilobi mag'lubiyatining asosiy sabablari.

ADABIYOTLAR:

1. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
2. А.Вандал. Возвышение Бонапарта. Ростов на Дону. Феникс., 1995г. 1 том
3. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
4. Новая история стран Азии и Африки. Под.ред. А.М.Родригеса, часть 1. М., Владос, 2004
5. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

7-MAVZU: Fransiya-Prussiya urushi

Reja:

1. Urushning sabablari, boshlanishi va borishi. Sedan jangi.
2. Fransiya 4-sentyabr voqealari.
3. Fransiyaning taslim bo'lishi, urush oqibatlari.
4. 18-mart to'ntarishi. Parij Kommunasasi.

Tayanch tushunchalar:

Bonapartchilar imperiyasi. Germaniyaning milliy birlashishi. Ispan taxti uchun kurash. Ems muzokaralari. Sedan jangi. Burjua respublikachilari harakati. 4-sentyabr davlat to'ntarishi, urushning xarakteri, tabiatidagi o'zgarishi. Parij qo'zg'olonlari. Sulh. Parij Kommunasasi. Millatga qarshi hukumat. Burjua respublikachilari. Milliy gvardiya Markaziy qo'mitasi. Kommuna kengashi. Davlat to'ntarishi.

Urushning sabablari, boshlanishi va borishi. Sedan jangi.

XIX asrning 50-60 yillarida Fransiya yirik kapital hukmronlik qilib,

hokimiyat tepasida Napoleon III u 1851 yil 2 avgustda o'tkazilgan davlat to'ntarishi bilan qirol taxtiga chiqdi. 1852-yilda u o'zini imperator deb e'lon qildi. Bu Fransiya tarixida ikkinchi imperiya deb ataladi. Bu davrda mamlakatda ishlab chiqarish tez sur'atlarda rivojlandi. Sanoatda o'zgarishlar o'z nihoyasiga yetib, temir yo'l tarmoqlari ko'payib bordi. Ko'plab zavod va fabrikalar qurildi. 60-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab Napoleon III ning mavqei pasayib bordi. Buning sababi Fransiyaning tashqi siyosatdagi muvaffaqiyasizliklarini, jumladan, uning Prussiya boshchiligida Germaniyaning birlashtirilishi jatumaniga to'sqinlik qila olmaganligini fransuz burjuaziyasi kechira olmadi. Ayni shu yillardan boshlab Angliya-Fransiya o'rtasidagi savdo shartnomasidan ham ular qattiq norozi edilar. Chunki, ingliz tovarlarining fransuz bozorlariga kirib kelishi bilan fransuz tovarlariga bo'lgan raqobat kuchaygan edi. 1869 yilda Luara havzasining shaxtyorlari ish tashladilar. 1870-yil yanvarida Parijda 200000 kishilik ishchilarning dahshatli namoyishi bo'lib o'tdi. Napoleon III hukumati mamlakatda norozilik kuchayotganligini obro'si tushib borayotganligini nazarda tutib, Prussiyaga qarshi urush boshlashga qaror qildi. U shu yo'l bilan mamlakatdagi ahvolni o'nglab olish, obro'sini ko'tarishga umid bog'ladi. Buning uchun Prussiyani tor-mor etish, Germaniyani birlashtirishga yo'l qo'ymaslik, Reynning g'arbidagi yerlarni bosib olish, Fransiya hududlarini kengaytirish rejalashtirilgan edi. Germaniyaning konsleri Otto fon Bismark ham bir necha yillardan buyon urushga tayyorlanib kelmoqda edi. Uning maqsadi Germaniyada Prussiya hukmronligini mustahkamlashda g'ov bo'lgan Fransiya mag'lub etish va har qanday demokratik harakatlarni bostirishdan iborat edi. 60-yillarning oxirlarida Prussiya tashqi siyosatda muvaffaqiyatlarga erishib, janubiy Germaniya davlatlarini o'z tomoniga og'dirib olishga, Avstriya-Vengriya va Chor Rossiyasini betaraf qilishga muvaffaq bo'ldi. Shunday qilib, har ikki tomon Fransiya ham, Prussiya ham urushga intilmoqda va bunga bahona qidirmoqda edi. Bahona ham topildi. Shu orada Ispaniya taxti bo'shab qoldi. Ispaniya qirolichasi Izabella 1870-yil 2-iyulda quvg'in qilingan edi. Taxtga nemis shahzodasi Leopold Gogensollern taklif qilindi. Fransiya esa janubiy hududlarda Prussiya mavqeini oshib ketishini xohlamadi, shuning uchun u qattiq norozilik bildirdi. Bu davrda Pruss qiroli Vilgelm I Ems shaharchasida davolanayotgan bo'lib Fransiyaning elchisi Benedettini korol huzuriga kirishga erishdi va Ispaniya taxtiga Leopold nomzodini taklif qilmaslikni iltimos qildi. Darhaqiqat, 12-iyulda Leopold Ispaniya taxtidan voz kechganligini e'lon qildi. 13-iyul kuni Benedetti o'z hukumatining korol Vilgelm I agar Ispaniya taxti uchun Leshgold o'z nomzodini qo'ygan bo'lsa aslo rozi bo'lmaydi, deb bayonot bersin degan talabini olib yana Vilgelm I ning huzuriga bordi. Ammo korol uni qabul qilmadi va qolgan gapni Berlinda gaplashamiz, deb javob berib yubordi. Ayni paytda korol Vilgelm I o'z konsleri Bismarkka Ems shaharchasidan turib telegramma yubordi. Unda 13-iyuldagi suhbat mazmuni berilgan edi. Bu tarixda «Ems depeshasi» deb ataladi. Bismark bu telegrammaning mazmunini fransuz hukumatini haqorat qilish, Fransiyaning milliy sha'niga isnod keltiradigan darajada o'zgartirib, o'zining qattiq nazorati ostidagi matbuotda e'lon qildirdi. Uning maqsadi, ig'vo yo'li bilan Fransiya urush boshlashga majbur qilish bo'lib, Bismark o'z maqsadiga erishdi. 1870-yil 19-

iyulda Fransiya Prussiyaga urush e'lon qildi. Urushning dastlabki harakatlari Bismarkning tuzgan rejasidagi, aynan, Fransiya tomonidan boshlandi. Ana shundan, Germaniyaning Fransiya qarshi urushi, dastlabki kunlarida nemislar uchun milliy- ozodlik xarakterida edi. Fransiya hukumati urushni oshlar ekan, o'z kuchlarini yetarli hisobga olmagan edi. Qo'shin yetarli harbiy anjomlar bilan qurollanmagan va layoqasiz generallar ham urushdagi g'alabani ta'minlay olmadilar. Urush boshlagan Fransiya 31-iyulgacha hujumga o'ta olmadi. Nihoyat 1-avgust kuni boshlangan hujum 2-avgustda Pruss armiyasi tomonidan to'xtatilib, 4- va 6-avgustda fransuzlar uchta jangda (Veysenburg, Freshviller, Forbak)da tor-mor etildi. Marshal Bazan 100000 qo'shini bilan Mes qal'asi yonidagi jangda tiz cho'kdi. Marshal Mak-Magon 140000 armiyasi, ular orasida imperator Napoleon III o'zi ham Sedan oldidagi jangda yengildi. Napoleon boshliq 82000 soldat, ofiser va generallar Prusslarga taslim bo'ldilar. Bu sharmandali mag'lubiyat Fransiya'dagi ikkinchi imperiyaning umri tugaganligini bildirdi. 4 yil urushga tayyorgarlik ko'rgan Fransiya urushning boshidayoq Fransiya urushga tayyor emasligi ma'lum bo'ldi: -armiyani boshqarishda tartibsizlik va sarosimalik; -harbiy qismlar jamlanmagan va chalkash; -marshrut noaniq, ta'limot yo'q; -general qancha askar borligini bilmasdi. Prussiya qurolli kuchlarini joyiga qo'yib uch armiyaga bo'ldi va kerakli, muhim joylardan urnashtirib fransuzlarni kutib turdi.

Fransiya'da 4-sentyabr voqealari.

Sedan halokati xabari 2-sentyabrdayoq Parijga yetib keldi. Bu mudhish haqiqatni eshitgan parijliklar 4-sentyabrda quzg'olon ko'tardilar. Blankichilar Lui Ogyust Blanki (1805-1881) xalq harakatining tashabbuskorlari bo'ldilar. Poytaxt aholisi mehnatkashlarning respublikasi tuzishni talab qilib chiqdilar. Namoyishchilar qonun chiqaruvchi palataning majlislar zaliga bostirib kirdilar. Parij harbiy gubernatori General Troshyu boshchiligida yangi hukumat tuzilib, burjua respublikachisi Leon Gambetta -ichki ishlar vaziri, advokat Jyul Favr -tashqi ishlar vaziri, general Leflo-harbiy vazir bo'ldilar. Bu amalda davlat to'ntarishi edi. Uni xalq, ommasi amalga oshirgan edi, lekin hokimiyatni burjuaziya ilib ketdi. Davlat to'ntarishi Fransiya-Prussiya urushining xarakterini ham o'zgartirib yubordi. Ikkinchi imperiya ag'darilib, Fransiya respublika, -deb e'lon qilingach, germanlarning birlashishiga qarshilik qilmay quydi, urush endi Fransiya uchun adolatli kurashga aylandi. Sedan halokatidan keyin dastlabki kunlardan oq Prussiyaning yunkerlar va german yuqori tabaqalari qo'llagan hukmron doiralari urushni davom ettirishga va Fransiya'dan hech bo'lmaganda, Elzas va Lotaringiyani bosib olishga intilar, urush endi Germaniya uchun istilochilik urushiga aylangan edi.

Fransiyaning taslim bo'lishi urush oqibatlarini.

19-sentyabrda 320000 kishilik pruss armiyasi Parijni qamal qildilar. Muvaqqat hukumat mudofaani tashkil qilolmadi. 173000 askar, yetarli qurol-yarog' va o'q-dorisi bo'lgan fransuz armiyasi yorib o'tishga ham harakat qilmay dushmanga taslim bo'ldi. Hukumat xiyonat yo'lidan bordi. Masalan, Jyul Favr sulh so'rab Bismark bilan uchrashdi. Bu habar xalqqa yetib bordi. Ularning taslimchilik siyosatidan parijliklar voqif bo'ldilar. 31-oktyabr poytaxt aholisi O. Blanki,

Delekruz va boshqa sotsialistlar boshchiligida Ratushaga bostirib kirdilar, biroq hukumat qo'zg'olonni bostirdi. 28-yanvarda Jyul Favr yarashishini iltimos qilib Versalga -Bismark huzuriga jo'nadi. Bismark Parijni taslim bo'lishini talab qildi. Hukumat xalqqa bildirmay, taslim bo'ldi va xalqqa sezdirmay yarash bitimini imzoladi. 8-fevralda Milliy Majlisga shoshilinch saylov o'tkazildi. Saylangan 750 ta deputatning 450 tasi monarxistlar edi. Ular reaksioner Ter boshliq hukumat tuzdilar. 16-fevralda u ham Bismark huzuriga jo'nadi. 26-fevralda bitim imzolandi. 1-martda Bordodagi Milliy Majlisda bu bitim ratifikasiya qilindi. (549-107) Viktor Gyugo, Leon Gambetta, Jorj Klemanso va boshqa 107 kishi qarshi ovoz berganlar. Germaniya Elzas va Lotaringiyani bosib oldi. Fransiya Germaniyaga 5 mln. frank tovon to'ladi. 18-mart to'ntarishi va Parij Kommunasini. Prussiyaga qarshi urushdagi mag'lubiyat, hukumatning taslimchilik siyosati va hoinona sulh bitimlari xalqning qahr-g'azabini keltirdi. Bu uquvsiz hukumatning xalqqa qarshi siyosati tufayli, mamlakatda ishsizlik (600000-486000), ochlik, o'rta tabaqalarning xonavayron bo'lishi ommani hukumatga qarshi kurashga undadi. Ter hukumati xalq harakatini bostirishga qaror qildi. Harakat rahbarlarini qamadi. Milliy gvardiyaning harakatini to'xtatdi va uni qurolsizlantirishga buyurdi. Uy-joy to'lovlari vaqtini kechiktirishni bekor qildi, demokratik gazetalarni yopdirdi. Fevral o'rtalarida Parijda Milliy Gvardiya Markaziy Qo'mitasi tuzildi. Uning ixtiyorida poytaxt ishchilari va mehnatkashlaridan iborat 266ta batalondan 215 tasi bor edi. Hukumat Milliy Gvardiyani tor-mor qilish uchun barcha choralarni ko'rdi. 18-mart tungi soat 3 da Milliy Gvardiyato'plari joylashgan Monmartr tepaligida hukumat qo'shinlari paydo bo'ldi. Ularni Ter hukumati yuborgan bo'lib, gvardiyachilarning to'plarini qo'lga olish buyurilgan edi. Bu to'plar ishchilarning mablag'lari hisobiga yasalgan edi. Qorong'uda boshlangan hujumda zambaraklarning bir necha soqchilari o'ldirildi.

Nondo'konig

a navbat olish uchun borayotgan ishchilar, asosan, ayollar bu voqeani ko'rib barchani «oyoqqa» turg'azdilar. Xalq to'plandi, generallar xalqqa qarata o'z to'plaridan o'q uzish va ularni tarqatishni buyurdi, ammo askarlar ularga itoat etmadilar va armiyaning bir qismi xalq tomoniga o'tdi. Xalq, qurollanib, Miliy Gvardiyachilar bilan birga shahar markaziga yo'l oldilar. Ularga Sent-Antuan kvartal(daha) ishchilari qo'shildilar. Hukumat ularga qarshi jandarmeriyani yubordi. Qo'zg'olonchilar jandarmeriya qismlarini yanchib yubordilar. Kunduzi soat 21ga borib shahar markazi, Orlean vokzali va boshqa muhim joylar qo'lga kiritildi. Ko'p o'tmay kazarmalar, hukumat binolari ishg'ol qilindi. Hukumat tashqi ishlar vazirligi binosiga yashirindi, so'ngra esa Versalga qochdi. U yerda aksi inqilobiy kuchlarning shtabi joylashgan edi. Kechga borib milliy gvardiya poytaxtdagi barcha muassasalarni ishg'ol qildilar. Ratusha binosi ustida g'oliblarning bayrog'i ko'tarildi. Parijda xalq hokimiyatini o'z qo'lga oldi. 1871-yil 18-mart tarixda xalq tomonidan amalga oshirilgan jahonda birinchi davlat to'ntarishi kuni bo'lib kirdi. Milliy Gvardiya Markaziy Qo'mitasi Parijinqilobchilarining 1-inqilobiy hukumati bo'ldi. Davlat organlariga ishchilar, ziyolilar, inqilobiy harakatning qatnashchilari va yo'lboshchilari boshchilik qildilar. Milliy Gvardiya MQ mehnatkashlarining eng zaruriy ehtiyojlari uchun 1

mln frank ajratdi, ularning qarzlar va uy-joy to'lovlari muddatini uzaytirdi. Biroq Milliy Gvardiya MQ g'alabadan oxirigacha foydalana olmadilar. Terning muntazam armiya qismlarini poytaxtdan olib ketishga befarq bo'ldi, Versaldagi aksil inqilobiy kuchlarni yakson qilmadi, Ter hukumati esa bu fursat va imkoniyatlardan foydalanib kuch to'plashga ulgurdi. Milliy gvardiya MQ Parij kommunasiga saylovlar bilan ovora bo'lib qoldi. 26-martda umumiy va to'g'ridan-to'g'ri ovoz berish yo'li bilan Parij kommunarlari saylandilar. Saylov umumiy saylov huquqi asosida o'tkazildi. Unda asosan poytaxt ishtirokchilari qatnashdilar. Kommuna Kengashiga 86 kishi saylandi, ulardan 21 tasi yuqori tabaqadan bo'lib, ular ko'p o'tmay o'zlarining vakolatlaridan voz kehdilar, shuning uchun 16-aprelda qo'shimcha saylov o'tkazilib, unda 17ta yangi a'zo saylandi. Kommuna eski armiyani tugatib, xalqni qurollantirdi. Egalari qochib ketgan zavod-fabrikalar ishchilarga topshirildi. Bolalar uchun jinsidan qati'y nazar majburiy, bepul o'qish joriy etildi. Cherkov davlatdan ajratildi, muzey va kutubxonalar xalq, uchun ochildi. 28-martda yuz minglab parijliklar - Milliy gvardiya jangchilari, ishchilari, xotin-qizlar, bolalar bayroqlar ko'tarib inqilobiy qo'shiqlar kuylab, Ratusha tomon yo'l oldilar. Bu yerda Milliy gvardiya MQ sihokimiyatni tanatanali ravishda Parij Kommunasiga topshirdi. Kommuna Kengashi Parij Kommunasining oliy organi edi. Uning a'zolari ko'zga ko'ringan arboblari - «Qo'rqmas va oq ko'ngil ritsar» deb nom olgan Gustov Flirans, maorif komissari - jurnalist Eduard Vayyan, prokuror Raul Rigo, moliyachi-tarixchi Tridon, qo'mondon Emil Dyual(general) va boshqalar kirdi. Parij Kommunasini Fransiyaning yangi hukumati sifatida ish olib bordi. Kengashning umumiy majlisi oliy qonunchilik hokimiyat organi edi, shuning uchun u ijroiya organ ham hisoblanardi. Kengash 10 ta komissiyadan iborat edi: moliya, harbiy, adliya, ijtimoiy xavfsizlik, maorif, tashqi ishlar, aloqa, ichki ishlar, sanoat, qishloq ishlari kabi sohalar edi. Tezda zarbxona ishi yo'lga qo'yildi. Ishchi Kamelina uning boshlig'i edi. Ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar. Kommuna o'z faoliyatida xalqqa suyanib ish ko'rdi va ularning talablarini bajardi. Masalan uy-joy to'lovlari, muddatini uzaytirish, lambartga garovga qo'yilgan qiymati 20 frankkacha bo'lgan buyumlarni egalari qaytarib berish haqida Dekret chiqaradi. Ishchilarni ish bilan ta'minlash idorasi tuzildi. Mehnat - ayirboshlash komissiyasi tuzildi. Uning raisi Leo Frankel edi. Xo'jayinlari tashlab ketgan zavod-fabrikalarni ishchilarga topshirish haqida dekret 20-aprelda chiqarildi. Temir yo'llar Kommuna nazoratiga olindi. Xalq maorifi yangidan tashkil etildi. U majburiy, bepul, dunyoviy ta'lim tamoyillari asosida, asosan mehnatkashlarning bolalari uchun deb e'lon qilindi. Oliy, o'rta ta'lim qayta qurildi. Bog'chalar, muzeylar, kutubxonalar, teatrlar eshiklarini xalqqa ochib qo'ydi. Fransuz madaniyatining mashhur arboblari: geograf olim Elize Reklyu, rassom Kyurbe, karrikaturachi Andre Jim, shoir E. Pote, Jan Batnet Klemon va boshqalar o'z iste'dodlarini xalqqa bag'ishladilar. Luiza Meshel, Natali Lemel, Yelizaveta Dmitrieva -Tumanovskaya Parij mudofaasi ishtirokchilari sifatida yaradorlarga yordam ko'rsatdilar. Dehqonlarga munosabat Leonel Shanse xitobnomasi Marsel, Leon, Tuluza, Narbon, Krezo va boshqa viloyatlar quvvatladi. Kommuna baynalmilal tashkilot edi. Kommuna Kengashiga venger Leo Frankel, italyan Leonito Garribaldi saylandi, qo'shinda polyaklar, ruslar, belgiyaliklar bo'lganlar. Polyak Dombrovskiy, ruslardan Ye. Dmitrieva,

Anna Pustovoytova va boshqalar jang qilganlar.

Kommunaning yengilshi.

Kommuna hukmron tabaqalariga nisbatan to'g'ri yo'l tuta olmadi. Siyosiy va iqtisodiy sohada qo'yilgan xatoliklar mag'lubiyatta olib keldi. Masalan, siyosiy jihatdan hokimiyatni qo'lga olgan kommunarlar yonginalari turgan Versaldagi o'z muxoliflarini yenga olmadilar, shu bilan birga o'z tasarruflariga o'tgan bank mablag'lari (2 mlrd. frank)dan to'g'ri foydalana olmadilar, ayniqsa, to'ntarish faqat Parijda bo'lib, boshqa shahar va viloyatlar, eng asosiysi xalq ommasi qo'llab-quvvatlamaganligi va shu kabi boshqa sabablar natijasida Kommuna 1871-yil 27-mayda quladi. Kommuna 72-kun yashadi, xolos. Bu to'ntarish agar xalq, qo'llab-quvvatlamasa, qurol kuchi bilan amalga oshirilgan har qanday harakat, zo'rlik bilan o'rnatilgan hokimiyat uzoq yashamasligini ko'rsatdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Fransiya-Prussiya urushining sabablari.
2. Ems muzokaralari.
3. Urushning boshlanishi va borishi.
4. Sedan jangi.
5. 4-sentyabr to'ntarishi.
6. Fransiyaning mag'lubiyati va urush oqibatlari.
7. Parijda 1871-yil 18-mart to'ntarishi.
8. Parij Kommunasi.
9. Kommunaning yengilish sabablari.
10. Tyer hukumati.

ADABIYOTLAR:

1. Лупе А.Ю. Портрет деятелей Коммуны. М. 1975.
2. Лиссагри П.История Коммуны 1871г. М. 1976.
3. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
4. А.Вандал. Возвышение Бонопарта. Ростов на Дону. Феникс., 1995г. 1 том
5. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
6. Нуриддинов Э. Пономарёва Т.Новая история (1 период).Т.Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

8 - MAVZU: Germaniyaning birlashtirilishi

REJA:

1. XIX asrning 50-60-yillari boshida german davlatlarining ijlimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli.
2. Prussiyada konstitusiyaviy nizo va Otto fon Bismarkning hokimiyatga kelishi.
3. Bismark tashqi siyosatining muvaffaqiyatlari.

4. Shimoliy Germaniya ittifoqining tuzilishi va Germaniyaning birlashtirilishi.

Tayanch tushunchalar:

"Uch qirol uniyasi". Germaniya ittifoqi. Olmyuts kelishuvi. Reakatsiya davri. Iqtisodiy taraqqiyot va agrar islohotlar. Germaniyaning birlashtirish yo'llari. "Kichik Germaniya", "Buyuk Germaniya", Avstriya-Fransiya-Italiya urushi, "Milliy ittifoq". "Islohotlar ittifoqi". Konstitutsiyaviy nizo. Progressitlar partiyasi. Ottofon Bismark. F.Lassal. A.Bebel va V. Libknext. "Shlyozvig - Golshteyn muammosi". Avstriya - Prussiya - Italiya urushi. Praga sulh sharmomasi. Shimoliy Germaniya ittifoqi. Prussiyaning tashqi siyosati. Milliy liberal partiyasi. Germaniya sotsial-demokratik ishchilar partiyasi.

XIX asrning 50-60-yillari boshida german davlatlarining ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy ahvoli

Germaniyada 1848-1849 yillar inqilobi o'zining bosh vazifasi siyosiy jihatdan tarqoq Germaniya davlatlarini yagona markazlashgan davlatga birlashtirish masalasini hal qilmadi. Avstriya va Prussiya german davlatlari orasida hukmronlik qilish uchun o'zaro kurashni davom ettirdilar. Bu borada 1849 yili Prussiya ayrim muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. May oyida Prussiya, Gannover va Saksoniya "Prussiya uniyasi" yoki "Uch qirol uniyasi" deb atalgan ittifoq tuzdilar, keyin unga yana Germaniyaning 28 ta katta kichik davlatlari ham qo'shildi. 1850 yil martida bu yangi ittifoqning Ta'sis majlisi chaqirilib, u ittifoq konstitutsiyasi loyihasini muhokama qildi. Inqilobni butunlay bostirishga erishgan Avstriya Rossiyaning qo'llab-quvvatlashi bilart Prussiya boshchiligida bunday ittifoq tuzilishiga e'tiroz bildirdi. Nihoyat, Prussiya va Avstriya vakillari bilan Rossiya podshosi Nikolay I 1850 yil oktyabrda Varshavada qilgan suhbatida Avstriyani quvvatlashini qat'iy ravishda ma'lum qildi. Prussiya Germaniya davlatlari orasida hukmronlik uchun o'zining davolaridan voz kechdi. Noyabr oxirida Prussiya Avstriya bilan Olmyutsda Avstriya boshchiligida sobiq Germaniya ittifoqini tiklash haqida bitim imzoladi. Germaniya davlatlarini Prussiya boshchiligida birlashtirish uchun bo'lgan dastlabki urinish shu tarzda natijasiz tugadi. 1850 yil dekabrda Manteyfel prezident-ministr lavozimiga o'tishi bilan Prussiyada reaksiya davri boshlandi. 1851 yil oktyabrda Prussiya qiroli konstitutsiyani bekor qilib, ochiq ravishda absolyutizmni mustahkamlashga kirishdi. Germaniyaning boshqa davlatlarida ham reaksiya boshlandi. 10 yil davom etgan og'ir siyosiy zo'rlik davri, Germaniya davlatlarini inqilobdan oldingi holatga qaytara olmadi. Germaniya feodal munosabatlarni tugatib, burjua yangilanishlari yo'liga o'tdi. 1857-1859 va 1866-1867 yillardagi iqtisodiy inqirozlarga qaramasdan Germaniyada sanoat to'ntaruvi muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirildi. Dunyoning qudratli sanoat mamlakatlari orasida Angliya va AQSh dan so'ng 3-o'rinni egalladi. Germaniyada sanoat rivojlanishining bosh sababi qishloq xo'jaligida feodal munosabatlarni tugallanganligi edi. 1850 yil 2 martda Prussiyada dehqonlarni feodal majburiyatlardan to'lov asosida ozod qilish to'g'risida farmoyish chiqdi. 50-yillarda Germaniyaning Vyurtemberg, Baden, Gessen, Saksoniya kabi bir qator davlatlarida ham agrar islohotlar o'tkazildi. 1834 yilda Prussiya pariamenti uchun bo'lgan saylovlarda liberallar g'alaba qildi. Liberallarning barcha oqimlari Germaniyaning birlashtirish uchun kurashdilar. Bu davrda Germaniyaning birlashtirishning ikki yo'li mavjud bo'lib: biri "quyidan" - xalq ommasining knyazlik sulolalarining hukmronliklariga qarshi inqilobiy kurashi asosida birlashtirish bo'lsa, ikkinchisi Germaniya davlatlarini Avstriya yoki Prussiya

boshchiligida -"yuqoridan" birlashtirish edi. Keyingisi sulolalararo urushlar diplomatik muzokaralar va kompromisslar asosida amalga oshirilar edi. 1859 yil xalqaro siyosiy inqiroz yuz berdi. Italiya shimolini Gabsburglar hukmronligidan ozod etish uchun Avstriyaga qarshi Fransiya va Piemont urush boshladi. Fransiya tomonidan Reynning so'l qirg'oqlaridagi german yerlarini bosib olish xavfi tug'ildi, chunki Napoleon III mazkur hududni Fransiyaning qonuniy mulki, deb bilar edi. Germaniyaning mustaqilligi va uni birlashtirish istiqbollari xavf ostida qoldi, urush tezda Avstriyaning mag'lubiyati bilan tugadi. Avstriya Fransiya-Sardiniya urushida Italiya liberal burjuaziyasining g'alabasi Germaniyaning Prussiya Gogenollernlari hukmronligi ostida birlashtirish tarafdorlari bo'lgan nemis liberallarini ruhlantirdi. 1859 yil nemis ishchilarining ma'rifatchilik fereyentari tuzildi. 1859 yilning kuzida shimoliy german davlatlarining burjuaziyasi gannoverlik advokat Bennisen boshchiligidagi "Milliy ittifoq" deb atalgan siyosiy tashkilot tuzdilar. Bu tashkilot german davlatlarini Avstriyasiz Prussiya hukmronligida birlashtirishga harakat qildi. Bu german davlatlarini birlashtirishning "Kichik germaniya" tuzish rejasi deb ataladi. "Kichik Germaniya" rejasi Baden, Vyurtemberg, Bavariya kabi davlatlarda qo'llab qo'vvallanmadi. Chunki bu german davlatlari aholisining azaldan prus amaldorlari va zobitlariga nafrati kuchli edi. Bundan tashqari, u yerlardagi burjuaziya sanoat sohasida ancha zaif bo'lib, prus burjuaziyasining iqtisodiy raqobatidan hayiqar edi. Shuning uchun janubiy German davlatlari o'z mustaqilligini saqlab qolishga harakat qildi. 60-yillarning boshlaridan mazkur german davlatlari o'zlari uchun nisbatan xavfsizroq deb bilgan Avstriya bilan yaqinlasha boshladilar. Bavariya liberallarining tashabbusi bilan Avstriya boshchiligida "Buyuk Germaniya" tuzish tarafdorlari 1867 yilda Milliy ittifoqqa qarshi "Islohotlar ittifoqi"ni tuzdi.

Prussiyada konstitutsiyaviy nizo va Otto Fon Bismarkning hokimiyatga kelishi

Italiyadagi voqealar ta'siri natijasida prus burjuaziyasi safida birlashtirishning turli yo'llari tarafdorlari o'rtasidagi kurashning keskinlashuvi Prussiya hukumatining siyosatiga ham ta'sir qildi. Yangi qirol Vilgelm 1 Manteyelni iste'foga chiqarib islohotlar o'tkazishga va'da berdi. Ammo islohotlar boshlash taraddudi cho'zilib ketishi natijasida hukumat bilan davlatdagi burjua muxolifati o'rtasida to'qnashuvlar boshlandi. To'qnashuvlar keyinchalik konstitutsiyaviy nizo, deb atalgan siyosiy inqirozga sabab bo'ldi. Bu nizoni 1860 yil fevralda harbiy ministr fon Roonning harbiy islohotlar haqida landtagdagi bildirgan takliti kellarib chiqardi. Prussiya hamon armiyaga suyanuvchi davlat bo'lib, unda yunkerlar hukmron mavqega ega edi. Yunkerlar liberal burjuaziya talablariga qarshilik ko'rsatayotgan asosiy kuch edi. Harbiy islohotlar to'g'risidagi fon Roonning loyihasi harbiy muddatini 2 yildan 3 yilga ko'paytirish, armiya hajmini oshirish va uning tuzilishini o'zgartirishdan iborat edi. Shahzoda regent Vilgelm (1861 yildan Vilgelm I Prussiya qiroli) Yevropakontinentida bo'lishi mumkin bo'lgan xalqaro nizolar uchun katta hajmdagi zamonaviy armiya tuzishda va yunkerlarni mavqegini mustahkamlashga harakat qildi. Muntazam armiya safidan Napoleon urushlari davrida tuzilgan landver, deb ataluvchi xalq lashkarini chiqarib tashlash ham rejalashtirilgan edi, chunki landverdagi zobitlik lavozimlarini aksariyatini burjuaziya vakillari egallagan edi. Landtag mazkur loyihani rad etdi, biroq, hukumatga 9 mln. taler miqdorida favqulodda harbiy

harakatlar uchun mablag' ajratdi. Ushbu summa taklif etilgan harbiy islohotlar loyihasini amalga oshirish uchun sarflandi. Liberal burjuaziya vakillarining 1861 yilda tashkil qilingan "Progressistlar partiyasi" parlamentda qirol va hukumatga qarshi kurash boshladi. 1861 yilga landtag saylovlarida progressistlar katta muvaffaqiyat qozondilar. Yangi saylangan deputatlar palatasi bilan hukumat o'rtasida yangidan kurash boshlandi. 1862 yilning 11 martida qirolning maxsus farmoyishi bilan deputatlar palatasi tarqatib yuborildi, liberal ministrlar iste'foga chiqarildi. Qirol liberallashtirish siyosatiga chek quydi. Ko'pgina shaharlarda aholining hukumatga qarshi norozilik chiqishlari bo'lib o'ldi. 1862 yil bahoridagi yangi saylovlarda progressistlar yana g'alaba qozondilar. Progressistlar hukumatga bosim o'tkazib, agar ularning talablari bajarilmaydigan bo'lsa, harbiy soha uchun mablag'lar ajratishni to'xtatishini ma'lum qildi. Keyinroq, harbiy kredillarni to'xtatilishi siyosiy inqirozni juda keskinlashtirdi, qirol hatto taxtdan vozkechishga ham tayyor turdi. Ammo prus yunkerlarining konservatik militaristlari boshqacha yo'l tutdilar. Ularning taklifi bilan 47 yoshli Otto fon Bismark 1862 yil 24 sentyabrda qirol tomonidan prezident - ministr (bosh ministr) qilib tayinlandi. Otto fon Bismark (1815-1898) kelib chiqishi va tabiatiga ko'ra haqiqiy yunker edi. U butun umri davomida Prussiya taxtiga sodiqlik bilan xizmat qildi va Germaniyada Prussiya hukmronligini o'rnatish tarafdorlarini qo'llab-quvvatladi. Bismark "men birinchi o'rinda prusman va undan keyin nemisman" degan iborasi ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Bismark o'zining 1848-1849 yillar inqilobi davrida demokratiyaga qarshi chiqishlari bilan ma'lum bo'lgan edi. Uning "1848-1849 yillar inqilobining eng katta xatosi shu ediki zamonning muhim masalalarini aksariyat nutqlar va qarorlar bilan emas, balki qilich va qon bilan yechiladi" degan iborasi Germaniyani birlashtirish uchun mayda va o'rtacha german davlatlaridagi partikulyarlik va legitimistik qarshiliklarni, umrini yashab bo'lgan Germaniya ittifoqini va Avstriya ta'sirini tugatishni nazarda tutar edi. Chunki Bismark juda boy siyosiy va diplomatik tajribaga ega bo'lib, Germaniyani birlashtirish arafasida mavjud bo'lgan ichki va tashqi siyosiy vaziyatni munosib baholab, mamfakatning iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash uchun siyosiy tarqoqlikka barham berish lozimligini tushungan edi. Xalq ommasining inqilobiy chiqishlaridan vahimaga tushgan burjuaziya Bismark hukumatiga yon berishga majbur bo'ldi. 1863 yil mayda sanoati rivojlangan Saksoniyaning Leyptsig shahrida liberal burjuaziya mustaqil holda Ferdinand Lassal boshchiligidagi "Umumgerman ishchilar ittifoqi" tuzildi, ittifoqning asosiy maqsadi ishchilarning umumiy saylov huquqini qo'lga kiritish orqali tinch yo'l bilan sotsializmga o'tish edi. F.Lassal umumiy saylov huquqini joriy qilish haqida Bismark bilan muzokaralar ham olib bordi. German davlatlarida ishchilarning namoyishlari va professional harakatlari 1863-1865 yillarda o'zining eng yuqori bosqichiga yetdi. Harakat davomida nemis ishchilari orasida Avgust Bebel (1840-1913) va Vilgelm Libknext (1826-1900) kabi siyosiy rahnamolar yetishib chiqdi. F.Lassaldan farqli rayishda V.Libknext va A.Bebel Germaniyani "quyidan" - inqilobiy yo'l bilan birlashtirish orqali respublika o'rnatish uchun harakat qilib, Bismarkning "qilich va qon" bilan birlashtirish siyosatiga qarshi kurashdilar.

Bismark tashqi siyosatining muvaffaqiyatlari

Yevropa markazida yangi qudratli davlatni paydo bo'lishida Prussiya manfaatiga mos keladigan qulay tashqi siyosiy vaziyat yuzaga kelgan edi. Prussiya boshchiligidagi Germaniya davlatlarini birlashtirishga faqat Avstriya va Fransiya qarshilik ko'rsatayotgan edi. Rossiya podshosi Aleksandr II Prussiya bilan

avvalgidek, Yevropada inqilobiy xavfga qarshi hamkorlikda kurash olib borishda, Sharqda o'zining mavqeini mustahkamlashda va 1856 yilgi Parij sulh shartnomasini qayta ko'rib chiqish uchun uning yordamiga umid qilmoqda edi. Angliya hukumati yangi Germaniya davlatini Yevropada hukmronlik uchun da'vo qilayotgan Fransiyaqa qarshi munosib raqib bo'lishini istayotgan edi. Shuning uchun mazkur davlatlar va Yevropaning boshqa davlatlari ham Prussiyaning birlashtirish siyosatiga qarshi munosabat bildirmadilar. Bismark davlat to'ntaruvini qildi, armiyani qayta tashkil etish uchun byudjetdan tashqari mablag' ajratdi, maxsus farmoyish bilan matbuot erkinligi cheklendi, muxolif amaldorlar lavozimidan bo'shatildi. Prussiya 1863 yil Polsha qo'zg'olonini bostirishda hamkorlik qilish haqida Rossiya bilan konventsiya imzoladi. Bu xalq ommasining umumiy noroziligiga sabab bo'ldi. Berlinda namoyishlar uyushtirilib, aholining politsiya bilan to'qnashuvi yuz berdi. Bismark Germaniyani Prussiya hukmronligida birlashtirish maqsadiga kuch bilan erishishga qat'iy kirishdi. Germaniyani Prussiya boshchiligidagi birlashtirishga ta'kidlangandek. Avstriya va Fransiya qarshilik ko'rsatmoqda edilar. Avstriya german davlatlarini Prussiya boshchiligidagi birlashtirish Prussiyaning mavqeini kuchaytiradi, deb bunga yo'l qo'ymaslikka va o'z navbatida, german davlatlarini Avstriya atrofida birlashtirishga harakat qildi. Fransiya esa o'zining sharqiy chegaralarida kuchli markazlashgan davlatni tashkil topishini istamay Germaniya ittifoqining zaifligidan foydalanib, Reynning so'l qirg'og'ini bosib olishga harakat qilayotgan edi. Napoleon III german davlatlarining Prussiya hukmronligiga qarshi siyosatini rag'batlantirib Janubiy Germaniyada o'zining ta'sirini mustahkamlashga intildi. 1863 yil yozida Avstriyaning tashabbusi bilan Germaniya ittifoqini isloh qilishni muvaffaq qilish maqsadida german davlatlarining vakillarini Frankfurtga taklif etdi. Uchrashuvga Prussiya vakillari kelmadi. Bismark Germaniyani birlashtirish ishini shaxsiy uniyaga asosida Daniya bilan birlashgan ammo, alohida konstitutsiyalariga ega bo'lib, aholisi asosan nemis millatiga mansub bo'lgan Shlyozvig va Golshteyn gersogliklarini Daniyadan tortib olishdan boshladi. 1863 yil Daniyaning yangi qiroli Xristian Shlyozvigga Daniya konstitutsiyasini joriy qildi. Bu butun Germaniya davlatlarida norozilik uyg'otdi va Bismarkka yangidan paydo bo'lgan "shlyozvig-golshteyn muammosi"ga aralashish imkoniyatini berdi. Chunki, Golshteyn Germaniya ittifoqiga a'zo edi. Prussiya Daniyaga Shlyozvigni anneksiya qilishdan voz kechishni talab qiluvchi ultimatum e'lon qildi. Bu talabga keyinroq Prussiyadan orqada qolishni istamagan Avstriya ham qo'shildi. Daniya qiroli Yevropa davlatlarining yordamiga umid qilib, Prussiya va Avstriya talabini rad etdi. 1864 yil 1-fevralda Prussiya va Avstriya Daniyaga qarshi urush boshladi. Qisqa muddatda Daniya tor-mor etildi. 1864 yil 30 oktyabrda Venada imzolangan sulh shartnomasiga ko'ra Shlyozvig va Golshteyn gersogliklari Daniyadan tortib olinib, Avstriya va Prussiyaning hamkorligidagi boshqaruv ostiga o'tdi. 1865 yil Prussiya va Avstriya o'rtasida imzolangan konventsiyaga ko'ra, Golshteyn Avstriya, Shlyozvigni esa to'liq Prussiya boshqaradigan bo'ldi. Bu konventsiya ko'proq Prussiya manfaatlariga xizmat qilgan. Biroq, Golshteyn Avstriya tomonidan boshqarilishi Prussiyaning qanoatlantirmadi. Daniya urushiga buyuk davlatlarni aralashmasligi haqida Bismarkning bashorati to'g'ri chiqdi. Bismarkning galdagi vazifasi Avstriyani tor-mor etish va uning german davlatlariga bo'lgan

ta'siriga barham berish edi. Bismark Prussiyaning harbiy qudratidan kelib chiqqan holda ongli ravishda Avstriya bilan urushga tayyorlana boshladi. Avstriyani tezda tor-mor etish uchun 1866 yil bahorida Italiya bilan ittifoqchilik haqida maxfiy shartnoma imzoladi. Bismark Avstriya imperiyasiga qarshi urushda ittifoqchilik qiladigan Italiyaga Venetsiyani olib berishni va'da qildi. Vengriya emmigrantlari bilan muzokaralar olib borib, Avstriya imperiyasida milliy harakatlar chiqarishga urindi. Avstriyaga qarshi urushda Fransiyaning betarafligini ta'minlash uchun Bismark Napoleon III bilan bo'lgan uchrashuvda Belgiyani bir qismi va Reynning so'l sohilini Fransiya qo'shib olinishiga qarshi emasligini ma'him qildi. Uzoqni ko'ra olmagan Fransiya imperatori Avstriya-Prussiya urushi har ikki tomoning zaiflashtiradi deb o'ylab, Bismarkning taklifiga rozi bo'ldi. 1866 yil bahorida Bismark Germaniya ittifoqini tubdan isloh qilishga Avstriyaning roziligini so'radi. Undan kutilgan javobni olmagan Bismark barcha german davlatlariga Germaniya ittifoqini isloh qilish va undan Avstriyani chiqarish haqidagi loyihani jo'natib, ittifoq seymiga Germaniya Ittifoqining yangi konstitutsiya loyihasini kiritdi va Prussiya harbiy qo'shinlarini Golshteynga tomon yo'naltirdi. Ittifoq seymi Avstriya tomonida turdi, bungajavoban Prussiya 1866 yil 14 iyunda Germaniya ittifoqidan chiqqanligini e'lon qildi. 15 iyun kuni Prussiya Avstriyaga qarshi urush boshladi. Baden, Bavariya, Vyurtemberg, Gannover, Saksoniya Avstriya tomonida, Tyurintiyaning va Shimoliy Germaniyaning ayrim shaharlari Prussiya tomonida turib urushda qatnashdi. Prussiya qo'shinlari Saksoniya, Gannover va Kurgessenga hujum qilib, 14 kunda Avstriyani qo'llab turgan Janubiy va Markaziy Germaniya kuchlari Mayn daryosi bo'ylab kesib qo'yildi. Yevropa jamoatchiligi tomonidan mutlaqo kutilmagan holda Prussiya armiyasi ilk bor temir yo'llar va telegrafdan foydalanib, Avstriya va uning ittifoqchisi Saksoniyaga ketma-ket harbiy zarbalar berishda davom etdi. Eski pilta multiqlar o'rniga yangi minali o'qotar qurollar bilan qurollangan yaxshi harbiy tayyorgarlikdan o'tgan prus qo'shinlari general Moltkening qo'mondonligida Chexiya hududiga yurish qilib, 3-iyulda Sadova qishlog'i yaqinida Avstriya qo'shinini tor-mor etdi va Venaga yo'l oldi. Prussiya qo'shinlarining boshqa bir qismi Avstriyaga ittifoqchilik qilayotgan german davlatlari harbiy otryadlarini mag'lubiyatga uchratib, 15 iyul kuni Frankfurtni egalladi. Avstriya Janubiga Italiyaning hujumi natijasida imperator Frans-Iosif Prussiya bilan sulh tuzishga majbur bo'ldi. 1866 yil 23 avgustda Pragada imzolangan Avstriya-Prussiya sulh shartnomasiga ko'ra Avstriya Germaniya ittifoqidan chiqarildi, german davlatlari orasida hukmronlik qilish da'vosidan kechdi va yangi uyushma Shimoliy Germaniya ittifoqiga kirishdan mahrum qilindi. Shuningdek, shartnoma Germaniya ittifoqini tarqatib yubordi. Shlezvig, Golshteyn, Gannover, Kurgessen, Nassau va erkin shahar Frankfurt Mayne Prussiyaga qo'shib olindi. Avstriya Venetsiyani Italiyaga berib, Prussiyaga harbiy kontributsiya to'lash majburiyatini oldi.

Shimoliy Germaniya ittifoqining tuzilishi va Germaniyaning birlashtirilishi

Avstriya mag'lubiyatidan so'ng Germaniya ittifoqi tarqatib yuborilib, Prussiya 1867 yil boshida qabul qilingan ittifoq konstitutsiyasiga muvofiq butun hokimiyat prezident Prussiya quroli Vilgelm I ning meros o'tuvchi hokimiyati ostiga o'tdi. Bavariya, Vyurtemberg, Baden va Gessen-Darmshtadtdan iborat Janubiy Germaniya davlatlari vaqtincha mustaqillikni saqlab qoldi. Biroq, keyinroq Prussiya bilan ittifoq shartnomasini imzolashga majbur bo'ldi. Yevropa

davlatlarining hech biri Prussiyaning tajovuzkorona ravishda Germaniya davlatlarini birlashtirish siyosatiga qarshi chiqmadilar. Ular german davlatlaridagi inqilobiy harakatlarni faqat Prussiya boslirishga qodir deb o'ylab unga erkin tashqi siyosiv faoliyat yuritish imkoniyatini berdi. Bismark 1865 yilda yozganidek: "hech qanaqa german xalqi yo'q, bizning siyosatimiz Germaniyani Prussiyaga aylantirishdan iborat" degan shiorga amal qilib 1866 yil urush nihoyasida Prussiya tashqi siyosatining so'nggi maqsadlarini ochiq bayon qildi. Prussiyadagi tartib qoidalar majburiy ravishda butun Shimoliy Germaniya ittifoqiga joriy qilina boshlandi. Ittifoq prezidenti Vilgelm Ittifoq armiyasining bosh qo'mondoni bo'lib, u urush e'lon qilish va sulh tuzish ittifoq boshqaruvidagi lavozimlarga nomzodlarni tayinlash va vazifasidan ozod qiliish ittifoqning qonun chiqaruvchi palatasini o'z xohishiga ko'ra chaqirish yoki yuborish, uning qarorlariga veto (taqiq) qo'yish va o'zining o'rinbosari-ittifoq kansleri lavozimiga nomzodni tayinlash vakolatlariga edi. Ittifoq kansleri doimiy ravishda Prussiya fuqarolaridan tayinlanib, u ittifoq Kengashi deb ataluvchi yuqori palatada raislik qilgan. Bu kengash ittifoqqa a'zo bo'lgan davlatlarning vakillaridan iborat bo'lib, uning 43 ta vakillaridan 17 tasi Prussiyaga tegishli edi. Quyi palata reyxstag esa 297 la deputatdan iborat bo'lib, u umumiy saylov asosida saylashgan quyi palata qonunlarni va byudjetlash huquqiga ega bo'lgan xolos. Ittifoqga kirgan alohida davlatlar o'zlarining monarxlarini konstitutsiyasi sudlari va byudjetini saqlab qolgan. Biroq ular ittifoq bayrog'i sifatida Prussiyaning oq-qora va quyi qismida qizil chiziq tortilgan bayrog'ini qabul qildilar va Prussiya hukmronligini e'tirof etdilar. Germaniyani yuqoridan birlashtirish jarayonidagi muvaffaqiyatlar, Avstriya va Daniya ustidan qozonilgan g'alabalar, konstitutsiyaviy nizo paydo bo'lgandan buyon Prussiyada Bismarkka qarshi muxoliflikda turgan liberal burjuaziya-progressistlar Bismark oldida tiz cho'kishga majbur qildi. 1866 yil kuzida burjua progressistlar partiyasi safida bo'linish yuz berdi. Ittifoq ro'yxatiga va Prussiya davlatida burjuaziyaning Bismark siyosatini yoqlovchi nisbalan kattaroq qismi yangi partiya milliy liberallar partiyasini tuzdi. A. Bebel va V. Libknextlar 1868 yil ochiqdan-ochiq marksizm pozitsiyasiga o'tganligini e'lon qildilar. A. Bebel va V. Libknextlar tashabbusi bilan shu yil kuzida Pyuriberi shahrida nemis ishchilari ittifoqining s'ezdi chaqirildi. S'ezd sotsialistik dastur qabul qilib, inlernatsional (xalqaro ishchilar harakati)ga qo'shilish uchun qaror qabul qildi. 1869 yil 7-9 avgustda Eyzenaxda umumgerman ishchilar kongressi chaqirildi. Unda lassachilar ishchi fereynlari kasaba uyushmalari va boshqa tashkilotlar birlashtirilib, A. Bebel va V. Libknextlar tomonidan "Germaniya demokratik ishchilar partiyasi" tashkil etildi. 1866 yilgi urushdan so'ng Shimoliy Germaniya ittifoqi tuzilishi bilan Germaniyaning milliy birlashtirilishi, asosan, nihoyasiga yetdi. Biroq, Germaniyani to'liq birlashtirish uchun Bismarkka yana bitta g'alaba kerak edi. Bu g'alaba german davlatlarini Prussiyaboshchiligida birlashtirishga jon-jahdi bilan qarshilik ko'rsatayotgan Fransiya ustidan bo'lishi lozim edi. 60-yillarning oxirlarida Fransiyada boshlangan siyosiy inqirozdan chiqish yo'lini Napoleon III Prussiyaga qarshi urushda ko'rди. 1869 yil kuzida Bismark "Shimoliy Germaniya ittifoqining Fransiya bilan urushini imtihoni shunchaki bor emas, balki shunday urush uning uchun juda zarurdir" degan edi. 1870 yilda Fransiya va Prussiya boshchiligidagi german davlatlari o'rtasida urush boshlandi. Urushda german davlatlari g'alaba qildi, biroq sulh shartnomasi imzolanmasdan turib, 1871

yilning 18 yanvar kuni Versalda Germaniya imperiyasining tuzilganligi, Prussiya qiroli Vilgelm II Germaniya imperiyasining imperatori deb e'lon qilindi. Fransiya-Germaniya urushi Germaniyaning birlashtirilishini nihoyasiga yetkazdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Germaniya ittifoqining tuzilishi.
2. German davlatlarini birlashtirish uchun Prussiyaning dastlabki urinishi.
3. German davlatlarini birlashtirish yo'llari.
4. "Milliy ittifoq" va "Islahotlar ittifoqi" ularning maqsadlari va vazifalari.
5. Konstitutsiyaviy nizo va uning kelib chiqish shart-sharoitlari.
6. Otto fon Bismark va uning faoliyati.
7. Prussiyada yangi siyosiy partiyalarning paydo bo'lishi.
8. Germaniya birlashtirilishiga Yevropa davlatlarining munosabatlari.
9. "Shlezvig-Golsheyn" muammosi va uning hal qilishini.
10. Avstriya-Prussiya-Italiya urushi va uning oqibatlari.

ADABIYOTLAR:

1. Галкин С. Создание германской империи (1815-1871 гг) М. 1986.
2. Иерусалимский А.С. Бисмарк дипломатия и милитаризм. М. 1968
3. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии в 1848-1871 гг. Ленинград. 1986.
4. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 М., Высшая школа, 1990.
5. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
6. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

9-MAVZU: 1871-1914 yillarda Germaniya.

Reja:

1. Germaniyaning birlashtirilishini tugallanishi. 1871 yilgi imperiya Konstitusiyasi.
2. Germaniyaning Yevropadagi siyosati. Germaniyaning mustamlakachilik ekspansiyasi.
3. Iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy harakat.
4. Stachkachilik harakati va Sotsial demokratik partiyadagi ahvol.

Tayanch tushunchalar:

Germaniya imperiyasi. 1871 yilgi Germaniya Konstitusiyasi. Prussiya gegemoniyasi. Shtatgelder. Landtag. Bundesrat (ittifoq kengashishi). Reyxstag. «Uch imperator shartnomasi». «Koalisialar dahshati». «Uchlar ittifoqi». «Kulturkampf». Kaprivi - liberal kansler. Vilgelm II - bosqinchilik siyosatining jarchisi. «Sharqqa yurish». «Iso qabrini ziyorati». «Bag'dod temir yo'li». «Qora

moviy blok». Marokash janjali. Germanlashtirish.

Germaniyaning birlashtirilishini tugallanishi.

Fransiya-Prussiya urushi davom etayotgan bir paytda, ya'ni 1871 yilning 18-yanvarida barcha German davlatlarining monarxlari Versalga to'planib, Prussiya qiroli Vilgelm I ni Germaniya imperatori deb e'lon qildilar. Ilgari shimoliy german ittifoqiga kirgan davlatlarga yana to'rtta Janubiy german davlatlari qo'shildi, bularning eng yirigi Bavariya edi. Shunday qilib, reaksiya Prussiya monarxiyasi rahbarligida Germaniyaning birlashuvi tugallandi. Yagona va yaxlit Germaniya imperiyasi barpo qilindi. 1871 yil aprelida Ta'sis Reyxstagi umumgerman Konstitusiyasini qabul qildi. Germaniya imperiyasi ittifoqchilar davlati bo'lib qoldi. Imperiya tarkibiga o'zining qiroli yoki knyaz sulolasi bilan 22 monarxiya va 3 erkin shahar: Lyubek, Bremen va Gamburg kirdi. Elzas va Lotaringiya imperiyaga hokim (shtatgalter) tomonidan idora qilinadigan «maxsus imperiya viloyati» bo'lib kirdi, bu hokimni imperatorning o'zi tayinlardi. Imperiyaga kirgan ayrim davlatlar o'z konstitusiyalari, vakillik muassasalari(laydtaglari)ni saqlab qoldilar. Davlat bajargan vazifalarning faqat ba'zi bir qismi - cherkov faoliyati, ma'rifiy ishlar, «to'g'ri» soliq solish, ma'muriyat ishlari ularning o'z sho'lida qoldirildi. Bavariya armiyasini idora qilish uchun cheklangan huquqqa ega bo'lib qoldi. Imperiya konstitusiyasida ittifoqchi davlatlarda xalq vakolatini kengaytirish nazarda tutilmagan edi.1871 yilgi Konstitusiyaga muvofiq, ittifoq miqyosida qonun chiqarish huquqiga ega bo'lgan umum imperiya hokimiyati Imperator va Imperiya kansleri qo'lida to'plangan edi. Imperiyaning oliy vakolatli muassasalari Ittifoq Kengashi (Bundesrat) bilan Reyxstag edi. Imperiya Konstitusiyasi shunday tuzilgan ediki, unda yangidan birlashgan Germaniyada Prussiya gegemonligi mustahkamlangan edi.Imperator imperiyadagi barcha Qurolli kuchlarga Bosh qo'mondon bo'lib, o'zi urush e'lon qilar, sulh tuzar, xalqaro munosabatlarda Imperiya nomidan ish ko'rardi. Imperator o'z ixtiyori bilan Reyxstag va Ittifoq Kengashi sessiyalarini chaqirish, ochish, tarqatib yuborish yoki muddatni cho'zish huquqiga ega edi. Germaniyaning birinchi Imperiya kansleri Otto Bismark edi. U davlat boshqaruvida katta tajribaga ega bo'lmagan Vilgelm I ni o'ziga tamomila bo'ysundirib olib, deyarli 20 yil davomida (1871-1890) mamlakatda cheksiz hokimlik qildi.Germaniya Konstitusiyasida ko'rsatilganidek, umummiy saylov huquqi faqat nomigagina umumiy edi. Harbiy xizmatchilardan tashqari, 25 yoshga to'lgan erkaklarga saylov huquqidan foydalanar edilar. Xotin-qizlar saylov huquqidan mahrum edilar. Qonun chiqarish tashabbusi Reyxstag qo'lida edi. Lekin ittifoq kengashi va Imperator Reyxstag qarorlarini tasdiqdamaslikka huquqli bo'lganlaridan,Reyxstag tashabbusi e'tiborsiz qolardi. Germaniyadagi katolik ruhoniylar ayniqsa uning qo'l ostidagi Polsha, Elzas va Lotaringiyada Bismarkning prusslashtirish siyosatiga qarshi harakatlar kuchayganligi uchun Bismark 1872 yil mayda ruhoniylar faoliyatini cheklaydigan qonun chiqarib oldi. Katoliklar cherkovi va ularning organi "Doychland" gazetasi unga qarshi kompaniya boshladi. "May qonunlari" ularni sindirish uchun qabul qildi. Bu konunga muvofiq ruhoniylarning maktablar ustidan nazorati bekor qilindi.Ularning tashviqot, da'vati ta'qiqlandi. Ularni tayyorlash davlat tomonidan amalga oshiriladigan bo'ldi. Cherkov nikoh,tug'ilish va o'lim holatlarini qayd etishi

bekor qilindi va davlatga o'tkazish uchun Bismarkning katolik cherkoviga qarshi kurashish tarixda "Kulturkampf" - "madaniyat uchun kurash" deb nom olgan. Izeutlar va itoasiz ruhoniylarga qarshi kurash ana shu nom bilan atalgan.

Germaniyaning Yevropadagi siyosati. Mustamlakachilik ekspansiyasi

Germaniya xalqaro maydondagi ta'sirini kuchaytirish Bismark o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. 1873-yilda Germaniya, Rossiya va Avstriya-Vengriya bilan ittifoq to'g'risida shartnoma - «Uch imperator shartnomasi»ni tuzdi. Bismark 1875 yilda Fransiyaning 1871 yildagiga nisbatan ham ko'proq qaramlikka olish va uni Germaniya vassali holiga tushirish uchun unga qarshi urush boshlashga tayyor turgan edi. Bismark yangidan vujudga kelgan fransuz armiyasini tortib olingan Elzas va Lotaringiya uchun qasos oluvchi armiya deb bilib, Fransiya hali batamom mustahkamlanib olmasdan, u bilan urush boshlashga shoshilmoqda edi. Rossiya bilan Angliya Germaniyaning kuchayib ketishini istamas edilar, shu sababli Bismarkka Fransiyaning yangidan tor-mor keltirishga yo'l qo'ymasliklarini bildirib qo'ydilar. Germaniya chekindi. Germaniya ikki frontda urush qilishdan qo'rqardi. U «kaolisiyalar dahshati» tinchimni buzayapti, deb, ayniqsa, Rossiya bilan urushishdan cho'chirdi. 1879 yilda Germaniya Avstriya-Vengriya bilan ittifoq tuzdi. Bismark Rossianing Fransiya bilan yaqinlashuviga xalaqit berish niyatida 1881-yili «Uch imperator ittifoqi»ni tiklashga muvaffaq bo'ldi. 1882-yilda Avstriya-Vengriya -Germaniya ittifoqiga qo'shimcha qilinib, Germaniya va Avstriya-Vengriyaning Italiya bilan ittifoqi tuzildi. Italiyaning ittifoqqa kirishiga sabab, Fransiya bilan munosabatlarining keskinlashuvi edi. Chunki, Fransiya Italiya da'vo qilib yurgan Tunisni 1881-yilda bosib olgan edi. Avstriya-Vengriya imperiyasi esa bu vaqtda Bolqon yarim orolida Rossiya bilan raqobatlashmoqchi edi. Shunday qilib, uchta teng maslakdosh kuchlar birlashib, 1882 yili harbiy ittifoq, «Uchlar ittifoqi»ni tuzishga erishdilar. Endilikda Germaniya Fransiya va Rossiyaga qarshi qaratilgan koalitsiyaga bosh bo'lib oldi. Bismark o'z siyosiy rejalarini amalga oshirish yo'lida Rossiani asosiy g'ov deb bilar, qanday bo'lmasin Rossiyaga zarar yetkazishni mo'ljallar edi. Shu maqsadda Angliya bilan Turkiyani Rossiyaga qarshi gij-gijlay boshladi. Bismark bir vaqtda ikki frontda, ya'ni ham Fransiya ham Rossiyaga qarshi kurashish oson emasligini anglardi. Karl XII va Napoleon I kabi mashhur sarkardalar ham Rossiyada mag'lubiyatga uchratganini yaxshi bilardi. U shuningdek, chorizm Rossianing taraqqiyotiga g'ov bo'layotganini ham tushunardi. Shuning uchun qulay payt kelganda Rossiyadagi reaksiya unsurlarini qo'llab-quvvatlashiga harakat qilardi. Uning ishini davom ettirgan Kaprivi Germaniyaning tashqi siyosatiga juda muhim o'zgarishlar kiritdi. Kaprivi sanoat egalarini siquvi ostida Avstriya-Vengriya bilan savdo shartnomasini tuzdi. 1894 yili Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan ham shunday shartnomalar tuzildi. Mamlakatga qishloq xo'jalik mahsulotlari keltirishdan olinadigan bojlar birmuncha kamaytirildi. Kaprivi siyosati va ayniqsa, Rossiya bilan savdo shartnomasining tuzilishi yunkerlarni g'azablantirib yubordi. Ular nima bo'lsa ham «Liberal» kanslerni olib tashlashni o'z oldilariga vazifa qilib qo'ydilar. 1893 yilda katta yer egalari tomonidan tuzilgan «Qishloq xo'jayinlari ittifoqi» se'yzida yunkerlar Kaprivining «yangi» yo'lga qarshi norozilik bildirdilar. 1894-yilda Kaprivi iste'fo berdi. 1891

yidda shovinistik tashkilot - German ittifoqi tuzildi. «Qirol Prussiya ustida, Germaniya ustida, Germaniya dunyo ustida» -degan shior ilgari surildi. Germaniya Yevropa urushiga tayyorlanishi bilan birga yirik German kapitalining talabiga ko'ra mustamlakalar bosib olishga kirishdi. 1882-yil Bremen savdogarlari Afrikaning janubi-g'arbiy sohilidagi Angra-Peken buxtasiga keldilar. Ular 200 ta eski miltiq va 2000 marka badaliga yerli qabila boshlig'idan anchagina hududni sotib oldilar. Germaniya bu yerni 1884yil aprelida o'z protektoratideb e'lon qildi. Afrikaga amaldorlar va soldatlar yuborildi. Ularning Yangi yerlarni bosib olishga urinishi mahalliy xalqning qattiq qarshiligiga uchradi. Mustamlakachilar qurol ishlatdilar. Nemis qo'shinlari afrikaliklar manziliga to'satdan hujum qilib, aholini vahshiylarcha qirdilar. 1884 yil yozida Germaniya Afrikaning o'rta qismidagi Togo va Kamerun hududlarini, 1884 yil avgustda Gvineyaning shimoliy qismini va unga yondosh orollarni bosib oldi. 1885 yilda esa Afrikaning sharqiy qismidagi hududlarni va Zanzibar orolini zabt etdi. Bu hudud «Germaniya sharqiy Afrikasi» degan nom oldi. XIX asrning 90-yillarida Germaniyaning tashqi siyosatida Yangi davr boshlandi. German hukmron doiralari o'z hududlarini kengaytirish uchun urushga tayyorlana boshladilar. Imperator Vilgelm I davrida Bismark imperiya siyosatini teng huquqli rahbari edi. Vilgelm I ning nabirasi Vilgelm II taxtga o'tirgach, ko'p narsa o'zgardi. Vilgelm II Germaniya hukmron doiralari bosqinchilik siyosatining «jarchisi» va faol amalga oshiruvchisi bo'lib chiqdi. Sotsial-demokratlarga qarshi kurashda Bismark usullarining muvaffaqiyasizlikka uchraganligi, tashqi siyosatda, ayniqsa rus-german munosabatlarining yomonlashuvi Bismark siyosatiga qarshi kuchlarni yuzaga keltirdi. Qat'iyroq mustamlaka siyosati yurgizishni talab qilgan yirik burjuaziyaning harakati bilan 90-yillarning oxirida Xitoyning Szyaochjouvan ko'rfazi va Shandun yarimorolining bir qismi bosib olindi. O'sha vaqtdayoq Germaniya Tinch okeanidagi Karolina, Marianna orollarini va Samoa orolining bir qismini egallagan edi. Bundan oldin, 1885 yilda u Marshall orollarini qo'lga kiritgan edi. 1900-yilda Germaniya boshqa g'arb davlatlari bilan birga Xitoyda milliy ozodlik harakatini bostirishda ishtirok etdi. Xitoyda German jazo qo'shinlari general Valderze boshchiligidagi deyarli qurolsiz bo'lgan xitoyliklarga nisbatan mudhish yovuzliklar qilib, ayollar va bolalarni o'ldirdi. Imperator Vilgelm II Xitoyga qo'shin yuborar ekan, yuzsizlik bilan shafqat qilmaslikni, asir olmaslikni tavsiya qildi, «toki bundan buyon, hatto ming yildan keyin ham Xitoy nemisga ola qarolmaydigan bo'lsin» dedi. Chunki, Xitoyda nemis vakili Ketteler o'ldirilgan edi. 1895 yil Shimoliy dengizni Boltiq dengizi bilan tutashtirgan Kil kanali ochildi. 1898 yilda Reyxstag harbiy flot qurishning keng dasturini qabul qildi. Afrikada «bizni quruq qoldirishdi» deb hisoblagan German hukmron doiralari «qo'ldan ketganlarning» o'rnini Yaqin Sharqda to'ldirmoqchi bo'ldilar. Ular Sharqqa intilganlarida Kichik Osiyo, Suriya, Mesopatamiya va Falastinda joylashib olmoqchi edilar, chunki bu yerda dunyodagi eng boy neft konlari, g'alla va paxta xom ashyosi bor edi. Nemis bankiri Siemens tashabbusi bilan Berlinni Fors qo'ltig'i bilan bog'lovchi temir yo'l qurish rejasi tuzildi. Germaniya Sharqqa, Turkiyaga, slavyan xalqlariga yurishini Sharqqa yurish» shiorida ifodaladi. 1898 yilda Vilgelm II «Hazrati Iso qabri»ni ziyorat qilish bahonasi bilan Falastinga

bordi. U safar vaqtida Turkiya sultoni bilan uchrashib, reja orqali Bosfordan Kichik Osiyo orqali Bag'dodga va undan Fors qo'ltig'igacha temir yo'l qurish to'g'risida kelishib oldi. Bu yo'l «Bag'dod temir yo'li» deb ataladigan bo'ldi. 1903 yilda Turkiya bilan Germaniya o'rtasida bu to'g'rida yakunlovchi bitim imzolandi. Angliya Germaniyaning Turkiyaga yaqinlashuvidan tashvishga tushib qoldi, chunki uning o'zi Arabiston bilan Mesopatamiyani bosib olish niyatida edi. Bundan tashqari, nemislarning Fors qo'ltig'iga chiqishi Angliyaning Hindistondagi manfaatlarini xavf ostida qoldirardi. Angliya «Bag'dod temir yo'li»ning Fors qo'ltig'iga chiqishiga yo'l qo'ymaslik uchun 1901 yilda Quvayt ustidan protektorat o'tkazdi. Nemis hukmron doiralarning rejaları qudratli davlatlar -Fransiya va Rossiya o'rtasida keskin nizo chiqishiga olib keldi. Germaniya zo'r berib qurollanishni boshlab yubordi. Armiya soni keskin kuchaytirib yuborildi. Reyxstag katta harbiy kemalar qurishga va suv osti floti uchun yangidan-yangi mablag'larni tasdiqlab turdi.

Iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy harakat

Germaniyaning birlashtirilishini tugallanishi yagona ichki bozorni vujudga keltirdi. Sanoatning o'sishiga Germaniya Fransiya dan olgan 5 mlrd. frank kontribusiya (tovon) erdam berdi. Ko'p sonli korxonalar Germaniyadan oldinroq industrilashtirish yo'liga o'tgan davlatlardagiga qaraganda ancha mukammal, yuqori unumli eng yangi texnika bilan bilan qurollantirildi. Sanoatning tez rivojlanishi hamda ishlab chiqarishning tobora yirikroq korxonalarda tezlik bilan to'planishi jammani iqtisodiyotning eng xarakterli xususiyatlaridan biridir. Masalan, Germaniyada 1895 yilda har mingta sanoat korxonasidan 6 tasi yirik, ya'ni 50dan ortiq ishchisi bo'lgan korxona edi. 1907 yilda Germaniyada ming va undan ortiq ishchisi bo'lgan korxonalar 586 ta edi. Jami ishchilar sonining qariyb o'ndan bir qismi (1,38 mln.) bug' va elektr kuchlarining qariyb uchdan bir qismi shu korxonalarda edi. Moliya kapitali va banklar bir xovuch eng yirik korxonalarining bundan ustunliklarini tag'in ham oshirib, millionlab mayda va o'rta korxonalarni bir necha yuz «millioner» moliyachilarga qaram qilib qo'ydi. Germaniya qudratli industrial davlat bo'lib qoldi. Moliyaviy guruhlar yana ham ko'proq foyda olishga harakat qilib, o'z kapitallarini rivojlanayotgan sanoatga sola boshladilar. Ko'mir qazib chiqarish, cho'yan va po'lat eritishning deyarli barchasini 4ta monopoliya nazorat qilardi. Monopolistlarning ikkita guruhi deyarli butun Kime sanoatini, yana ikkitasi elektr sanoatini nazorat qilardi. 1914-yilga kelib Germaniya 1871-yilga qaraganda sanoat mahsulotlarini deyarli 7 barobar ko'p ishlab chiqarmoqda edi. Sanoat ishlab chiqarishning hajmi bo'yicha u Fransiya ni ortda qoldirdi. XX asr boshlarida esa u Angliyadan o'zib ketib, jahonda AQSHdan keyin ikkinchi o'ringa chiqib oldi. Qishloq xo'jaligida haydov yerlarining 25%igacha ega bo'lgan pomeschchiklar yollanma ishchi kuchidan, eng Yangi mashinalar va o'g'itlardan foydalana boshladilar, kam yerli dehqonlarni ekspluatatsiya qilishning yarim feodal usullaridan voz kechilib, zamonaviy munosabatlar joriy etildi. XX asr boshlarida Germaniyada ishga yaroqli aholining asosiy qismi sanoatda band bo'lib, ishchilar sinfining ko'pchiligini tashkil etar edi. Mehnat unumdorligi 40 yil ichida deyarli ikki baravar oshdi. Lekin ish haqi bor yo'g'i 15% o'sdi. Umuman, yollanma mehnatchilar bilan yirik "mulkdorlar

o'rtasidagi har tomonlama ziddiyat chuqurlashib boraverdi. Monopolistik kapital hukmronligi ishchilarning ahvolini yanada yomonlashtirdi. Nemis ishchilarining ish haqi Ingliz va Amerika ishchilarining ish haqidan ancha past edi. Germaniyada 1900-1903 yillarda yuz bergan inqirozlar ishchilar ahvolini og'irlashtirdi va katta ishsizlikka sabab bo'ldi. Germaniya ishchilarining korxona egalari qarshi qattiq kurashlari natijasida ish haqini bir qadar oshirishga va ish kuchini bir oz kamaytirishga erishildi. 1900 yilda ish kuni 11-12 soat davom etgan bo'lsa, 1904-1914 yillarda ish kuni 9,5 soatga tushirildi. Ayniqsa, ayollar, o'smirlar, bolalar qattiq ezib ishlatilar edi. Ular erkaklarga qaraganda 30-50% kam ish haqi olar edilar. Ishchilar turmush tarzining yomonlashuvi mamlakatda noroziliklarning o'sishiga sabab bo'ldi, ayniqsa, 1905-1907 yillardagi Rossiyadagi inqilob nemis ishchilar harakatiga ta'sir etdi. Ish tashlash va boshqa noroziliklar kuchaydi. 1900-yilda keksayib qolgan kansler Gogenloe (1894-1900) o'rnini F.Byulov (1900-1909) egalladi. U Prussiyada saylov tizimini demokratlashtirish haqidagi talabni qat'iyon rad etdi. 1902-yilda yunkerlarga xushomad qilib, Reyxstag tasdig'idan yangi bojxona ta'rifini o'tkazib oldi. Bu ta'rif sotsial-demokratlar tomonidan «sudxo'rlik ta'rif» deb ataldi. Joriy qilingan bojxona ta'rif yunkerlarga kamida qo'shimcha ravishda 1250 mln. marka foyda keltirardi. Nemis mehnatkashlariga yirik pomeschiklar foydasini ko'zlab yangi o'lpon solindi. Reaksion prusschilik ruhi Byulovning milliy siyosatida ayniqsa, yorqinroq namoyon bo'ldi. Shlezvig va Polsha viloyatlarida milliy maktablar yopib qo'yildi. Muassasalarda va jamoat joylarida daniyaliklar va polyaklar tilida gaplashish taqiqlandi, shaharlar va qishloqlarning azaliy nomlari o'zgartirildi. Polyaklarning yerini majburan tortib olib, nemislarga berish haqida qonun chiqarildi. 1906-yilda 100000 dan ortiq polyak bolalari norozilik sifatida maktablarga borishdan bosh tortdilar. Polyak o'quvchilariga qarshi qatag'on boshlandi. Elzas va Lotaringiyada qattiq tartib o'rnatildi. Bu yerda nemis ma'murlari fransuzlarning milliy or-nomusini, madaniyatini tahqirladilar. Byulov kanellerligi davrida ommaviy ijtimoiy harakatning yanada yuksalishidan xavotirlanishi yunkerlar va yetakchi partiyalar ni yanada yaqinlashtirdi. Byulov iste'fosidan so'ng imperiya kansleri qilib, prussiyalik amaldor Betman Golvel (1909-1917) tayinlandi. Betman Golvel kanslerligining dastlabki yillarida Reyxstagda markazning konservatorlar bilan «qora-moviy bloki»ga tayanib ish ko'rdi. bu reaksiyon blok qanday islohotlarning dushmani edi. 1907 yilgi rus -ingliz bitimi imzolanganidan so'ng ingliz, fransuz, rus polisiyasi vujudga keldi. Tashqi siyosiy vaziyat mutlaqo Germaniya foydasiga emas edi. Mamlakat ichidagi hukmron sinflar ham daxshatli voqealar arafasida turardi. Ichki ziddiyat tobora keskinlashayotgan va xalqaro ahvol jiddiy tus olayotgan bir paytda German hukmron doiralari yangi mustamlakalar bosib olish uchun ochiqdan-ochiq harakat boshladilar. 1911 yil yozida ikkinchi Marokash janjali boshlandi. Fransiya bilan Germaniya o'rtasidagi munosabatlar shunchalik keskinlashdiki, hatto urush xavfi paydo bo'ldi. Faqat Angliyaning do'q-pupisasigina Germaniya hukumatining chekinishiga majbur etdi. Ikkinchi Marokash janjalidan keyin xalqaro ahvol yanada keskinlashdi. Kundan-kunga jahon urushi xavfi o'saverdi. Germaniya o'zining Antanta ittifoqidagi raqiblarini tor-mor etishga tayyorlana boshladi. Ikkinchi Marokash janjalidan keyin xalqaro

ahvol yanada keskinlashdi. Bundan foydalangan hukumat Reyxstag orqali tinch davr uchun armiya tarkibini yangidan ko'paytirish haqidagi qonunni tasdiqlatib oldi. 1913 yilda rekrut kontinenti yana 29000 kishiga ko'paytirilib, ikkita yangi armiya korpusi tashkil etildi. Shu bilan birga Reyxstag 8ta linkordan iborat uchinchi eskadra tashkil etishga qaror qildi. Bu narsa dengiz kuchlari harajatini 107mln. markaga ko'paytirardi. 1914-yilda Germaniyaning dretnoutlari soni 21taga yetdi. Nemis suv osti floti, yangi qal'alar qurila boshlandi, eskilari ta'mirlandi, armiyani qurollantirish kuchaytirildi. Katta harbiy harajatlarga mablag' topish uchun hukumat Yangi soliklar joriy qilina boshladi.

Stachkachilik harakati va Sotsial demokratik partiyadagi ahvol

Moliya oligarxiyasining zo'ravonligi sharoitida XX asr boshlaridan e'tiboran Germaniya sotsial-demokratlar partiyasi xalqning ahvolini yaxshilash, mamlakat hayotini demokratlashtirish uchun reaksiya va militarizmga qarshi chiqishlarini kuchaytirdi. Partiya a'zolarining soni 1900-yildan 1913-yilgacha taxminan 3 baravar ko'payib, 1 mln. kishiga yetdi. GSDP ko'proq kasaba uyushmalari va kooperatorlarga tayanardi. 1912 yilda Reyxstagda bolgan saylovda saylovchilarning 34,8%i GSDPni yoqlab ovoz berdi. Reyxstagdagi va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlaridagi sotsial-demokratlar soni ko'paydi. 1905-yilda mehnat sharoitini yaxshilashni talab qilgan eng yirik ish tashlash o'tkazildi. Rur konchilari ishtirokida 1906-yilda Gamburda mehnatkashlarning huquqlari cheklanishiga qarshi mamlakatda birinchi marta ommaviy-siyosiy ish tashlash bo'lib o'tdi. Saksoniya va Prussiyada namoyishchilarning polisiya bilan to'qnashuvlari yuz berdi. Ko'mir qazuvchilarning ommaviy ish tashlashi kengaydi. Qurolli kuchlarning ko'paytirilishiga va urush xavfiga qarshi butun mamlakat bo'ylab miting va stachkalarining qudratli to'liqini bo'lib o'tdi. XX asrning dastlabki yillarida Germaniyada boshlangan ommaviy ishchilar harakati 1905-yilgi rus inqilobi ta'siri ostida yanada kuchayib, 1914 yilgi jahon urushiga qadar tugatildi. Nemis mehnatkashlari monarxiya asoratiga qarshi demokratiyani kengaytirish, Prussiyada umumiy saylov huquqini joriy qilish uchun tobora keskinroq kurash olib bordilar. 1910 yil martida Berlinda ana shu talablarni qo'ygan katta namoyish bo'lib o'tdi. Otliq polisiya namoyishchilarni qilich bilan chopa boshladi. Ishchilar bu kunni Prussiyaning «qonli yakshanba»si deb atadilar. Shu yili Germaniyaning Moabit tumanidagi «Kuper» ko'mir firmasi ishchilar soatbay to'lanadigan ish haqini oshirishni talab qilib ish tashladilar, ularni qo'shni fabrika va zavodlarning ishchilari qo'llab-quvvatladi. 1912 yil Rur viloyatidagi kon ishchilarining 250000 kishilik stachkasi bo'lib o'tdi. Ishchilar 8 soatlik ish kunini joriy etishni, ish haqini oshirishni, xo'jayinlarining mehnat birjalarini tugatishni talab qildilar. Hukumat Rurni polisiya va jandarmlar bilan to'ldirib, to'qnashuvlarda ko'plab ishchilar o'ldirildi va yarador bo'ldi. Elzas va Lotaringiyada zo'rlik bilan «germanlashtirish» aholining keskin noroziligiga sabab bo'ldi. 1913 yil noyabrda o'tkazib kelingan milliy kamsitish siyosati va pruss harbiylarining qo'polli Elzasning Ka Sabern shahri aholisining g'azabiga sabab bo'ldi. Shahar qamal qilinib, elzasliklarni qamali keng avj oldi u harakatlar umumgerman siyosiy inqiroziga o'sib o'tish darajasiga o'tgan edi.

Nazorat uchun savollar:

1. Germaniya imperiyasi va 1871 yilgi umumgerman Konstitutsiyasi.
2. Bismarkning imperiyani mustahkamlashdagi faoliyati Sotsialistlarga qarshi qonun. «Kulturkampf»
3. «Uch imperator ittifoqi».
4. Germaniyaning Yevropadagi siyosati.
5. Mustamlakachilik ekspansiyasi.
6. Vilgelm I ning taxtga o'tirishi va Bismarkka qarshi kuchlar. Sharqqa yurish.
7. Iqtisodiy taraqqiyot.
8. Germaniyada ijtimoiy harakat. Stachkachilik.
9. Germaniya sotsial-demokratiyasi.
10. Umummilliy inqirozning oshishi.

ADABIYOTLAR:

1. Галкин И.С. история германской империи. М. 1986.
2. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
3. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
4. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

5. www.ZiyoNet.uz
6. www.edu.uz
7. www.Yandex.ru
8. www.Wikipediya.ru
9. www.Google.ru

10-MAVZU: Italiyaning birlashtirilishi

Reja:

1. XIX asrning o'rtalarida Italiyani birlashtirish uchun kurash.
2. Benzo Kamillo Kavur va uning Italiyani birlashtirishdagi faoliyati.
3. Avstriya - Fransiya-Pemont urushi va Villafranka sulhi
4. Italiya birlashtirilishining tugallanishi va uning tarixiy ahamiyati

Tayanch tushunchalar:

1848-1849 yillardagi inqilobdan so'ng Italiya. J.Madzini. J.Garibaldi. "Milliy jamiyat". Mo'tadil liberallar. Italiyani birlashtirish yo'llari. Graf Kavur. Plomberdagi maxfiy muzokaralar. Avstriyaga qarshi urush. Villafranka sulhi. "Minglar yurishi". Neapolitaniyadagi plebistsit. Italiyaning birlashtirilishi. J.Garbaldinining Rimga yurishlari. Venetsiya va Rimni qo'shib olinishi.

XIX asrning o'rtalarida Italiyani birlashtirish uchun kurash

Italiyada 1848-1849 yillardagi inqilobning bosh vazifasi Germaniyadagi kabi siyosiy jihatdan tarqoq bo'lgan Italiya davlatlarini ajnabiylar hukmronligidan ozod qilish va ularni yagona milliy davlatga birlashtirish edi. Biroq, inqilob bu vazifani bajara olmadi. Pemontqiroli Karl Albert Lombardiya va Venetsiya viloyatlarini ozod etib, Pemont boshchiligida Shimoliy Italiyani birlashtirish maqsadida 1848 yilning mart-avgusti davomida Avstriyaga qarshi olib borgan birinchi va 1849 yilning martidagi ikkinchi urushi muvaffaqiyatsiz tugadi. 1848-1849 yillardagi inqilob saboqlarini tanqidiy tahlil qilish jarayonida demokratlar va mo'tadillar o'rtasida

milliy ozodlik va mamlakatni birlashtirish uchun kurash usullari haqida, unda cherkov, monarxiya va xalq ommasining o'rnini to'g'risida, milliy va ijtimoiy vazifalarning o'zaro munosabati haqida qizg'in munozaralar bordi. J.Madzinini qo'zg'olonlar asosida yangi inqilobni keltirib chiqarishga harakat qildi. J.Madzinining ishtirokida 1853 yil Milanda ko'tarilgan qo'zg'olon, 1857 yil esa, Madzini boshchiligida Sitsiliyaga yuborilgan qurolli ekspeditsiya ham muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Shundan so'ng Madzini Italiyada endi paydo bo'lgan ishchilar harakatidan demokratiya va milliy mustaqillik uchun kurashda foydalanishga harakat qildi. Demokratlarning bir qismi "Madzinidan voz kechib, Italiyadagi inqilobning istiqbollari va imkoniyatlarini turlicha tahlil qilib, anarxizm va federalizmni yoqladilar. J.Garbaldi va boshqa bir guruh demokratlar J.Madzinining tarafdorlaridan farqli holda milliy mustaqillik va mamlakatni birlashtirish uchun demokratlarning liberal doiralari va Savoyi sulolasi bilan jips ittifoqchiligi zarur, degan xulosaga keldilar. 1857 yilda Garibaldi Pemont liberallarining tashabbusi bilan tashkil qilingan "Milliy jamiyat" ning vitse-prezidenti qilib tayinlandi. Benzo Kamillo Kavurning Italiyani birlashtirishdagi xizmatlari

XIX asrning o'rtalarida Italiyada liberalizmning asosiy markazi Pemont bo'lib qoldi. Qirol Viktor Emmanuil ommaviy inqilobiy harakatlarning takrorlanish ehtimolidan tashvishga tushib liberallar bilan hamkorlik qildi. 1852-1861 yillarda Pemontning premer-ministri graf Benzo Kamillo Kavur liberal doiralarning mashhur vakili edi. Ajoyib siyosatchi va parlament kelishuvlarining tashabbuskori bo'lgan Kavur qirolga turli reaksion kuchlarning bosimi va ta'sirini neytrallashtirishga muvaffaq bo'ldi. Boshqa arboblardan farqli ravishda Kavur Italiya, vatanparvarlari oldida turli asosiy maqsadga erishish ya'ni, Italiyani birlashtirish uchun mamlakatga kuchli iqtisodiy rivojlanish zarur ekanligini tushunib yetdi. 50-yillarda Pemontda temir yo'llar, irrigatsiya kanallari, ko'priklar qurilishi jadal bordi. Natijada savdo floti, qishloq xojaligi, to'qimachilik sanoatining rivoji uchun qulay sharoitlar yaratilib, Pemontning tashqi savdosi ancha kengaydi. Kavur Savoyya sulolasining manfaatlarini milliy ozodlik kurashi va Italiyani birlashtirish vazifasi bilan muvofiqlashtirishga harakat qildi. Tashqi siyosat bobida Kavur Avstriyaga qarshi kurashish uchun buyuk davlatlarning yordamidan foydalanishga intildi. Shu maqsadda Pemontning 15 ming kishilik harbiy korpusi 1853-1856 yillardagi Qrim urushi davomida Rossiyaga qarshi Angliya, Fransiya va Turkiya tomonidan turib urush qildi. Shu davrdan Pemontning Fransiya bilan yaqinlashishi davri boshlandi. 1858 yilning iyulida Plomber shahrida Lui Napoleon III va Kavurning maxfiy uchrashuvi uyushtirildi. Napoleon III kelgusida Pemontning Fransiya bilan birgalikda Avstriyaga qarshi urushda qatnashishga rozilik bildirib, Italiyaning shimoliy qismini Pemont boshchiligida birlashtirish va butun Italiya hududida papa boshchiligida Italiya konfederatsiyasini tuzish harakatini qo'llab-quvvatlashini ma'lum qildi. Shunday iltifot uchun Kavur Napoleon III ga Italiyaning Fransiya chegaradosh bo'lgan Nitsta va Savoyya viloyatlarini (bu viloyatlarning aholisi asosan fransuzlardan iborat edi) tuhfa qilishga va'da berdi. Fransiya imperatori O'rta Yer dengizi havzasida markazlashgan yagona Italiya davlatini tashkil topishi uchun emas balki Italiya hisobidan Fransiya hududini kerigaytirish va Italiyada Avstriyaning mavqeini oshirish maqsadida Avstriyaga qarshi urushda Pemont bilan ittifoqchilik qildi.

Avstriya - Fransiya - Pemont urushiva Villafranka sulhi

1859 yilning oxirida boshlangan Fransiya va Pemontning Avstriyaga qarshi

urushdagi harbiy harakatlari asosan Italiya hududida bordi. 4-may kuni Mojenta yaqinidagi jangda ittifoqchilar qo'shini Avstriya qo'shini ustidan g'alaba qozonib Lombardiya egalladi. 24 iyunda esa Solferino yaqinida avstriyaliklar butunlay yakson qilindi. Urushda nafaqat muntazam armiya, balki Italiya xalqi ham faol qatnashdi. Xalq qo'zg'oloni natijasida Toskana, Parma va Modenadan avstriyalik gersoglar haydaldi. Rim viloyati esa o'zining mustaqilligini e'lon qildi. 1859 yilning 1avgustida Venetsiyaning Villafranka shahrida Napoleon III va Avstriya imperatori Frants-Iosif sulh shartnomasini imzoladilar. Sulh shartnomasiga ko'ra, Pemontga faqat Lombardiya qo'shib berildi. Biroq, Venetsiya esa Avstriya hukmronligi ostida qolaverdi. Appenin yarim orolida oliy hokimiyat Viktor Emmanuil II ga emas, balki mamlakatning milliy jihatdan birlashtirishini dushmani bo'lgan papa Piy IXga tegishli ekanligi, Modena, Parma va Toskana gersogliklaridan quvg'in qilingan Gabsburglarxonadoni vakillarini yana hokimiyatga tiklash e'lon qilindi. Villafrankadagi kelishuv bitimi Italiya xalqining norozilik harakatlarini yangidan ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Xalqning Viktor Emmanuil II hukumatiga bo'lgan ishonchi yo'qoldi. 1859 yilning oxiri va ayniqsa, 1860 yilda Appenin yarim orolida siyosiy kurash avj olishi natijasida Modena, Parma va Toskanada avvalgi gersoglar hokimiyatida tiklash imkoni bo'lmadi. U yerlarda umumiy saylov asosida saylangan milliy majlislar mazkur gersogliklarni Pemontga qo'shilishi haqida qaror chiqardilar, papa viloyatida ham shunday qarorga kelindi. Italiya hududida avj olib ketgan ommaviy inqilobiy harakatlarni bostirish imkoniyatiga ega bo'lmagan Napoleon III ham Italiya davlatlarini Pemont atrofida birlashtirilishiga rozilik bildirishga majbur bo'lib, va'da qilingan Savoyya va Nitssa viloyatlarini Fransiya berilishini talab qildi. Shu yili bu ikki viloyat Fransiya ixtiyoriga berildi.

Italiya birlashtirilishining tugallanishi va uning tarixiy ahamiyati

Yarim orolning shimolida boshlangan xalq harakati janubiy viloyatlarga ham tarqaldi. 1860 yilning oxirida Italiyaning janubidagi Palermo shahrida qo'zg'olon ko'tarildi. Biroq bu qo'zg'olon Sitsiliya qirolining qo'shini tomonidan bostirildi. Shimolning respublika demokratchilari janubliklarga yordam berish uchun may oyida Gretsiyadan Sitsiliyaga J.Garibaldi boshchiligida 1200 kishidan iborat harbiy otryad yubordi. Bu tarixda "minglar yurishi" yoki "qizil kuylaklilar" (chunki uning qatnashchilari qizil rangli matodan qilingan kuylak kiyganliklari sababli shunday atalgan) nomi bilan ma'lumdir. Kalabri shahriga yetib kelgan mazkur otryad xalq ommasining qo'llab-quvvatlashi natijasida 1860 yilning 7-sentyabrida ikki Sitsiliya qirolining poytaxti Neapolni jangsiz egalladi. 1-oktyabr kuni Garibaldi otryadi qirol Fransisk II qo'shinlarini Volturno daryosi bo'yidagi hal qiluvchi jangda tor-mor etib, Italiya janubida Burbonlar sulolasi vakillarining hokimiyatiga chek qo'ydi. Fransisk II esa Rim viloyatiga qochdi. 1860 yil 21-oktyabrda Neapolitaniya Garibaldi plebistsit-referendum o'tkazdi. Neapolitaniya qirolligi aholisining aksariyati Pemontga qo'shilishni yoqlab chiqdi. Garibaldi kuzatuvda Pemont qiroli Viktor Emmanuil tantanali ravishda Neapolga kiribkeldi. 1861 yil fevralda Pemontning Turin shahrida Umumitaliya parlamenti ochildi. 14 martda Viktor Emmanuil Italiya qiroli deb e'lon qilindi. Shunday qilib, "Risorgimento"ning eng asosiy vazifalaridan biri Italiyaning birlashtirilishi vazifasi, deyarli bajarildi. Biroq, Italiya Rim va Venetsiya viloyatlarisiz birlashtirildi. Rim yoki papa viloyati mustaqil bo'lib, undagi dunyoviy hokimiyat papa qo'lida mujassamlashgan edi. Garibaldi boshchiligida harbiy otryadning 1862 yil Papa viloyatini egallashga bo'lgan urinishi

natijasiz bo'ldi. Venetsiya viloyati Avstriya hukmronligi ostida bo'lib, 1866 yilda Prussiya va Italiyaning Avstriyaga qarshi urushida Avstriyaning mag'lubiyatga uchrashi oqibatida mazkur viloyal Italiyaga qo'shib olindi. 1867 yilda Garibaldi harbiy o'triyadining Rimga yurishi ham muvaffaqiyatsiz tugadi, Rim viloyati 1870 yilgacha alohida va mustaqil davlat bo'lib qolaverdi. 1870 yilda boshlangan Fransiya-Germaniya urushida Fransiyaning mag'lubiyatiga uchrashi Rim viloyatini Italiyaga qo'shib olinishini ta'minladi. Rim viloyatining Italiyaga qo'shib olinishi mamlakat birlashtirilishini nihoyasiga yetkazgan, hal qiluvchi tarixiy voqea bo'ldi. Papa dunyoviy hokimiyatdan mahrum qilinib, Rim shahri birlashgan Italiyaning poytaxtiga aylantirildi. Italiyaning birlashtirilishi katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi, Italiyaning siyosiy tarqoqligiga barham berildi, uning yagona davlat sifatida yaxlitligi saqlab qolindi. Mamlakatni birlashtirish uchun bo'lgan kurash uni zamonaviy burjua davlatiga aylantirdi. Bu kurash natijasida Italiyada Avstriya gabsburglari va Fransiya Burbonlari xonadoni vakillarining hukmronligiga barham berildi. Biroq mamlakatning birlashtirilishi burjua inqilobining oldida turgan barcha vazifalarni bajarmadi. Shuning uchun kapitalistik munosabatlarning keyingi taraqqiyoti Italiyada nisbatan sekin bordi.

Nazorat uchun savollar:

1. XIX asrning 50-yillarida Italiyani birlashtirish uchun kurashgan siyosiy oqimlar.
2. Milliy jamiyat va uning ish faoliyati.
3. Kavurning ichki va tashqi siyosati.
4. Napoleon III va Kavurning Plomber muzokaralari.
5. Avstriyaga qarshi 1859 yilni urush va uning natijalari.
6. Villafranka sulh shartnomasi.
7. "Minglar yurishi" uning tarixiy ahamiyati.
8. 1860 yilda Neopolitaniyada o'tkazishgan plebisit va uning natijalari.
9. 1866 yildagi Avstriya Prussiya - Italiya urushi va uning oqibatlari.
10. Italiya birlashtirilishini yakunlangan so'nggi tarixiy voqelik.

ADABIYOTLAR:

1. Невер В.Ю. Демократическое слияние в борьбе за объединение Италии. 1831-1860. М. 1989.
2. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
3. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
4. Нуриддинов Э. Пономарева Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

11-MAVZU: XVIII asrning oxiri XIX asrning 70-yillarida Rossiya

REJA:

1. XVIII asr oxirida Rossiyaning ichki va tashqi siyosati.

2. XIX asrning birinchi yarmida Rossiyaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti.
3. Dekabristlar qo'zg'oloni (1825 yil).
4. XIX asrning birinchi yarmida Rossiyaning xalqaro ahvoli.
5. Qrim urushi (1853 -1856 yillar).
6. Krepostnoylik huquqining bekor qilinishi va uning oqibatlari.
7. XIX asrning 60-70- yillaridagi burjua islohotlari.
7. Chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyo hududining bosib olinishining shart-sharoitlari.

Tayanch tushunchalar:

Pavel I ning ichki va tashqi siyosati. "Sharq masalasi". Fransiyadagi qarshi koalitsiyalar. "Qurolli betaraflik" haqidagi shartnomalar. Rus-Turk urushlari. Tilzit sulhi. Napoleon armiyasining yurishi. 1809-yilgi "Erkin g'allakorlar" qonuni. "Maxfiy komitet". M.M.Spyeranskiy faoliyati. "Farog'at ittifoqi" Janubiy va Shimoliy ittifoqlar. Dekabristlar qo'zg'oloni. 1845-yilgi Mayorat haqidagi qonun. "Majburiyatli dehqonlar". G'arbchilar. Qrim urushi. Parij sulhi. Maxfiy komitet faoliyati. Krepostnoylik huquqining bekor qilinishi. 60-70-yillardagi burjua islohotlari. O'rta Osiyoning bosib olinishi.

XVIII asrning oxirida Rossiyaning ichki va tashqi siyosati

1796-yil Yekaterina II vafotidan so'ng, taxtga uning o'g'li Pavel I (1796-1801) o'tirdi. Yangi imperator Rossiyada dvoryanlar mavqeini mustahkamlashga harakat qilib, mamlakatda ko'tarilgan dehqon qo'zg'olonlarini shafqatsiz ravishda bostirdi. Novorossiya, Don va Kavkaz oldi viloyatlariga ham krepostnoylik tizimni joriy q'ldi. 600 mingga yaqin davlat dehqonlari pomeschchiklar ixtiyoriga berildi. Fransuz inqilobining ta'siri natijasida Rossiyada ham V.V.Passik, F.V.Kretchetov, I.Rojnov kabi rus xalqining ilg'or vakillari chor samoderjaviyasiga qarshi chiqishlar boshladi. F.V.Kretchetov xalqini buyuk isyon ko'tarib «samoderjaviya» hokimiyatini ag'darishga va mamlakatda barcha teng bo'lgan respublika tuzumini o'rnatishga chaqirdi. Natijada ular hukumat tomonidan ta'qib qilinib, og'ir jazolarga tortildi, mamlakatda qattiq senzura o'rnatilib, ta'lim olish uchun xorijga chiqish ta'qiqlandi. Xususi tipografiya va o'quv yurtlari yopildi. Hatto «millat», «ozodlik» va «tenglik» kabi iboralarning ishlatilishi ham ta'qiqlandi. «Samoderjaviya» tuzumini mustahkamlash maqsadida Pavel I mamlakatni siyosiy jihatdan markazlashtirishga urindi. Dvoryanlarning o'z-o'zini boshqarishini va yana dvoryanlarni davlat lavozimlaridan o'z xohishiga ko'ra iste'foga chiqishi kabi imtiyozlari cheklandi. 1797-yil taxtni yaqin qarindoshlarga (otadan katta o'g'ilga to'g'ridan-to'g'ri myerosxo'rlar bo'lganda, aka-ukalarning kattasiga) o'tishi haqidagi tartib tiklandi. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Rossiya hukumati poytaxt aslzodalari, oliy harbiy zobitlar va dvoryanlarga qarshi ayrim chora-tadbirlar joriy qilinganligiga qaramasdan, uning ichki siyosati dvoryanlar manfaatini himoya qilishga va krepostnoylik tizimini mustahkamlashga qaratilgan edi. Yekaterina II Fransuz inqilobining ashaddiy dushmani bo'lsada, Rossiya Fransiya qarshi qaratilgan birinchi koalitsiyada qatnashmadi. Chunki u Sharq va Polsha masalalarida erkinroq harakat qilish uchun o'ziga

imkoniyat yaratdi. Pavel I hukmronligining dastlabki davrida Fransiya bilan diplomatik munosabatlar tiklandi. Biroq Rossiya, Fransiya va Germaniya o'rtasida Yaqin Sharq va Polsha masalasida jiddiy qarama-qarshiliklar mavjud edi. Napoleon Bonapart qo'mondonligidagi Fransuz harbiy ekspeditsiyasining Misrga jo'natilishi, Malta va Ionik orollarini bosib olinishi, Rossiyaning «Sharq masalasi»dagi manfaatlariga zid edi. Natijada Rossiya Fransiya qarshi ikkinchi harbiy koalitsiyaga qo'shildi. 1799 yil Rossiya va Turkiya o'rtasidagi ittifoqchilik shartnomasi imzolandi, bunga ko'ra Rossiya harbiy floti Dardanell va Bosfor bo'g'ozlaridan erkin o'tish huquqiga ega bo'ldi. Admiral F.F.Ushakov qo'mondonligidagi rus floti Ionik orolini fransuzlardan ozod qildi. 1800 yilgi rus-turk konvensiyasiga ko'ra Ionik orolida «Etti qo'shma orollar respublikasi» tuzildi. Mayda bu respublika Rossiya va Turkiya davlatlarining protektorati ostida bo'lib rasmiy ravishda Turk sultoni uni o'z yeri deb hisobladi. Suvorov qo'mondonligidagi rus qo'shinlari Italiyada fransuz qo'shinlariga qarshi urush harakatlarini olib borib, fransuzlardan tozalangan. Italiya hududlarida eski feodal tartiblarini va sobiq mahalliy hukumdorlarning hokimiyatini tiklash bilan mashg'ul bo'ldi. Yaqin Sharq masalasida va O'rta yer dengizi havzasida Anglo-Rus munosabatlari keskinlashib keldi. Angliya Turkiya bilan Rossiyaning o'zaro yaqinlashuvidan tashvishga tushib, Rossiyani Ionik orolidan siqib chiqarishga harakat qildi. O'z navbatida Rossiya Angliyadan O'rta yer dengizida strategik jihatdan juda qulay bo'lgan Malta orolini tortib olish payida bo'ldi. Koalitsiya a'zolari orasida jiddiy qarama-qarshiliklar kelib chiqdi. Pavel I rus qo'shinlarini Italiyadan chaqirib olib, 1800-yilda Angliya bilan barcha munosabatlarini to'xtatdi va Shvetsiya, Daniya, Prussiya bilan Angliyaga qarshi qaratilgan «qurolli betaraflik» haqidagi shartnomalarni imzoladi. Bir vaqtda Fransiya bilan sulh to'g'risida mo'zokaralar boshlab, Angliyaga qarshi ittifoqchilikda Hindistonga yurish qilishga kelishib oldi. Angliya va Rossiya urush holatiga keltirildi. Pavel Ining Angliyaga qarshi siyosati dvoryanlarning hukmron doiralarida norozilik uyg'otdi. Chunki rus pomeschiklari o'zlarining qishloq xo'jalik mahsulotlarini asosan, Angliyaga eksport qilib Angliyadan sanoat mahsulotlarini olar edilar. Angliya bilan munosabatlarining buzilishi, ularning iqtisodiy manfaatlariga zarar yetkazmoqda edi. Shuningdek rus dvoryanlarining bir qismi, Rossiyaning Fransiya bilan yaqinlashuviga qarshilik ko'rsatmoqda edi. Natijada 1801 yil 12 martda Pavel I ga suiqasd uyushtirishdi. Rossiya taxtiga uning o'g'li Aleksandr 1 (1801 - 1825) o'tirdi.

XIX asrning birinchi yarmida Rossiyaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti. Dekabristlar qo'zg'oloni (1825 yil).

XIX asr boshlarida Rossiyada kapitalistik elementlarning paydo bo'la boshlashi kuzatiladi. XIX asr boshlarida kelib tukuvchilik sohasida dastlab mashinalashgan texnikalardan foydalanila boshlandi. Qishloq xo'jaligida sanoat ishlab chiqarishi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan qand lavlagi yetishtirish, mayin junli qo'ychilik rivojlantirildi. Biroq krepostnoylik munosabatlari qishloq xo'jaligida radikal o'zgarishlarni amalga oshirishga yo'l qo'ymayotgan edi. XIX asr boshlarida Rossiyaning hukmron doiralari ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatish uchun davlat apparatini kuchaytirishga harakat qildi. Senat qayta tashkil qilinib, kollegiyalar

o'rniga ministrliklar joriy qilindi. 1803 yilgi «Erkin g'allakorlar» haqidagi qonunga ko'ra, to'lov yo'li bilan va yer uchastkasi bilan ta'minlash sharti asosida pomeshchiklarning dehqonlarni krepostnoylikdan ozod qilishini e'lon qildi. Ammo dehqonlarni ozod etish shartlari juda og'ir bo'lib, XIX asrning birinchi choragida bor - yo'g'i 47 ming dehqon ozodlikka chiqdi. Aleksandr I hukumronligining dastlabki yillarida mamlakatning ichki va tashqi siyosati masalalari «Maxfiy komitet» yig'ilishlarida muhokama qilingan, bu komitetga podshoga eng yaqin va ta'sirga ega bo'lgan kishilar a'zo bo'lishgan. Tilzit sulhi (1807-yil) dan keyin Fransiya bilan munosabatlarini biroz yaxshilanishi natijasida maxfiy komitet tarkibidagi islohotchilikka moyil bo'lgan byurokratik guruh faoliyati kuchaydi. Islohotlar rejasining loyihasini tayyorlash ishi M.M. Spyeranskiyga yuklatilgan. Uning lohihasiga ko'ra, Rossiyada konsititutsion monarxiya o'rnatish, mulkiy senzrga asoslangan murakkab tizimli vakillar organini tuzish, qonun chiqaruvchi alohida « Davlat kengashi» tashkil qilish va u qabul qilgan qonunlarni podsho tomonidan tasdiqlanishi nazarda tutilgan edi. Ushbu loyiha Rossiyada burjua o'zgarishlarini amalga oshirishga qaratilgan edi. Loyihaning faqat «Davlat kengashi» haqidagi punkti joriy qilindi. Reaktsion dvoryanlarning talabi bilan Spyeranskiy vazifasidan ozod etilib, surgun qilindi.

XIX asrning birinchi yarmida Rossiyaning xalqaro ahvoli

Pavel I vafotidan so'ng taxtga o'tirgan Aleksandr I Angliyaga qarshi qaratilgan deyarli barcha shartnomalarni bekor qildi. Pavel I ning O'rta Osiyo orqali Hindiston tomon yo'lolgan-kazaklardan iborat harbiy otryadi ham qaytarildi. Aleksandr I endi Kavkaz ortini bosib olishga kirishdi. 1801 yilda Kavkaz ortidagi Kartli-Kaxetin podsholigining Rossiya tomonidan bosib olinishi Eron, Turkiya, Fransiya va Angliyaning noroziligiga sabab bo'ldi. Fransiya va Angliya Sharqda Rossiya mavqeini kuchayishidan, Eron va Turkiya esa Rossiyaning Kavkazdagi bosqinchilik siyosatidan tashvishga tushmoqda, edilar. 1801 yil Angliya va Eron Fransiya va Rossiyaga qarshi qaratilgan shartnomalarni imzoladi. 1804 yilda esa Eron Rossiyaga qarshi urushga kirdi. Rossiya-Eron urushi 1813 yilgacha davom etdi. Shu yili Rossiya va Eron o'rtasida Guliston sulh shartnomasi imzolandi. Bu shartnomaga ko'ra Eron urushi davomida Kavkaz ortini aksariyat qismini Rossiyaga qo'shib olinganligini va Kaspiy dengizida rus harbiy flotini saqlanishini e'tirof etdi. Rossiyaning Kavkaz ortini bosib olishi va Bolqondagi siyosati Turkiyaning ham manfaatlariga zid keldi. Turkiya 1806 yilda Rossiyaga qarshi urush boshladi. 1807 yil 7 iyulda Napoleon va Aleksandr I Tilzitda uchrashib, sulh va ittifoq haqida shartnoma imzoladilar. Unga ko'ra Aleksandr I Napoleon I tomonidan Yevropada amalga oshirilgan o'zgarishlarni e'tirof etib, o'z navbatida Rossiya uchun Yaqin Sharqda erkin harakat qilish imkoniyatini qo'lga kiritdi. 1806 yilda boshlangan rus-turk urushi 1812 yilda Rossiyaning g'alabasi bilan yakunlandi. 1812-yilgi Buharest sulh shartnomasiga ko'ra Bessarabiya Rossiyaga o'tdi. Moldaviya va Valaxiyada turk sultonining hokimiyati qayta o'rnatildi, sulton Serbiyaga ichki avtonomiya berish majburiyatini oldi. Rus-Eron (1804-1813-yillar) va Rus-Turk (1806-1812-yillar) urushlari davomida Rossiya Kavkaz ortini deyarli to'liq bosib oldi. 1812 yilda Rossiya Napoleon Bonapart armiyasini hujumini qaytarib, uni butunlay tor-mor etilishi uchun juda katta hissa qo'shdi. 1812-yilning 24 iyunida 600 ming kishilik qo'shin bilan Rossiyaga bostirib kirgan Napoleon armiyasining hujumi muvaffaqiyatsiz ravishda yakun

topdi. Fransiyadan uzoqlashib ketgan ko'p sonli Fransuz armiyasini oziq-ovqat, kiyim-kechak, o'q-dori bilan ta'minlashdagi uzilishlar, Rossiya hududining kengligi, qahraton qish, Bagration, Kutuzov kabi tajribali sarkardalarning rus qo'shiniga qo'mondonlik qilishi oqibatida Napoleonning Rossiyaga yurishi barbod bo'ldi. Mag'lubiyatga uchragan fransuz armiyasini nafaqaf Rossiyadan balki Yevropa davlatlari hududidan haydab chiqarishda Rossiya armiyasi muhim rol o'ynadi. Angliyaning tezlashi bilan Eron 1826 yilda Kavkaz ortiga hujum qilib, navbatdagi rus-Eron urushini boshladi. Biroq, tezda mag'lubiyatga uchragan Eron Turkmanchoy qishlog'ida sulh shartnomasini imzolashga majbur bo'ldi. Unga muvofiq Kavkaz ortidagi Naxchevon va Yerevan xonliklari Rossiyaga o'tdi. Eron 20 mln. rubl kumush miqdorida kontribusiya to'lash majburiyatini oldi. Rossiya 1828-1829-yillardagi Rus-turk urushida Turkiyani mag'lubiyatga uchratib Bolqonda o'z mavqeini mustahkamlashga erishdi. Xulosa qilib aytganda, XIX asrning birinchi yarmida Rossiya tashqi siyosat bobida bir qator muvaffaqiyatlarga erishdi. Napoleon urushlari Rossiyaning ijtimoiy va iqtisodiy ahvoriga halokatli ta'sir qildi. Urush davomida mamlakatning g'arbiy va markaziy guberniyalari talanib, butunlay vayron qilindi, ishlab chiqarish kuchlariga katta zarar yetkazildi. Natijada urushdan keyingi 1812 -1817 yillarda dehqonlarning krepostnoylik tizimga qarshi 90 ga yaqin norozilik chiqishlari bo'lib o'tdi. XIX asrning boshlarida Rossiyadagi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyat, Yevropadagi inqilobiy harakatlar, Napoleon urushi davomida Fransiyada va boshqa Yevropa davlatlarida siyosiy kurashning guvohi bo'lgan. Rossiyaning yosh dvoryan zobitlari dunyoqarashida keskin o'zgarish yo'z byerdi. Ular burjua erkinliklari joriy qilingan, iqtisodiy jihatdan rivojlangan, Yevropa bilan krepostnoylik tuzumi hukmronlik qilayotgan va iqtisodiy jihatdan qoloq bo'lgan Rossiyani solishtirib ko'rib, Rossiya uchun ham buyuk o'zgarishlar va yangilanishlar lozim degan xulosaga keldilar. 1816 yilda harbiy zobitlar A. Muravyov, I. D. Yakushkin, P. I. Pestel tomonidan «Qutqarish ittifoqi» nomli siyosiy tashkilot tuzdi. Bu ittifoq krepostnoylik huquqini bekor qilish va chor samodiyerjaviyasini ag'darishni o'zining asosiy maqsadi deb bildi. 1818 yilda bu ittifoq «Farog'at ittifoqi» deb atala boshladi. 1821 yilda poytaxtga rus harbiy qo'shini orasida norozilik kayfiyatining kuchayishi natijasida mazkur ittifoq tarqatib yuborildi. «Farog'at ittifoqi» tarqatib yuborilgach, shu yili uning a'zolari Peterburgda N. Muravyov boshchiligidagi «Shimoliy ittifoq» va Ukrainada P. Pestel rahbarligida «Janubiy ittifoq» tashkil qildi. Har ikkala ittifoq o'zaro aloqada bo'lib, birgalikda harakat qilish dasturini tuzdilar va 1826 yil bahorida poytaxtda hokimiyatni qo'lga olish haqida kelishib oldilar. 1825 yil dekabrda Aleksandr 1 vafot etdi. 1825-1865 yil 25 dekabrda Aleksandr 1 ning ukasi Nikolay taxtga o'tirdi. Janubiy va Shimoliy ittifoqlar 26 dekabr kuni qo'zg'olon uyushtirishga qaror qildilar. Ularning asosiy maqsadi senat tomonidan demokratik erkinliklarni e'lon qilinishiga, krepostnoylik huquqini bekor qilinishiga va ta'sis majlisini chaqirishga erishish edi. 26 dekabr kuni qo'zg'olon Sankt-Peterburgdagi harbiy qismlar orasida boshlandi. Qo'zg'olonchilarning soni 3 ming kishiga edi, ular senat maydonida hukumat qo'shini tomonidan qurshovga olinib, to'pga tutildi. Qo'zg'olon qisqa vaqtda bostirildi. Bu qo'zg'olon dekabr oyida ko'tarilganligi sababli tarixga «Dekabristlar qo'zg'oloni» nomi bilan kirdi. Nikolay 1 (1825-1855 yillar) o'zining 30 yillik hukmronligi davomida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida dvoryanlar tabaqasining hukmronligini tiklashga harakat qildi. Shu va podsho hokimiyatini himoya qilish maqsadida 1826-yil

podsho devonxonasida «3-bo'lim» tashkil qilindi. Maxsus jandarm korpusiga ega bo'lgan bu bo'lim siyosiy ahvolni nazorat qilish bilan shug'ullanib, shaxsan Nikolay 1 ning o'ziga bo'ysungan. Chor Rossiyasining jandarm-politsiya rejimi hokimiyatiga qarshi har qanday qarshilikni shafqatsiz ravishda bostirgan. Hukumat dvoryanlarining moddiy ahvolini yaxshilash maqsadida, 1836-yillarda pomeshchiklarga 300 ming desyatınadan ortiq davlat yerlarini bo'lib bergan. Shu yili dvoryanlarning krepostnoy dehqonlarga egalik qilishdagi hukumronligi yana bir marotaba e'tirof etildi. 1845-yilda «Mayorat» haqidagi qonun qabul qilingan. Bu qonun yirik dvoryan-pomeshchiklarning mulk yerlarini merosxo'rlar o'rtasida mayda uchastkalarga taqsimlanishini ta'qiqlagan. Nikolay 1 hukumati dehqonlarga nisbatan tutgan siyosatida ba'zan chekinishlar ham qilingan, 1842 yil «Majburiyatli dehqonlar» haqida qonun chiqdi. Mazkur qonun krepostnoy dehqonlarni to'lov asosida ozod qilinishiga ruxsat berdi. Majburiyatli dehqonlar «Erkin g'allakorlar» dan farqli ravishda xususiy yer uchastkalariga egalik qila olmaganlar va ularga pomeshchik yerlaridan vaqtincha foydalanishga ruxsat etilgan. 1835 yilda manufaktura va fabrikalarda yollanib ishlayotgan dehqonlarni shartnoma muddati tugaguncha pomeshchiklar tomonidan chaqirib olinishi taqiqlandi. 1845-yilda esa zavod va fabrikalarda 12 yoshgacha bo'lgan bolalarning tungi mehnatidan foydalanishni ta'qiqlovchi qonun chiqdi. XIX asrning o'rtalarida Rossiya aholisi 62 mln kishiga eldi, uning 80% krepostnoy, dehqonlardan, 1% dvoryan-pomeshchiklardan iborat edi. Bu XIX asrning birinchi yarmida ham dehqonlarni ommaviy tarzda xonavayron bo'lish holatlarini davom etganligidan dalolat beradi. Mamlakatda krepostnoylik huquqi va boshqa ko'plab feodal munosabatlarning hukumronligi, chor samodiyerjaviyasining yakka hokimligi, kapitalistik munosabatlarning keng ravishda rivojlanishiga g'ov bo'lmoqda edi. XIX asrning 30-40-yillarida rus xalqining ilg'or vakillari Rossiyaning ijtimoiy hayotida ulkan o'zgarishlar qilish lozimligini bashorat qila boshladilar. Ularning orasida A.Gyertsen, N.Ogaryov, V.Belinskiy kabi inqilobiy demokratlar katta rol o'ynadilar. Natijada Rossiyaning kelgusidagi taraqqiyot yo'lini muhokama qilish oqibalida «Slavyanofillar» (slavyanlarning ya'ni, Rossiyaning alohida taraqqiyot yo'li bor deb, g'arb davlatlariga uni qarshi qo'yuvchilar va «g'arbchilar» (Rossiyada ham g'arbdagi kabi burjua islohotlarini amalga oshirish lozim, deb hisoblovchilar) kabi iqtisodiy, siyosiy g'oyalar paydo bo'ldi.

Qrim urushi (1853 – 1856) yillar.

1853 yil fevralida Nikolay I Usmoniylar imperiyasidagi barcha xristian aholisi ustidan hukumronlikni Rossiyaga berishni talab qildi. Angliya va Fransiya tayangan Porta ushbu talabni rad etdi. Bungajavoban rus qo'shinlari Turkiya ta'sirida bo'lgan Moldaviya va Valaxiyani bosib oldi. 1853 yilning sentyabrida turk qo'shinlarinig Dunay bo'yi knyazliklari Kavkazga tomon yurishi bilan, Rossiya-Turkiya o'rtasida «Qrim urushi» deb atalgan urush boshlandi. 1854 yil bahorida urushga Turkiya tomonida turib, Angliya va Fransiya, 1855 yilda Sardiniya qo'shildi. Urush ittifoqchilarning g'alabasi bilan tugadi. 1856-yilning fevralida sulh shartnomasini imzolash uchun Rossiya, Fransiya, Angliya, Avstriya, Turkiya va Sardiniya davlatlarining vakillari Parijda kongressga yig'ildilar. Kongress bir oydan ziyodroq muddat davomida og'ir diplomatik kurash ruhida bo'lib o'tdi. G'olib davlatlar o'rtasida jiddiy tortishuvlar yuz berdi. Angliya Rossiyadan Kavkaz va u bosib olgan boshqa yerlarni tortib olinishini, Qora va Boltiq

dengizlarida rus harbiy floti bo'lishini taqiqlash lozimligini talab qildi. Avstriya esa, Moldaviya va Valaxiyaga, Bessarabiyaning janubiy qismiga da'vogarlik qildi. Fransiya esa Yaqin Sharq va Bolqonda Angliya va Avstriyaning mavqeini kuchayishidan tashvishga tushib, Rossiyaning zaiflashtirilishiga qarshi turdi. Mazkur ziddiyatlardan o'rinli foydalangan rus diplomatiyasi ittifoqchilardan bir qator yon berishlarga erishdi. 1856 yil 30 martda Parij sulh shartnomasi imzolandi, uning asosini Fransiya ilgari surgan talablar tashkil qildi. Rossiya Bolqondagi Turkiya mustamlakalariga bo'lgan da'volaridan voz keehdi. Kars, Valaxiya, Moldaviya Turkiyaga qaytarildi. Dunay daryosi ittifoqchilarining floti uchun ochib qo'yildi. Qora dengiz havzasi betaraf deb e'lon qilindi. Rossiya va Turkiyaning Qora dengizda harbiy flot saqlashi ta'qiqlandi. Qrim urushida Rossiyaning niag'lubiyati mamlakatda davom etayotgan feodal-krepostnoylik inqirozini keskinlashtirdi va Rossiya hukumron doirasini burjua islohotlarini qilishga majbur qildi.

Krepostnoylik huquqini bekor qilinishi va uning oqibatlari

Rossiyada dehqonlarning norozilik qo'zg'olonlari yildan-yilga tobora kuchayib boraverdi. Ular krepostnoylik tartiblarini tugatish, feodal zulmiga chek qo'yish uchun kurashmoqda edilar. Krepostnoylik huquqini bekor qilish nafaqat dehqonlarning, balki Rossiya jamoatchiligi ilg'or vakillarining va rus milliy burjuaziyasining talablaridan biri edi. Chunki krepostnoylik tuzumi kapitalistik ishlab chiqarish taraqqiyotiga to'siq bo'lmoqda edi. Shunday qilib, XIX asrning 50 - yillarida Rossiyada krepostnoylikni ommaviy dehqon qo'zg'oloni yo'li bilan, yoki islohotlar yo'li bilan tugatish yo'llari bir vaqtda feodaltuzumdan yangi kapitalistik tuzumga o'tishning mavjud ikki yo'li ham mavjud edi. 1857 yilning boshida oliy amaldorlardan krepostnoylik huquqini bekor qilish tadbiri bilan shug'ullanadigan «Maxfiy komitet» ta'sis etildi. Keyinchalik u «dehqonlar masalasi bo'yicha bosh komitet» deb ataldi. 1857 yil ikkinchi dekabrda Rossiyaning g'arbidagi Vitebskiy, Grodnenskiy va Kovenskiy guberniyalarida dehqonlarning krepostnoylikdan ozod qilish uchun dvoryan komitetlarini tuzish to'g'risida podshoning farmoni chiqdi. Pomeshchiklar o'rtasida krepostnoylikni bekor qilish to'g'risida dehqonlarga beriladigan imliyoqlar borasida tortishuvlar qizidi. Pomeshchiklarning aksariyati dehqonlarni shaxsan ozod bo'lib, ularga yer-mulklarni bermaslik lozim degan fikrda edilar. Dvoryan komitetlaridagi bir qism pomeshchiklar esa katta to'lov asosida dehqonlarga yer berish kerak degan to'xtamga keldilar. Kuchayib borayotgan dehqonlar harakatining ta'siri ostida bosh komitet a'zolari 1858 yil oxirida dehqonlarni to'lov asosida krepostnoylikdan ozod qilish haqida qaror qabul qildilar. Xalqning norozilik harakatidan tashvishga tushgan Aleksandr II krepostnoylik huquqini bekor qilish haqidagi qonunni tezroq tayyorlashni talab qildi va hatto 1861 yil yanvarida bo'lgan davlat kengashining majlisida Aleksandr II bundan keyingi har qanday sustlik davlat uchun halokatli ekanligini ochiq-oydin ta'kidladi. Qonunning eng so'nggi matni va "Rossiyada krepostnoylik huquqini bekor qilish haqidagi Manifest"ga 1861 yil 3 mart (19 fevral) kuni podsho tomonidan imzo chekildi. "Krepostnoylik huquqini bekor qilish haqidagi -nizom" e'lon qilingandan 10 yil o'tgach ham butun dehqon xo'jaliklarining 30%dan ko'prog'i pomeshchiklarga tobelikda davom etdi. Uy-joy va yer-uchastkalarini sotib olish uchun to'lovning 20-25% naqd to'lanishi

shart bo'lgan, qolgan 75%-80% pomeshchikka davlat tomonidan to'langan, dehqonlar esa ushbu qarzni foizi bilan 49 yil davomida har yil to'lab borishi shart bo'lgan.

XIX asrning 60-70-yillaridagi burjua islohotlari

1861 yilda krepostnoylik huquqi bekor qilingandan so'ng, chor Rossiyasining siyosiy tuzumini yangi kapitalistik munosabatlarga moslashtirish zaruriyati paydo bo'ldi. 1864-1874 yillardagi burjua islohotlari aynan shu vazifa yechimiga qaratildi. 1864 yildagi zemstvo islohoti joylardagi xo'jalik, boshlangich ta'lim, medisina xizmati ko'rsatish ishlari yangi saylanuvchan muassasalar- uyezd va gubyrniya boshqarmalari qo'lga o'tdi. 1864- yilgi sud islohotlari va yangi sud ustavlari esa sud muassasalarining yagona tizimini joriy qilib, rasmiy jihatdan barchani qonun oldida tengligini e'lon qildi. 1870 yilgi shahar boshqaruvi haqidagi

islohot ilgari mavjud bo'lgan tabaqaviy shahar boshqaruvini mulkiy senz asosida saylanuvchi shahar dumasi bilan almashtirdi. Duma qabul qilgan qarorlar faqatgina chor ma'muriyati bilan tasdiqlangandan so'ng kuchga kiradigan bo'ldi. 60 yillardagi islohotlar ta'lim sohasiga tegishli bo'lib, unga ko'ra boshlang'ich xalq maktablari tarmog'i tashkil qilindi. 1863 yilda oliy o'quv yurtlari uchun yangi ustav qabul qilindi. Rektor va dekanlarga saylanish, professorlar korporatsiyasi huquqlarini kengaytirish borasida univversitetlarga qisman avtonomiya huquqi berildi. 1865 yilgi matbuot to'g'risidagi ustavga ko'ra senzura qisman yumshatildi. Poytaxtdagi bir necha vaqtli nashrlar senzura dan ozod qilindi. Senzura qoidalari ilk bor buzilganda esa nashr olti oyga to'xtatilgan, uchinchi bor takrorlanganda esa nashriyot butunlay ta'qiqlangan. 60-yillarda Rossiyada harbiy sohada ham harbiy xizmat tartibi haqida xizmat muddatini qisqartirilishi, tan jazosining bekor qitinishi kabi ayrim o'zgartirishlar qilindi. Biroq harbiy islohotlar 1874 yilda umumiy harbiy majburiyat joriy qilingandan so'ng nihoyasiga yetdi. Unga muvofiq pomeshchiklar tomonidan, 1861 yildan esa qishloq yig'inining qarori bilan rekrutlikka olish bekor qilinib, 20 yoshga etgan barcha erkaklar armiyaga chaqiriladigan bo'ldi. Harbiy xizmat muddati 6-7 yilga qisqartiriladigan bo'ldi. Shahar boshqaruvi va harbiy sohadagi islohotlarning andozasi Prussiyadagi mavjud tartiblardan olingan edi. XIX asrning 60-yillarida Rossiyada amalga oshirilgan burjua islohotlari mamlakatda yuzaga kelgan ijtimoiy-iqlisodiy va siyosiy keskinlikni bartaraf etishga qaratilgan bo'lib, o'zining cheklanganligiga qaramasdan, ular chor Rossiyasini burjua monarxiyasiga aylantirish yo'lida qo'yilgan birinchi qadam bo'ldi. 1861 yilda krepostnoylikning bekor qilinishi, keyinroq mahalliy boshqaruv, Sud, Ta'lim, Matbuot va boshqa sohalarda amalga oshirilgan birinchi islohotlar edi. Chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyo hududini bosib olinishining shart-sharoitlari. Mustamlakalar bosib olishdan nafaqat rus fabrikachilari va zavodchilari balki, ichki guberniyalarning dvoryan-pomeshchiklari ham manfaatdor edilar. Rus sanoatchilariga mustamlakalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish uchun, dvoryan pomeshchiklarga esa, islohotdan so'ng Rossiya qishloqlarida paydo bo'lgan ijtimoiy keskinlikni yumshalish uchun zarur edi. XIX asrning 60-yillarida O'rta Osiyoning rus to'qimachilik sanoati uchun xom-ashyo bazasi sifatidagi roli yanada oshdi. AQShidagi fuqarolar urushi tufayli Amerika paxtasining Yevropaga keltirilishi deyarli to'xtab qoldi. 1862-1865 yillarda Rossiya manfakturasi paxta

xom ashyosining tanqisligi tufayli halokatli ahvolni boshidan kechirdi. Chunki Rossiya sanoatining 90%idan ortig'i Amerika paxtasini qayta ishlash bilan shug'ullanar edi. Ilgari Rossiyaga har yili 120-150-ming pud miqdorida O'rta Osiyo paxtasi keltirilgan bo'lsa, mazkur yillarda uning miqdori 500-700-ming pudni, ya'ni Rossiyaga eksport qilinayotgan paxta xom-ashyosining 50% ini tashkil qildi. O'rta Osiyo hududini bosib olish zaruriyati rus matbuotida zo'r berib targ'ib qilindi. Chor Rossiyasi O'rta Osiyo xonliklarini harbiy kuch bilan bosib olish rejasini ishlab chiqib, uni amalga oshirishga kirishdi. Chor Rossiyasi 1864-1873 yillar davomida O'rta Osiyo xonliklarini tor-mor etib, Markaziy Osiyo hududida deyarli to'liq o'zining hukumronligini o'rnatdi. 1867 yilda tuzilgan Turkiston general-gubernatorligi Rossiyaning O'rta Osiyodagi ma'muriy markazi bo'lib, u Turkiston o'lkasida Rossiya mustamlakachiligini o'rnatishda va uni mustahkamlashda alohida tashabbus ko'rsatdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pavel I (1796- 1801-yillar.) ningtashqi siyosati, franko-rus va anglo-rus munosabatlari.
2. «Sharq masalasi», uning mazmuni va mohiyati.
3. Birinchi Rus-Eron urushi (1804 - 1813-yillar.) va uning oqibatlari.
4. Tilzit sulhi va uning mohiyati.
5. Rossiyada Napoleon armiyasi mag'lubiyatining sabablari.
6. XIX asrning birinchi choragida chor samodiyerjaviyasini mustahkamlash uchun olib borilgan chora - tadbirlar.
7. «Qutqarish ittifoqi» ning maqsad va vazifalari.
8. Dekabristlar qo'zg'oloni.
- 10 "Mayorat haqidagi" qonunning mohiyati.
11. «G'arbchilar» va «Slavyanofillar» nomli ijtimoiy- siyosiy g'oyalarning mazmuni.
12. Qrim urushi va Parij sulhi.
13. Krepostnoylik huquqining bekor qilinishi va uning oqibatlari.
14. XIX asrning 60- 70 yillarida amalga oshirilgan islohotlarning ahamiyati.
15. Rossiya tomonidan O'rta Osiyoning bosib olinishi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., "Sharq". 1998.
2. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
3. А.Вандал. Возвышение Бонапарта. Ростов на Дону. Феникс., 1995г. 1 том
4. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
5. Tursunov B.T. Yangi Tarix. Iqism. Samarqand - 2001.
6. Jahontarixi. Toshkent "Sharq" , 2004.
7. Новая история стран Азии и Африки. Под.ред. А.М.Родригеса, часть 1. М., Владос, 2004
8. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru

12-MAVZU:XIX asr oxiri- XX asr boshlarida Rossiya

Reja:

1. Rossiyaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti.
2. Chorizmning ichki siyosati. Ijtimoiy harakat.
3. Rossiyaning tashqi siyosati.
4. Rossiyaning chekka o'lkalardagi siyosati.

Tayanch tushunchalar:

Jahon agrar inqirozi. Qishloq xo'jaligi rivojida "Prusscha yo'l". Sanoat rivojlanishi bosqichlari. Chet el kapitalining kirib kelishi. Monopoliyalar. Bozor munosabatlariga o'tish. "Mehnatni ozod qilish guruhi." G. V. Plexanov.9 yanvar 1905 yil-"Qonli yakshanba". Rus-turk urushi. San-Stefano sulhi. Rus-yapon urushi. Port-Smut sulhi. Rossiyaning mustamlakachilik siyosati.

Rossiyaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti

XIX asrning oxirlarida yuz bergan jahon agrar inqirozi Rossiya qishloq xo'jaligiga qattiq ta'sir etgan bo'lsada, mamlakat xalq xo'jaligi 80-90 - yillarda yana asta-sekin rivojlana boshladi. Og'ir sanoat tezlik bilan ilgariladi. Mayda sanoat ishlab chiqarish va manufaktura o'sa bordi. Temir yo'llarning uzunligi oshib bordi. Sanoat o'zgarishi tugallangan edi. Binobarin, bu vaqtda mexanizatsiyalashgan fabrika ishlab chiqarishning xalq xo'jaligidagi salmog'i 60-70 - yillardagiga qaraganda ancha baland edi. Chet el kapitali mamlakatga tez kirib kela boshladi. Ishchilar soni o'sdi. Sanoatning rivojlanishini ikki bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqich, 1881-1892 yillarni, ikkinchi bosqich, 1893-1900 yillarni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda qishloq xo'jaligi jahon agrar inqirozidan katta zarar ko'rgan edi. 1891-1892 yillarda ocharchilik yuz berdi. Temir yo'l qurilishi qisqarib ketgan bo'lsada, og'ir sanoat o'sadi. Donetsk havzasi va Krivoy Rog o'rtasida bunyod qilingan temir yo'l metallurgiyaaning rivojlanishiga yordam berdi.

Ikkinchi bosqichda Rossiya tarixida katta sanoat yuksalishi yuz berdi. Sanoatning barcha tarmoqlari qatori og'ir sanoat o'sdi. 90-yillarda mamlakat xo'jaligi ham iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda bank kapitalining roli oshib ketdi. 90-yillardagi sanoat yuksalishi davri umuman olganda Rossiya ijtimoiy-iqtisodiy tarixida yangi davrni boshlab berdi. 80-90-yillarda shuningdek, qishloq xo'jaligi ham taraqqiy etdi. G'alla narxining pasayishi to'xtadi. Qishloq xo'jalik taraqqiyotining ikkita xususiyati bor edi: Birinchidan, qishloq xo'jaligining rivojlanishi "Prusscha yo'l"dan borayotgan edi. Ikkinchidan, dunyo bozorida g'alla narxining pasayib borishi Rossiya qishloq xo'jaligiga qattiq ta'sir ko'rsatadi. 70-yillardan 90-yillargacha qishloq xo'jaligidagi ahvol agrar inqiroz nomini oladi. Rossiya qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chetga chiqarish o'sa boradi. Biroq, g'alla asosiy chetga chiqariladigan qishloq xo'jaligi mahsuloti bo'lib qolaverdi. 80-90-yillarda Qozog'iston cho'llariga asosan rus va ukrain dehqonlarini ko'chirish dehqonchilikning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Rossiya qisqa vaqtda 1898-1901 yillarda neft qazib chiqarish bo'yicha AQSHdan o'tib ketdi va dunyoda birinchi o'rinni egalladi. Chet elga asosan kerosin chiqarilardi. Yuksalish yillarida cho'yan eritish uch barobar oshdi. Metall eritishda dunyoda to'rtinchi o'rinni egalladi.

Sanoat yuksalishi yillarida mashinasozlik taraqqiy etdi. 80-yillarda mashinasozlik, temir va metallurgiya sanoati yuksalgan bo'lsa, 90-yillarda bu o'sish temir yo'l, parovoz va vagonsozlikda davom etdi. Ayni paytda qishloq xo'jaligi mashinasozligi vujudga keldi. Shu bilan birga hali chet eldan ko'plab qishloq xo'jaligi mashinalari keltirish davom etar edi. 90-yillarda iste'mol buyumlari ishlab chiqarish og'ir sanoatga nisbatan sekino'sdi. Bu davr Rossiyaga chet el kapitali juda ko'p solinganligi bilan xarakterlanadi, ya'ni bu ko'rsatkich uch barobar oshib, XX asr boshlariga kelib 911 mln. rublga yetdi. Ayniqsa, Fransiya, Belgiyaning kapitali ko'plab kirib kelgan. Chet el kapitalining asosiy qismi ko'mir, metallurgiya, neft sanoati va mashinasozlikka sarflandi. Rossiya sanoatida ishlab chiqarish yiriklashdi va ichki jihozlar bilan uskunalandi. 80-yillarda 1-sindikati bitimlari tuzildi. Masalan, 1886 yilda mix sindikati, 1887 yilda qand sindikati tuzilgan. Ular Rossiyadagi monopoliyalar taraqqiyotining dastlabki bosqichi bo'lgan. XX asrga kelib monopolistik birlashmalar tashkil topishi jarayoni kuchaydi. Metallurgiyada – "Prodmet", "Truboprodaja", uysozlikda "Krovlya", rangli metallurgiyada – "Med", ko'mir sanoatida – "Produgol" sindikati, neft sanoatida – "Nobel-mazut" karteli, tog'-kon sanoatida "Prodrud" sindikati (1907), temir yo'l sohasida "Prodparovoz", "Prodvagon" (1901) kabi monopoliyalar paydo bo'ldi. 1909 yilda 45 sanoat tarmog'ida 140 ta monobirlashma bor edi. Ularning eng yirigi "Prodmet" va "Produgol" edi. Rossiya sanoati yuksalishi bilan birga chet elliklar mamlakatdagi ko'p foyda beradigan tarmoqlarni aksiyalarini sotib ola boshladilar, Masalan, Londonda 1908 yili tashkil etilgan "Lena-Goldfilde" jamiyati Lena oltin konlari joylarining egasi bo'lib olgan. Rus sanoatiga qo'yilgan chet el sarmoyalari orasida fransuzlar 1-o'rinda turgan, undan so'ng inglizlar, nemislar turganlar. Qishloq xo'jaligida kapitalizmning ko'rinishi shu ediki, bunda ekinlar ekish ixtisoslashib borgan. Krepostnoylik qoldiqlari hukmron bir sharoitda, qashshoq va savodsiz rus dehqoni ishlab chiqarish vositalaridan mahrum qilinib, sanoat burjuaziyasining changaliga tashlangan. Janubiy hududlar asosan g'allachilikka ixtisoslashtirilgan, chet o'lkalar, masalan, O'rta Osiyo paxta yetishtiriladigan hududga aylantirilgan.

Chorizmning ichki siyosati. Ijtimoiy harakat

Rossiyada yuz bergan bozor munosabatlariga o'tish bilan sodir bo'lgan o'zgarishlar dvoryanlarning iqtisodiy ahvoriga putur yetkazdi. Pomeschchiklarning olgan vikuplari ham sarflanib ketdi. Kambag'allashayotgan dvoryanlar eski feodal tartibni xohlar edilar. Ular chorizmning tayanchi edilar. Rossiya monarxiyasi feodal-dvoryanlar davlati edi, Korxonalarda ish soatlari 12-13, to'qimachilikda esa 13-14 soatni tashkil etardi. Kavkaz, Qozog'iston, O'rta Osiyo ishchilari ahvoli yanada og'ir edi. Ayni paytda ishchilar manfaatlari uchun kurashadigan harakat yuzaga keldi. 1883 yilda G. V. Plexanov "Mehnatni ozod qilish guruhi" ni tuzdi. Xuddi shunday guruh Sankt-Peterburgda Bolgar talabasi Dmitriy Blagoev tomonidan tuzilgan edi. 1885 yili P. Tochisskiy guruhi ham faoliyat ko'rsatgan. Brusnev guruhi ham ishchilarning himoyachisi bo'lgan. Shuningdek 80-90-yillarda ijtimoiy harakat milliy o'lkalarga ham yetib bordi va Ukraina, Boltiqbo'yi, Kavkaz orti, O'rta Osiyoga tarqaldi. Bu harakat O'rta Osiyoda jadidchilik ko'rinishida namoyon bo'ldi. 1904 yilda ijtimoiy harakat Piterda qayta jonlandi. 250000 ishchi

bo'lgan poytaxt fuqarolari urushga qarshi qo'zg'aldi. Ular non, ish talab qildilar. ruhoniylar pop Gapon "Sankt-Peterburg shahrining rus fabrika-zavod ishchilari yig'ilishi" degan jamiyat tuzdi. U ishchilarni kurashmasdan, podshoga "iltimosnoma" bilan murojaat qilishga chaqirdi. Unda ta'asis majlisini chaqirish, demokratik erkinliklar berish, urushni to'xtatish kabi talablar yozilgan edi. 1905 yil 9 yanvar kuni yuz minglab ishchilar xotin-bolalarini olib, podshohga arz qilishga jo'nadilar. Ammo imperator ularni o'q bilan qarshi oldi. 5000 dan ortiq kishi o'ldi va yarador bo'ldi. "Qonli yakshanba" deb tarixga kirgan bu xunrezlikdan butun mamlakat ishchilari, Moskva, Riga, Varshava, Boku va boshqa joylarda ish tashladilar. 1905 yil 12 mayda Ivanovo-Voznesenskda yirik ish tashlash bo'ldi. 1905 yil yozda Qora dengiz flotida matroslar qo'zg'oloni bo'ldi. Podsho qo'rqib, Dumaga saylovlarga ruxsat berdi. Ammo Dumalarga saylovlar natija bermadi. Duma tarqatib yuborildi. 1907-1912 yil Rossiya tarixida chor hukumati raisi Stolipin nomi bilan reaksiya yillari deb ataladi.

Rossiyaning tashqi siyosati

XIX asr oxirida Rossiyaning G'arb davlatlari bilan munosabatlari yomonlashdi. Rossiyaning tashqi siyosatdagi obro'siga putur yetgan, harbiy qudrati zaiflashgan edi. Xalqaro munosabatlarda, Yevropa siyosati masalalarini hal etishda Rossiyaning roli pasaya boshladi. Bunga sabab Rossiyani Bolqon yarimorolidagi ustunligidan mahrum etilishi bo'ldi. Qora dengiz va Bolqon masalasi Rossiya-Turkiya munosabatlaridagi ziddiyatlarning bosh sababi Serbiya-Turkiya urushi 1876-1877 tugab, 1877 yil fevralda Turkiya bilan tuzilgan sulh shartnomasiga Serbiya imzo qo'ydi. Chernogoriya esa urushni davom ettirdi. Mart oyida G'arb davlatlari Rossiyaning tashabbusi bilan Turkiyaga armiyada demobilizatsiya va islohotlar o'tkazishni taklif qildilar. Rossiya aynan bir vaqtda demobilizatsiya o'tkazish haqida munozara boshlash uchun Peterburgga Turkiyadan o'z vakillarini yuborishni va Bolgariya, Bosniya, Gertsegovinaga ozodlik berishni so'radi. Ammo Turkiya bu taklifni rad qildi. 1877 yil 12 aprelda Aleksandr II Turkiyaga qarshi urush e'lon qildi. Plevna va Shipka uchun bo'lgan janglar ayniqsa, shiddatli bo'ldi. Usmon poshsho 43 ming turk soldati va ofitseri bilan taslim bo'ldi. Dekabr oyida Turkiyaning ahvoli og'irlashdi. 2 dekabr kuni Serbiya unga qarshi urush boshladi. Chernogorionaliklar bir qancha muvaffaqiyatga erishdilar va 23 dekabrda Sofiyani ishg'ol qildilar. 1878 yil yanvarda butun front bo'ylab rus qo'shinlarining umumiy hujumi boshlandi. Turklarning Sulaymon poshsho qo'mondonligidagi qo'shinlari tor-mor qilindi. Qarshilik ko'rsatishga kuchi qolmagan Turkiya sulh so'rashga majbur bo'ldi. Yarash sulhi tuzilgandan keyin rus armiyasi Istanbulga qarab yurishni davom ettirdi. Bu esa Turkiyani bosib olinishidan xavotirlangan Angliya va Avstriya-Vengriyani tashvishga soldi. Ular sulh tuzishni talab qildilar, ayni paytda ingliz floti Marmar dengiziga kiritildi, bunga qo'shimcha ingliz hukumati Rossiya bilan "diplomatik aloqani uzamiz" deb do'q urdi. Rossiyaning ahvoli ham yaxshi emas edi, armiya bazalaridan uzoqlashib ketgan qurol-yarog', oziq-ovqat, kiyim-kechak tanqisligi vujudga kelgan, turli kasalliklar avj olgan bir sharoitda Rossiya sulh tuzishga rozi bo'ldi. 1878 yil 19 fevralda San-Stefanoda sulh tuzildi. Sulhga muvofiq Turkiya hukmronligi ostidagi ko'plab xalqlar ozodlikka erishdilar. Bu masala ikkinchi marta 1978 yil iyunda

Berlin kongressida qayta ko'rib chiqildi. Ruminiya, Serbiya, Chernogoriya, Bolgariya mustaqil bo'ldi. Rossiya, Janubiy Ukraina, Bessarabiya, Qrim, Shimoliy-G'arbiy Kavkaz, Kavkazning Qora dengiz bo'ylari, janubiy-g'arbiy Gruziya, Shimoliy Armanistonga ega bo'ldi. Rossiya Uzoq Sharq masalasiga katta e'tibor berardi. Ayniqsa, Amurbo'yi va Primorega qiziqish kuchaydi. Bu hudud garchi Xitoyga qarasada, unda birorta ham Xitoy fuqarosi yashamasdi. Shuning uchun Rossiya Amurbo'yi va Ussuri o'lkasini bosib oldi. XIX asr 70-yillari boshida Rossiya-Yaponiya munosabatlari yaxshi edi. Hatto ruslar yaponlarga qarshi AQSH-Angliya-Fransiya ekspeditsiyasida ishtirok etmadi. Rossiya Saxalinga egalik qilish uchun harakat qilardi. 1875 yil aprelda Peterburgda Saxalinga egalik qilish uchun, Kuril orollarini Yaponiyaga berish to'g'risida shartnoma imzolandi. Ammo XIX asr oxiri XX asr boshidagi kapitalistik mamlakatlar o'rtasidagi dunyo bozorlari uchun kurash bu ikki davlatni bir-biriga qarama-qarshi qilib qo'ydi. Rossiya-Yaponiya o'rtasida urush xavfi paydo bo'ldi. Chor hukumati Manjuriya va Xitoy masalasida yon berishiga qaramay Yaponiya muzokaralarni to'xtatib, 1904 yil 24 yanvarda urush boshladi. Rossiya va Yaponiya o'rtasidagi bu urush Yaponiyaning Rossiyaga qarshi urushini manfaat deb bilgan davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlar tufayli sodir bo'ldi. Urush adolatsiz, talonchilik, bosqinchilik urushi bo'lib, u asosan Xitoy va Koreya hududida avj olib ketdi. Chor Rossiyasi urushga tayyor emasdi. Uzoq Sharqda uning 100000 ga yaqin qo'shini bo'lib, Vladivostok va Port-Arturda taxminan bittadan diviziya turardi xolos. Yaponiya ham ancha zaif edi. Biroq uni Angliya va AQSH quvvatladi. Yaponiya asosan dengiz janglarida, to'satdan hujum orqali ustunlikka erishdi, masalan, Port-Arturga 1904 yil 27 yanvar kechasi hujum qilib, ikkita brononsets va bir kreyserni portlatdilar, Ertasi kuni admiral Togo eskadrasi shaharni bombardimon qildi, 17 iyuldan boshlab qamal qilindi va qamal 157 kun davom etdi. General R.I. Kondratenko boshliq himoyachilar yaponlarning generali Nogi boshliq armiyasi hujumlarini barchasini qaytardilar. 1905 yil fevralda general Nogi Mukdenga hujum boshladi. Bu jangda ham ruslar yengildi. 1905 yil 15 mayda Tsusima yonidagi jangda rus floti tor-mor qilindi. "Varyag", "Admiral Makarov" va boshqa rus kemalarining matroslari mardlarcha jang qilishiga qaramasdan, Rossiya urushda to'la mag'lubiyatga uchradi. Mamlakatda norozilik boshlandi. Rossiyaning ichki va tashqi siyosatidagi ahvoli yomonlashdi. Chorizm Germaniya bilan yaqinlashishga intildi. 1905 yil mayda Port-Smutda sulh imzolandi. Unga ko'ra Rossiya Port-Arturva Dalniy portlaridan, Sharqiy Xitoy temiryo'li va Saxalinning janubidan mahrum bo'ldi.

Rossiyaning chekka o'lkalardagi siyosati

Rus hukmron doiralarining zulmi ko'p millatli Rossiya xalqlari yelkasiga og'ir yuk bo'lib tushdi. Chorizm milliy madaniyat muassasalarini yo'q qilib, "ruslashtirish" siyosatini o'tkazdi. Polshada milliy bank yo'q qilindi, u "Visla bo'yi banki" deb ataladigan bo'ldi. Maktablarga emas, butun ma'muriy tashkilotlar "ruslashtirildi". Finlyandiyada Fin pochta tugatildi. Ruslashtirish siyosatiga zo'r berildi. Hatto Buxoro va Xivaning man-man degan amaldorlari Rossiyaga borib, o'qib kelishga majbur qilingan edi, "Rus-tuzem" maktablari tuzildi, ularda rus dasturi va tili asoslarida ta'lim berilardi. Umuman XIX asr oxiri va XX asr

boshidagi ahvolga nazar tashlarkanmiz, jahon maydonida eski kuchlar o'rnini yangilari egallaganini ko'ramiz, jumladan, ilgari iqtisodiy baquvvat va ilg'or bo'lgan davlatlardan Fransiya, Angliya, yosh davlatlar - Germaniya, AQSH, Yaponiya tomonidan qisib qo'yila boshlandi. Natijada, yuqorida qayd etilganidek, Angliya-Fransiya davlatlari 1904 yilda bir-biri bilan yaqinlashdilar. 1907-1914 yillardagi xalqaro vaziyatning xususiyati shundan iborat bo'ldiki, mehnat bilan kapital o'rtasidagi, rivojlangan davlatlar bilan ularning mustamlakalari kapitalistik davlatlar o'rtasida o'zaro ziddiyatlar keskinlashib ketdi. Chorizmning Yaponiyadan yengilishi natijasida Rossiyaning Uzoq Sharqdagi bosqinchilik rejalari barbod bo'ldi. Eron, Afg'oniston, Turkiyadagi ta'siri kamaydi. 1907 yil 13 avgustda Peterburgda Rossiya bilan Angliya o'rtasida Eron, Afg'oniston, Tibetdagi manfaatdor doiralar chegaralarini belgilash to'g'risida bitim imzolandi. Angliya-Rossiya bitimidan ko'zlangan maqsadlardan biri Osiyo xalqlarining o'sib borayotgan ozodlik harakatiga qarshi, eng avvalo, Eron inqilobiga qarshi kurashmoq uchun ingliz-rus kuchlarini birlashtirish edi. Shu yili ularga Fransiya ham qo'shildi. Bu bitim Yevropaning bir-biriga qarshi turgan ikkita harbiy-siyosiy blokka "Antantaga"-Rossiya, Angliya, Fransiya va ularning ittifoqchilari Germaniya, Avstriya-Vengriya, Italiyaga bo'linishini tugalladi. Bu birinchi jahon urushiga olib borgan yo'ldagi "muhim" bosqich bo'ldi. Shunday qilib Rossiya birinchi jahon urushiga tayyorlana boshladi.

Nazorat uchun savollar:

1. XIX asr oxiridagi jahon inqirozining Rossiyaga ta'siri.
2. Rossiya sanoati yuksalishi bosqichlari.
3. Rossiya qishloq xo'jaligining xususiyatlari.
4. Rossiya sanoatidagi o'zgarishlar.
5. Rossiyada ishlab chiqarishning yiriklashuvi.
6. Rossiyada ijtimoiy harakat.
7. Ishchilar harakati va guruxlari.
8. 1905 yil 9 yanvar "Qonli yakshanba" voqealari.
9. Stolipin islohotlari.
10. Rossiyaning ichki siyosati.
11. Chorizmning tashqi siyosati.
12. Rus-turk urushi. San-Stefano sulhi.
13. Rus-yapon urushi. Port-Smut sulhi.
14. Rossiyaning chekka o'lkalardagi siyosati.
15. Rossiya-Angliya bitimi. Antanta.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., "Sharq". 1998.
2. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870 гг) М., Высшая школа, 1990.
3. А.Вандал. Возвышение Бонопарта. Ростов на Дону. Феникс., 1995г. 1 том
4. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
5. Tursunov B.T. Yangi Tarix. Iqism. Samarqand - 2001.
6. Jahon tarixi. Toshkent "Sharq", 2004.
7. Новая история стран Азии и Африки. Под.ред. А.М.Родригеса, часть 1.

М.,Владос, 2004

8. Нуриддинов Э. Пономарёва Т.Новая история (1 период).Т.Молия-Иктисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

13-MAVZU: XVIII asrning – oxiri XIX asr 70 -yillarida Xitoy

REJA:

- 1.XVII asrning ikkinchi yarmi XVIII asrning oxirida Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiyahvoli.
- 2.Maxfiy jamiyatlar faoliyati va xalq qo'zgonlari.
- 3.Birinchi afyun urushi (1840-1842y)
- 4.Taypinlar qo'zgoni (1850-1864y)
- 5.Ikkinchi afyun urushi (1856-1860y)
- 6.Taypinlar va boshqa xalq qo'zgonlarining bostirilishi.
7. XIX asr oxirida Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli.
8. Xitoyning xorijiy mamlakatlar bilan munosabatlari va tashqi siyosati.
9. Xalq qo'zgonlari va ijtimoiy harakat.
- 10.Xitoydagi chet el intervensiyasi.

Tayanch tushunchalar:

Tsin sulolasining hukumronligi. Davlat tuzumi. Yerga egalik qilishning shakllari. Maxfiy jamiyatlar va diniy sektalar. «Oq nilufar jamiyati»ning faoliyati. Lin Szesyuy. Birinchi afyun urushi. Nankin shartnomasi. Taypin-tyango. Xun Syutsyuan. Taypinlarning ijtimoiy, iqtisodiy va diniy siyosati. Qo'zgonning bosqichlari. Ikkinchi afyun urushi. Tyantszin sulh shartnomalari. Aygun shartnomasi. Pekin konventsiyasi. Taypinlar qo'zgonining bostirilishi va uning oqibatlarlari.Xitoyning yarim mustamlakaga aylantirilishi. Kompradorlar. Muxolif jamiyatlar. Ixetuanchilar. Tsin hukumati. Sinxay inqilobi. Sun Yat Sen. Yuan Shi Kay. Gomindan. Xitoyga intervensiya. AQShning «ochiq eshiklar» siyosati. Xorijiy davlatlarning Xitoyga bo'lgan munosabatlari.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrning oxirlarida Xitoyning ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy ahvoli

XVII asrning 20-30 yillarida Shimoliy Xitoyda qudratli dehqonlar urushi boshlanib u 15 yildan ko'proq vaqt davom etdi. 1644 yilda imperiya poytaxti Pekin qo'zgonchilartomonidan olinib, Min sulolasi taxtdan ag'darildi. Natijada Xitoyning shimoliy va markaziy viloyatlarida feodallar yer mulklaridan, imtiyozlaridan mahrum qilinib, ularning ko'pchiligi qirg'in qilingan. Ana shunday bir vaqtda Xitoy feodallari manjurknyazlariga yordam so'rab murojaat qiidilar.Lyaodun yarim orolining shimoliy qismida yashagan manjur qabilalari Min imperiyasining vassali edilar. 1644 yilda Xitoy armiyasining qo'mondoni U Sanguy manjurlarga vassal tushib, ularga buysunganligini ma'lum qilgach, manjur qo'shinlari Pekinni egallab, Xitoyda manjurlarning Sin sulolasi (1644-1911) hukumronligiga asos soldilar.Manjur bosqinidan so'ng Xitoyning ijtimoiy

iqtisodiy tuzumida sezilarli o'zgarishlar yo'z bermadi, Xitoy avvalgidek agrar mamlakat bo'lib qolaverdi. Min sulolasining hukumronligidagi kabi Xitoyda ishlov beriladigan yerlar amaldorlar va fuqaro yerlari kabi 2 ta toifaga bo'lingan. Fuqaro yerlari ishlov beriladigan yerlarning $\frac{3}{4}$ qismini tashkil etgan. Xitoy qishlog'ining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti asosini o'zaro qarindoshchilik aloqalari bilan bog'langan, yerga jamoa bo'lib egalik qiladigan qishloq jamoalari tashkil etadi. Bundan tashqari jamoada alohida individual tarzda yerga egalik qilish ham mavjud bo'lib oldingisidan farqli holda bu yerlarni sotish yoki ijaraga berish mumkin bo'lgan. Qishloqni ekspulatsiya qilishning asosiy ko'rinishi ijara chorakorlik bo'lib, ijara haqi hosilning 30% - 70% miqdorida olingan. Yerlarning bir qismi imperatorga, uning yaqin qarindoshlariga, manjur aslzodalari va zobitlariga tegishli bo'lgan. Davlat yer egaligining bir turi chegaradagi harbiy punktlarga tegishli bo'lib, ulardan keladigan daromad harbiy garnizonlar ta'minotiga sarflangan. Xitoy o'zining siyosiy tuzumiga ko'ra mustabid tizimiga asoslangan bo'lib, yakka hukmdor bog'dixon cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan. Imperatorning qonun chiqaruvchi hokimiyati imperator kotibiyati va harbiy kengashidan iborat ikkita maslahat organidan iborat bo'lgan. Mamlakat ma'muriy jihatdan 18 ta provintsiyalarga bo'lingan va ularni gubernatorlar boshqargan. Har bir provintsiyada 10 tadan viloyatlar bo'lib, viloyatlarda esa 1,5 mingga yaqin uyezdlar bo'lgan. XVIII asrning oxirlarida Xitoyning mazkur 18 ta provinsiyalarida 300 mln. ga yaqin aholi yashagan. Sin hukumati 1755-1757 yillarda Xitoyning shimoli-g'arbidagi Jung'or va 1757-1759 yillarda esa qoshg'ar xonliklarini bosib oldi. 1768-1769 yillarda juda katta harbiy yuqotishlar evaziga Birmada, 1788-1789 yillarda Vetnamda Xitoy hukmronligi o'rnatildi. Bosqinchilik yurushlari natijasida XVIII asrning oxirlariga kelib, Xitoy territoriyasi ancha kengaydi. Biroq harbiy yurushlarni uyushtirish bosib olingan yerlarda qo'zg'olonlarni bostirish hukumatdan katta harajatlarni talab qildi. Natijada yangi soliqlar joriy qilindi eskilarining miqdori oshirildi. Xitoy aholisi juda tez ko'payib bordi va XIX asr o'rtalariga kelib mamlakat aholisining soni 400 mlnga yetdi. Natijada aholining turmush darajasi yomonlashib, joylarda isyon, qo'zg'olon ko'rinishidagi hukumatga qarshi xalqning norozilik harakatlari avj oldi.

Maxfiy jamiyatlar faoliyati va xalq qo'zg'olonlari

XVIII asr oxirlarida Xitoyda xalq qarshiligini tashkil qiluvchi markazlar vazifasini diniy sektalar va maxfiy jamiyatlar o'tadi. Barchaning o'zaro tengligi, o'zaro yordam berish zaruriyati kabi talablar turli diniy sektalar va maxfiy jamiyatlar g'oyasining asosini tashkil qildi. Bu sektalar va jamiyatlar qo'zg'olon ko'tarish yo'li bilan Xitoyda jamiyat munosabatlarining yangi printsiplarini joriy qilishga harakat qildilar. Ularning orasida eng keng tarqalgan shior bu manjurlarning noqonuniy hokimiyatini ag'darish shiori edi. Muxofillikdagi bu tashkilotlar faoliyatida «harbiy san'at» ya'ni, o'z tarafdorlarini qo'l jangiga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etdi. Diniy sektalar va maxfiy tashkilotlarga turli xil ijtimoiy guruhlarining vakillari a'zo bo'lgan ularning aksariyatini qashshoq dehqonlar tashkil etgan. Shaolin buddaviylik monastri monaxlarining faol ishtiroki natijasida juda ommabop «Triada» jamiyati tug'ildi. Monaxlari majurlar hokimiyatini tan olmagan uchun qo'shin tomonidan ular tor-mor qilib, mazkur monastr yoqib

yuborilgan. XVII asr oxirlarida «Oq nilufar» jamiyatining faoliyati kuchaydi. Uning rahbarligida 1786 yilda Xitoyda katta xalq qo'zg'oloni uyushtirildi. Qo'zg'olon asosan Markaziy Xitoy provintsiyalarini qamragan va a 1804 yilgacha davom etgan. Qo'zg'olonchilar manjurlar hukumatini ag'darib amaldorlarning sotqinligi va shavqatsizligiga chek qo'yishni talab qildilar. 1796-1804 yillardagi qo'zg'olonning mag'lubiyatidan so'ng ham diniy sektalar va ularning tarafdorlari manjurlar hukmronligiga qarshi kurashdan voz kechmadilar. 1813 yilda "Samoviy idrok jamiyati" Shimoliy Xitoyda qo'zg'olon uyushtirdi. Uning daholaridan biri o'zini Xitoy imperatori Min sulolasining davomchilaridan biri deb e'lon qildi. 200 kishidan iborat qo'zg'olonchilarning bir guruhi 1813 yilning oktyabrida Pekindagi Sin hukumati qarorgohiga hujum uyushtirib hokimiyatni egallashga urindi. Biroq, hujum saroy qo'shini tomonidan tor-mor etildi. 1814 yil boshida qarshilikning so'ngi to'lqinlari ham bostirildi. Biroq mag'lubiyatga qaramasdan maxfiy jamiyatlar va diniy sektalarning faoliyati davom etdi. Ular XIX asr davomida ham, asosan, xalq hokimiyatiga qarshi kurashining ilhomchisi bo'lib qolaverdi. 1841-1849 yillar davomida Xiloyliklar, tibetliklar, dunganlar va Xitoydagi boshqa xalq vakillari tomonidan manjurlarning hokimiyatdan agdarish, amaldorlarning shavqatsizligini tugatish uchun shuningdek, soliq va majburiyatlarga qarshi 110 ta xalq qo'zg'olonlari ko'tarilgan. XVIII asr oxiri XIX asrning boshlarida Xitoyga Angliya, Fransiya va AQSh kabi xorijiy davlatlarning savdo ekspeditsiyasi tobora kuchaydi va maxfiy jamiyatlar va diniy tashkilotlar faoliyati juda kuchaydi.

Birinchi afyun urushi (1840-1842 yy.)

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Sin imperiyasining ichki inqirozi mamlakatga Angliya ta'sirini kuchayishi bilan yanada chuqurlashdi. Angliyaning "Ost-Indiya" kompaniyasi Xitoy janubidagi savdoga o'z monopoliyalarini o'rnatib Xitoy hukumatini mavjud chegaralarni inkor qilishga harakat qildi. Angliya Xitoy bozorlarini ochib qo'yilishiga yerishish uchun kurashni davom ettirdi. Xitoy hukumati bilan kelishmagan holda Angliya – Xitoy savdosini kuzatish maqsadida ingliz hukumatining vakili lord Nepper Xitoyga keladi. Sin hukumati Nepperdan mamlakatdan chiqib ketishni talab qiladi. Shunda Nepper harbiyig'vogarlik uyushtirib ikkita harbiy kemani qo'lga oladi. Xitoy bilan Angliya urushining keskinlashuvida afyun (Opyum) savdosi katta rol o'ynaydi. 1773 yil Hindistondagi Britaniya hukumati Xitoyda Afyun savdosiga ham o'z monopoliyasini o'rnatdi. Shundan boshlab Hindiston Xitoyini talash uchun Angliya qo'lidagi asosiy vosita bo'lib qoldi. XIX asrning 20-yillarida Xitoyga afyun kiritish jadal ravishda o'sib bordi. 1816 -1819 yillarda yiliga 4420 quti afyun kiritilgan bo'tsa, 1835-1819 yillarda esa yiliga 35445 quti afyun kiritilgan. 1795-1838 yillar mobaynida Angliyaning Xitoydagi afyun savdosi 70 barobarga ko'paydi. Mazkur vaqt davomida Xitoyga 450 ming quti yoki 27 million kg afyun keltirilgan. Afyun savdosi bilan amerikalik savdogorlar ham shug'ullanishgan. Amerikaliklar Xitoyga afyunni Turkiyadan keltirganlar. Xitoy hukumati 1800 yilda rasmiy ravishda afyun savdosini taqiqlanganligiga qaramasdan ingliz va amerikalik mahalliy amaldorlar orqali kontrabanda yo'li bilan afyun savdosini olib borganlar. Xitoy xalqining ilg'or vakillari afyun savdosiga va uning iste'mol qilinishiga qarshi kurashdilar. Shunday kishilardan biri Lin Szsyuy edi. 1838-yil dekabrda u Xitoy hukumatining Guanchjouda provintsiya (afyun savdosining eng yirik markazlaridan biri)dagi vakili lavozimiga tayinlandi. Provinsiyaning

markazi bo'lgan Guanchjouda Lin Szyuy afyun savdosiga qarshi qat'iy chora ko'rishi asosida ingliz va amerikalik savdogarlardan 20 ming qutidan ziyodroq afyunni konfiskatsiya qilishga yerishdi. Angliya hukumati ushbu holatdan Xitoyga qarshi urushda bahona sifatida foydalandi. 1834-yil dengizda Xitoyda harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tdi. 1840 yil Angliya e'lon qilmasdan Xitoyga urush boshladi bu urush «Birinchi afyun urushi» yoki birinchi «anglo-xitoy» urushi deb nom oldi. Inglizlar juda shafqatsiz ravishda urush olib bordilar. Lin Szyuy lavozimidan chetlatilib, uning o'rniga Xitoyning taslim bo'lishi tarafdori bo'lgan Si Shan tayinlandi. U Angliyaning talablarini qabul qilishga tayyor ekanligini ma'lum qildi, biroq Bog'dixon kelishuv bitimini tasdiqlamadi. Bundan norozi bo'lgan ingliz hukumati Xitoyga yangidan qo'shinjo'natib, urushni davom ettirdi. Urushda Xitoy taslim bo'ldi. Urush 1842 yil avgustida Nankinda imzolangan sulh shartnomasi bilan o'zining nihoyasiga etdi. Nankin shartnomasi Yangi zamon tarixi davomida Xitoyning chet davlatlar bilan imzolagan dastlabki noteng shartnomasi edi, unga ko'ra Xitoyning Guanchjou, Siyamen, Futjou, Nininbo va Shanxaydan iborat beshta porti inglizlar uchun ochib qo'yildi. Gonkong (Syangan) oroli Angliya ixtiyoriga o'tdi. Shuningdek, Xitoy 21mln. dollar miqdorida tovon to'lash majburiyatini oldi, bojxona mustaqilligidan mahrum bo'ldi, mamlakatga kiritilayotgan ingliz savdo mahsulotlariga 5% miqdorida boj to'lovi belgilandi. 1843-yilda Angliya Xitoy bilan «5 portda savdo qilish bo'yicha qo'shimcha bitim» deb nomlanuvchi hujjat imzolab inglizlarni Xitoy sudlariga tortmasligi maskur portlarda ingliz aholi punktlariga asos qilish kabi huquqlarni qo'lga kiritdi. 1844-yilda AQSh va Fransiyaham Xitoy bilan shunday shartnomalarni imzolashga erishdilar.

Taypinlar qo'zg'oloni (1850-1864)

Afyun urushi va uning oqibatlarini xalq ommasining ahvolini yanada og'irlashtirdi. Xitoyga afyun kiritish sur'atlari tez o'sdi. Tashqi savdodagi daromad Xitoy qo'shinini chetdaqolib ketishiga sabab bo'ldi. Natijada mis tangaga nisbatan kumish yuan (pul birligi)ning kursi oshib ketdi. Bu quyi xalq ommasining ayniqsa dehqonlarning ahvolini og'irlashtiruvchi olib keldi. Ijtimoiy ziddiyatlar keskinlashib Xitoyning janubiy provintsiyalarida xalqning norozilik harakatlari kuchaydi, Guandun va Guansi provintsiyalarida dehqonlarning qo'zg'olonlari ko'tarildi. Bu provintsiyalar asr o'rtalarida ko'tarilgan qo'zg'olonning o'chog'iga aylandi, bu voqealar tarixga «Taypinlar qo'zg'oloni» nomi bilan kirdi. Taypinlar qo'zg'oloniga o'qituvchi Xun Syutsyuan (1814-1864) boshchilik qildi. U 1843 yilda «Samoviy hukumdorga s'iginish jamiyati» (Bay shan de xo)ni tuzdi. Xun Guanchjou'dagi xristian missionerlari orqali xristian diniy ta'limot bilan yaxshi tanishdi. Xristianlikni yakka xudo haqidagi ijtimoiy tenglik haqidagi aqidalarini taypin (ijtimoiy adolat ramzi) prinsplari bilan uygunlashtirib yangi diniy ta'limot yaratdi va o'zini bu dinning payg'ambari, deb e'lon qildi. 1850 yilda Xun Sinlarga qarshi Guansida qo'zg'olon uyushtirdi. Qo'zg'olonchilarning ijtimoiy tarkibi turli xil bo'lib, unda dehqonlar, ishchilar, hunarmandalar, savdogorlar qatnashdi. Qo'zg'olonchilar boshlariga qizil peshonabog' taqib olganliklari uchun bu qo'zg'olon «Qizil peshonabog'lilar» qo'zg'oloni, deb ham ataladi. Sin hukumatining qo'zg'olonni bostirishga bo'lgan urinishi muvaffaqiyatsiz bo'ldi. 1851 yil 11 yanvarda qo'zg'olonchilar Sin sulolasining hokimiyatiga qarshi «Yalpi farovonlik samoviy davlati» -Taypin tyangoni tuzganligini e'lon qildi. Xun Syutsyuanni samoviy hukumdor, deb atay boshladilar. Qo'zg'olonning dastlabki

bosqichida qo'zg'olonchilarning asosiy maqsadi Xitoyni manjurlar zulmidan ozod etish va feodal tuzumini tugatishdan iborat edi. Dastlabki davr-Tszintyan qo'zg'olonidan Nankinni olinishigacha va u yerda Taypinlar davlatining markaziga asos solinishigacha bo'lgan davr (1850-1853) Taypinlar davlati hududini kengaytirish uchun kurash davri-Nankin olingandan to taypinlar lagerini bo'linib ketishigacha bo'lgan davr (1853-1856) Taypinlar qo'zg'olonining tanazzulga yuz tutishi davri (1856-1860) Taypinlarning manjur-xitoy feodallariga va davlatlar agressiyasiga qarshi kurashi va mag'lubiyatga uchrashi davri (1860-1864)dan iborat. Taypinlarning eng katta muvaffaqiyatlaridan biri bu ularning armiyasi va lagerida nizom o'rnatilganligi va ko'p sonli kuchli armiyani tashkil qilinganligi edi. 1851 yil kuzida Guansi provintsiyasining Yunan shahrida taypinlar hukumati tuzuldi. 1853 yilda Nankin olinib u taypinlar davlatining poytaxtiga aylantrildi. Nankinda hukumat «Samoviy sulolaning yer tizimi», -degan hujjat qabul qildi. Bu taypinlar davlatining o'ziga xos dasturi bo'lib, u barcha yerlarni qo'zg'olonchilarga teng taqsimlab berishini harbiy jamoalar tuzishni, huquqda ayollar erkaklar bilan tenglashtirishni mulkiy tengsizlikka barham berishni ko'zda tutgan edi. Taypin tyangoning davlat tuzimi monarxiyadan iborat edi. Tashqi siyosatda taypinlar teng huquqda va o'zaro foydali bo'lgan savdoni yuritish, taypin tyango hududida afyun savdosini taqiqlashga harakat qildilar. Taypinlar Sin sulolasini taxtdan ag'darish maqsadida 1853 yilda Pekinga tomon shimol yurushini boshladi, biroq bu va 1854 yildagi ikkinchi yurush ham taypinlar uchun muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Taypinlarning harbiy muvaffaqiyatsizliklari ularning xalq orasida mavqeini zaiflashtirib yubordi. Taypinlar orasidagi ichki kurash ham mazkur harakat uchun halokatli bo'ldi, 1856 yilda taypinlarning kuchlari bo'linib ketdi. Bunday holatning bosh sabablaridan biri bu qo'zg'olon davomida feodallardan tortib olingan boyliklar evaziga iqtisodiy jihatdan baqquvvat bo'lib olgan qo'zg'olon daholari qo'zg'olonchilar ommasining umumiy manfaatlariga xiyonat qila boshladilar. Asosan dehqonlardan iborat bo'lgan armiya tarkibida ham birlik va intizom saqlab qolinmadi. Taypinlar hukumati va qo'shiniga rahbarlik qilayotgan tajribali Yan Syutsinga 1856 yil suiqasd uyushtirilib u va uning bir necha ming kishidan iborat tarafdorlari qirib tashlandi. Vaqtinchalik taypinlar hukumati va qo'shiniga boshchilik qilgan Shi Dakay 1857 yilda vazifasidan ozod etilgach yo'z mingdan ortiq qo'shin bilan Nankindan Janubi-Garbiy Xitoy hududiga ketdi. Dehqonlar urushining tushkunlik davri boshlandi. Bu davrda taypinlar davlatining rahbarlari bilan oddiy qo'zg'olonchilar o'rtasida tobora ajralish kuchaydi. Qo'zg'olonchi dehqonlar ilgargidek umumiy tenglik g'oyasini amalga oshirshga harakat qildilar, ularning rahbarlari esa yangi feodallarga aylanib bordilar. Taypinlar lageridagi bo'linishva harakat rahbarlarining tez-tez almashuvi, ular o'rtasida hokimiyat uchun o'zaro kurash harbiy harakatlarning borishiga salbiy ta'sir o'tkazdi. Shu vaqtdan boshlab taypinlar asosan mudofaaga o'tdilar.

Ikkinchi afyun urushi (1856-1860 yy.)

Taypinlar qo'zg'olonining kuchayishi va ushbu qo'zg'olonni bostirish uchun hukumat tomonidan bo'lgan urushlardagi muvaffaqiyatsizliklar, Xitoyni mustamlakaga aylantirish uchun harakat qilayotgan Yevropa davlatlarini tashvishga soldi. Xitoyda yuzaga kelgan murakkab ijtimoiy-siyosiy ahvolda o'zlarining mavqeini mustahkamlash yo'lida foydalanmoqchi bo'lgan Angliya, Fransiya va AQSh 1854 yilda Sin hukumatiga yangi talablar qo'ydi. Sin hukumati

bu talablarni rad etdi, biroq, Qrim urushi (1853-1856y.y.) davom etayotgan bir vaqtda mazkur davlatlar Xitoyga qarshi urush harakatlarini boshlashga jazm qilmadilar. Xitoyga qarshi urushni 1856 yilda Angliya boshladi, biroq keyinroq urushga Fransiya ham qo'shildi. Bu urush Xitoy tarixida «ikkinchi afyun urushi» nomi bilan ma'lum. Harbiy jihatdan ustunlikka ega bo'lgan ittifoqchilarning qo'shini 1858 yil iyunida Sin hukumatini sulh shartnomasini imzolashga majbur bo'ldi. Tyantszinda imzolangan anglo-xitoy, franko-xitoy shartnomalariga ko'ra har ikkala davlat poytaxt Pekinda o'zlarining doimiy vakolatxonalariga ega bo'lish, ingliz va Fransuz fuqarolari Xitoyda erkin faoliyat yuritish, Yansizi daryosi bo'ylab savdo qilish huquqlarini qo'lga kiritdi. Soliq va to'lovlar miqdori yanada pasaytirildi, afyun savdosiga rasmiy ravishda ruxsat byerildi. Xitoy Angliya va Fransiya tovon to'lash majburiyatini oldi. 1858 yili Rossiya va Xitoy o'rtasida Aygun shartnomasi imzolandi. Bu shartnomaga muvofiq Amur o'lkasi masalasi bo'yicha bu 2 davlat kelishib oldi. Amur daryosining so'l qirg'og'i Rossiya ixtiyoriga o'tdi. Garchand, Rossiya va AQSh afyun urushlarida qatnashmagan bo'lsalarda Tyantszinda rus-xitoy, Amerika-xitoy shartnomalari imzolaniib, bar ikkala davlat ham Xitoyda o'z huquqlarini kengaytirishga erishdilar. Shunday qilib, Tyantszin shartnomalari Xitoyni yarim mustamlakaga aylantirishda navbatdagi qadam bo'ldi. Sin hukumati bu bitimlarni ratifikatsiya qilishni paysalga sola boshladi. Bunga javoban Angliya va Fransiya 1860 yilning iyunida Xitoy shimolida yangidan harbiy harakatlarini boshladi. Tyantszin egallanib, uning aholisi qirg'in qilindi, u yerda zo'rlik va talonchilik hukmron bo'ldi. Hashamati bilan mashhur bo'lgan Xitoy impyeratorining yozgi saroyi anglo-fransuz askarlari tomonidan vaxshiylarcha talandi va keyin yoqib yuborildi. 1860 yil Sin xonadonining vaqti knyaz Gunn anglo-fransuz vakillari bilan Tyantszin shartnomasining shartlarini takrorlovchi Pekin konventsiyasini imzoladi. Bundan, tashqari Xitoyga 16.7 mln. yan tovon to'lash majburiyati yuklandi. Bu ikki davlat Xitoydan qullarni olib sotish uchun rasmiy ravishda ruxsatnomaga erishdilar. Ikkinchi afyun urushining asosiy natijasi bu Xitoyni asoratga solinishini kuchayishi bo'ldi. Urush natijasida kapitalistik davlatlar Xitoyning ichki tumanlariga kirish va Pekin hukumatiga o'z ta'sirini o'tkazish kabi imkoniyatlarga ega bo'ldilar. Biroq, Tyantszin va Pekin shartnomalarining bajarilishiga taypinlar harakati to'siq bo'lmoqda edi.

Taypinlar va boshqa xalq qo'zg'olonlarining bostirilishi.

Taypinlar Yanszi vodiysining bir qismida o'z nazoratini o'rnatib mustaqil Xitoy davlatini tuzish uchun kurashmoqda edilar. Garbiy Yevropa davlatlari taypinlar harakatini bostirish uchun Sin hukumati bilan ochiqdan-ochiq ittifoqchilik qildi. Dehqonlar urushi tarixida manjur-xitoy feodallari va yevropalik-amerikalik interventlarning birlashgan kuchlariga qarshi kurash davri boshlandi. 1860-1864 yillar davomida taypinlar bilan Sin va anglo-fransuz-amerika qo'shinlari o'rtasida urush harakatlari davom etdi. Taypinlar davlati qurshovga olinib, birin-ketin uning hududlari ittifoqchilar tomonidan egallanib, 1864 yilning 19 iyulida Taypinlar davlatining poytaxti Nankin ishg'ol qilindi. Xun Syutsyuan oldinroq joniga qasd qildi, taypinlar armiyasiga qo'mondonlik qilgan Li Syuchn o'ldirildi. Bir sutka mobaynida qo'zg'olonda ishtirok etgan yuz mingdan ziyodroq Nankin aholisi qirg'in qilindi. XIX asrning 50-70 yillarida Xitoyda taypinlar qo'zg'oloni bilan bir davrda Sinlarga qarshi hukumatning soliq, milliy va diniy siyosatga qarshi mamlakat shimoli va g'arbida bir qator xalq qo'zg'olonlari bo'lib

o'tdi. Ulardan biri Xitoyning shimoliy-g'arbiy qismida musulmon diniga e'tiqod qiluvchi dunganlarning Sin hukumatiga qarshi ko'targan qo'zg'oloni edi. Qo'zg'olon 1862 yil Shensi provinsiyasida boshlanib, keyinchalik Sinszyanda davom etdi. 60-yillarning oxirlarida qo'zg'olon ommaviy tus oldi, unda dunganlar bilan birga uyg'urlar va boshqa xalq vakillari ham qatnashdilar. Sintszyanda mustaqil musulmon davlatini tuzish uchun bo'lgan kurash davomida uchta xonlik tashkil topdi. Bular markazi Yettishahar bo'lgan Qoshg'or, markazi Urimchi bo'lgan Dungan va markazi Kulja bo'lgan Taranchi xonliklari edi. 1878 yilda Sin hukumati Sinzyan qo'zg'olonini shafqatsiz ravishda bostirishga muvofiq bo'ldi. Boyonxu boshchiligidagi ko'pchilik dunganlar O'rta Osiyoga kelib o'rtnashdilar. Taypinlar va boshqa xalq qo'zg'olonlarini bostirishda 30mln. dan ortiq Xitoy aholisi qurbon qilindi. Bu va chet davlatlarning mustamlakachiligi oqibatida XIX asrning 70-yillarida Xitoy o'ta og'ir ijtimoiy-iqtisodiy inqirozni boshidan kechirdi.

XIX asr oxirida Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli

XIX asrning oxirida Xitoy qoloq, yarim feodal davlat bo'lib, uni manjur sulolasiga mansub imperatorlar boshqarardilar. Yerning asosiy qismi zamindor boylar qo'lida edi. Ko'pchilik dehqonlar zamindorlardan yerni ijaraga olar, yer haqini pul bilan yoki hosil hisobidan to'lab qutular edilar. Yeri bor dehqonlar ham mavjud bo'lsa-da, ular juda kam edi. Dehqonlar shaharga ish qidirib kelardilar, lekin har doim ish topilmas edi, chunki Xitoy sanoati juda sekin taraqqiy etayotgan edi. XIX asrning so'nggi choragi va XX asrning boshida mamlakatda kapitalistik korxonalar: ko'mir shaxtalari, to'qimachilik korxonalari vujudga kelib, rivojlana boshladi. Dastlabki temir yo'llar qurildi. Iqtisodiy aloqalar kengaydi. Yirik shaharlar barpo etildi. Ishchilar soni ko'paydi. Sanoat paydo bo'lishi bilan milliy burjuaziya ham paydo bo'la boshladi. Xitoy burjuaziyasining ko'pchiligi kompradorlar, ya'ni chet el kapitali bilan ichki bozor o'rtasida vositachilik qilar edi. Ular chet el firmalarining agentlari bo'lib, xorijliklar bilan birgalikda mamlakatni ekspluatatsiya qilar, chetdan keltirilgan tovarlarni sotish va arzon xom ashyo sotib olish hisobiga boyib borardilar.

Xitoyning xorijiy mamlakatlar bilan munosabatlari va tashqi siyosati

Pulga muhtoj bo'lgan Sin sulolasi chet davlatlar bilan asoratli shartnomalar tuzar va milliy manfaatlarga xilof ravishda ularga «yon» berardi. 70-yillardayoq ajnabiylar Xitoyning 26 portiga bemalol kiradigan, Xitoy portlarida o'zlarini hech kim nazorat qilmaydigan xo'jayinlardek ish yuritardilar. Temir yo'llar qurilishi xorijliklar tasarrufida edi. Ko'mir shaxtalarining, konlarining katta qismi ham ularning ixtiyorida edi. Xitoy chet el davlatlarning xom-ashyo bazasiga aylanib qoldi. Hatto chet elliklar katta shaharlarda o'z hududlarini tashkil etib, Xitoy ma'murlarini mensimasdan ish yuritardilar. Xitoyning Yaponiya bilan 1894-1895 yillardagi urushda mag'lubiyatga uchrashi chet ellik monopolistlarning Xitoyni yanada ko'proq talashlari, asoratga solishlariga sabab bo'ldi. 1897 yilda nemis bosqinchilari Szyaochjovan ko'rfazini bosib oldilar va Shandun viloyatini o'z ta'sir doiralari kiritdilar. Fransiya Guanchjouvan ko'rfazini egalladi va Yunnan viloyatida hukmronlik ta'sirini o'tkaza boshladi. Rossiya Port-Arturni, Angliya Veyxay portini bosib oldi. Eng boy hudud - Yansizi daryosi havzasi Angliyaning ta'sir doirasiga tushib qoldi. Fuszyn viloyatida Yapon bosqinchilari hukmron bo'lib oldilar. Xitoydagi har qanday qurilish yoki o'zgarishlar bosqinchilar tomonidan nazorat qilinardi. Shunday qilib, Xitoy yarim mustamlakaga aylana boshladi. Bosqinchilar

tomonidan Xitoy milliy boyliklarining talanishi xalq ommasining qattiq noroziligiga sabab bo'ldi. 1897 yil tumanlarda dehqonlarning xo'jayinlariga qarshi g'alayonlari boshlandi, bu g'alayonlar 1898-1899 yillarda mamlakatning turli viloyatlariga tarqaldi. Feodallarga qarshi g'alayonlar chet el monopolistlariga qarshi qaratilgan edi. Dehqonlar harakati, ayniqsa, nemis bosqinchlari tomonidan qattiq ekspluatatsiya qilinayotgan Shandun viloyatida juda katta g'alayonga sabab bo'ldi. Nemis bosqinchlarining o'zboshimchaligi xalq noroziligini keltirib chiqardi. Shandunda yashirin jamiyatlar tuzilib, jangovar otryadlar tashkil qilindi. Ular «tinchlik va adolat» shiori ostida kurashib, «ixetuan» (musht) - otryadlari boksyorlar qo'zg'olonini» nomini oldilar. Jangovar otryadlar bosqinchlarga hujumlar uyushlirar va ularning hayotini tahlikaga solib turardilar. Ixetuanchilar chet el bosqinchlariga qarshi ochiq kurashga o'tdilar. XIX asrning oxirida Xitoyda ilk sanoat ishlab chiqarish munosabatlari paydo bo'la boshladi. Eski yer mulkchiligi tizimining yemirilishi tezlashdi. 1872 yilda Li Xunchjuan yirik paroxod kompaniyasini tashkil qildi. 1878 yilda Kaylan ko'mir boshqarmasi tuzildi. 1881 yilda Shimoliy Xitoyda birinchi temir yo'l ishga tushirildi. 1895 yilda Shanxayda yirik to'qimachilik fabrikasi ishga tushirildi. 1897 yilda 600 ga yaqin chet el firmalari mavjud edi, lekin sanoat korxonalarining o'sishi va ko'payishi sust bordi. Xitoy Yaponiya, AQSh, Angliya singari yirik kapitalistik davlatlarga qaram, yarim mustamlakaga aylandi. Mamlakat ichida jamiyatning kambag'al, qashshoq qatlamlari bilan boyib borayotgan burjuaziya va eski an'anaviy zamindorlik hukmronligi uchun kurashayotgan yer egalari o'rtasida ziddiyat kuchayib bordi. Yevropaning savdodagi hissasi 1890 yilda 40 mln. ienga teng bo'ldi. Import eksportdanancha ko'p bo'lib, bu mamlakatning qaramligi belgisi edi. Xitoy bilan Angliya o'rtasida 1876 yil tuzilgan konvensiya Xitoyni yanada asoratga soldi. Konvensiya Angliyaga Xitoyning 10 dan ortiq portiga erkin kirish, qator viloyatlarda o'z foydasiga imtiyozli savdo qilish huquqini berdi. 1880 yillarda Fransiyaning Vetnamni bosib olishi tufayli Fransiya-Xitoy munosabatlari yomonlashdi. 1884 yili Xitoy markaziy Vetnam ustidan rasmiy hukmronligidan voz kechdi va u yerda fransuz protektoratini tan oldi. Lekin Shimoliy Vetnam (Tonkin) viloyati fransuzlarga qarshi kurashni davom ettirdi. Xitoy partizanlari yordam berib turdilar. Fransiya buni bahona qilib, Xitoyga qarshi urush ochdi. 22 ta Xitoy harbiy kemasi cho'ktirildi. Xitoy xalqidagi baland ruh, milliy shakllanish jarayoni Sin imperatori sulolasida vahima uyg'otdi. Bundan cho'chigan Xitoy hukumati Fransiya bilan shoshilinch bitim tuzdi. G'olibona urushni mag'lub sifatida yakunlab, Fransiya qator masalalarida «yon berdi». Xitoyning Fransiya bilan urushda yengilganidan foydalangan Angliya 1886 yil 1 yanvarda Birmaga qarshi urush e'lon qildi. Tez orada Birma Angliya mustamlakasiga aylandi. Yaponiya Xitoyga nisbatan bosqinchilik rejalarini amalga oshirishga kirishdi. 1872 yil Ryukyu orolini, 1874 yil Tayvanni bosib olishga harakat qildi. Tayvandagi urushda AQSh harbiy kuchlari ishtirok etgani uchun bu orol amerikalik savdo sanoatchilar uchun «ochiq» deb e'lon qilindi. 1894-1895 yillarda Yaponiya-Xitoy urushi bo'lib o'tdi. Yaponiyaning maqsadi Koreyani Xitoy ta'siridan ajratib olish edi. Xitoy Koreyani Yaponlar istilosidan himoya qila olmadi. Aksincha, unga «G'arb davlatlarini yordamga chaqirish»ni maslahat berdi. Bu Xitoyning Koreyadagi manfaatlariga kuchli zarba bo'ldi. 1893 yilgi koreys dehqonlarning «Tanxak» (sharq kurashi) yashirin jamiyat yetakchiligidagi qo'zg'olonini

bostirish bahonasida Xitoy Koreyaga qo'shin yuborgan edi. Yaponiya ham o'z qo'shinlarini shu bahona bilan Koreya hududiga kiritdi. 1894 yil iyul oyida Yaponiya urush harakatlarini Xitoyning o'ziga qarshi qaratdi. Urush e'lon qilmay turib Xitoyning bir qancha kemalariga hujum qilib, cho'ktirib yubordi. 1-avgust kuni urush rasmiy ravishda e'lon qilindi. Avgust-noyabr oylari orasida Yaponiya Xitoyni Koreyadan «siqib chiqardi». Keyin esa Port-Artur (Lyaodun) portini bosib oldi. 1894 yil sentyabrda Xitoy Shimoliy flotidan ajraldi. 1895 yil fevraligacha Shandun yarimorolidagi Veyxay portini ham yaponlar oldi. Nihoyat, 1895 yil 17 aprelda Yaponiyaning Simonoseki shahrida bitim tuzildi. Xitoy Tayvan, Lyaodun, Penxu orollarini Yaponiyaga berdi. Shansi, Syuychjou, Xanchijou, Chunsin portlarini «ochib» qo'ydi. Yaponiya Xitoyda istagan joyda, xohlagan sanoat korxonasi qurish huquqini oldi. Bitimning Lyaodun orolini Yaponiyaga berish haqidagi bandiga Rossiya va boshqa davlatlar qarshi bo'lishdi. Bu hol Yaponiyani Rossiya chegaralariga juda yaqinlashtirib qo'ygan edi. Xitoy endigina sanoatlashuv yo'liga qadam qo'yganda xorijiy davlatlar tomonidan talon-taroj qilinishi xalq ahvoliga og'ir ta'sir ko'rsatdi. Xitoyning to'g'ri taraqqiyot yo'liga olib chiqish haqida turli ilg'or ijtimoiy g'oyalar shakllandi. Bularning hammasi yaxlit ma'noda XIX asr oxirlarida Xitoyda islohotchilik harakati deb ataldi. Islohotchilar Xitoyning parchalanib ketish xavfini tushunar edilar. Eng xavfli dushmanlar – Yaponiya, Rossiya, Fransiya, Angliya va AQShning nayranglarini fosh qilardilar. Harakat g'oyaviy rahbarlaridan Kan Yu-vey, Lyan Si-Chao, Mey Men-Xualar manjur-sin hukmdorlari nomiga memorandumlar yozib, islohotlar qilinishini taklif etishdi. Shu davr ijtimoiy harakatlarida Sun Yat Sening o'rne alohida edi. U Xitoyni inqilob yo'liga yetaklagan «rahnamo» edi. Sun Yat Sening «Xitoy uyg'onish jamiyati» nomli tashkiloti manjurlarning Sin sulolasini ag'darib tashlab, Xitoyda demokratik milliy davlat tuzish uchun kurashar edi. Yapon-Xitoy urushidagi mag'lubiyat islohotchilik harakatini yanada «jonlantirdi». 1897 yili Kan Yu-veyning beshinchi murojaatiga javoban nihoyat imperator islohot haqida farmon berdi. Imperator farmoni bilan «100 kunlik islohotlar» davri boshlandi. Islohotlar Xitoyni kuchli zamonaviy davlatga aylantirishga qaratilgan edi. Kan Yu-vey safdoshlari hukumatga kiritildi. Sanoat, transport, kon, xom-ashyo, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini davlat qo'lida to'plashga harakat qilindi. Ammo bular eskilik tarafdori bo'lgan yuqori tabaqa zarbasiga uchradi. 1898 yil 21 sentyabrda islohotchilar dushman harbiy qismi boshliq to'da davlat to'ntarishi qilib, barcha islohotlarni bekor qildi. Imperator Tuan Suy qamab qo'yilib, idorasiz «qo'g'irchoq» podshohga aylantirildi. Islohotchilarning keng demokratik o'zgarishlar yo'liga chiqmaganliklari ularning mag'lubiyatiga sabab bo'ldi. Kan Yu-vey boshliq bu islohotchilar aslida imperator hokimiyatini saqlab, uning ishtirokida davlatni qayta tuzmoqchi edilar. Bu yo'l tub o'zgarishlarga olib borishi qiyin edi.

Xalq qo'zg'olonlari va ijtimoiy harakat

Xitoyda XX asr oxiridagi ijtimoiy harakatda «Ixetsyuan» (uni «ixetuan» deb ham yuritiladi) yashirin tashkilotining o'rne katta bo'ldi. Bu tashkilot tarixi XVII asrga, Xitoyni manjurlar bosib olgan davrga taqaladi. O'sha davrda «baylyanszyao» («Oq nilufar») yashirin tashkiloti tuzilgan bo'lib, uning qanoti «Ixetsyuan» (tinchlik va adolat uchun ko'tarilgan musht) deb atalar edi. «Ixetsyuan» lar manjur Sinlarini haydab chiqaramiz, chet elliklarni yo'qotamiz shiori bilan ish ko'rardilar. 1899 yili ixeyutsan harakati qo'zg'olon tusini oldi.

Bu tarixda «boksyorlar qo'zg'oloni» deb ham nom olgan edi. Qo'zg'olon markazi Shandun, Chjili viloyatlari edi. Tyansnzin tumanida qo'zg'olon alohida yutuqqa erishdi. Ixetuanlar Yaponiyaga tovon to'lashni to'xtatish, Tayvanni Xitoyga birlashtirish kabi talablarni qo'ydilar, «Chet elliklar yo'qolsin, sotqin hokimlarning boshi chopilsin» shiorlari bilan chiqdilar. Sin hukumati qo'zg'olondan cho'chib qoldi. Chunki, ixetuanlar poytaxt va viloyatlarning qariyib yarmini qo'lga tutib turgan edilar. 1900 yili hukumat qo'zg'olonchilarga qarshi yuborgan qo'shin yengildi. Qo'zg'olonchilarning yaxshi uyushgan otryadlari chet mamlakatlarning konsulxonalariga, savdogarlarga, missionerlarga hujum qilib, Pekinga yurish boshladilar. Lyuyiun yonida hukumat qo'shinlari tor-mor etildi. Pekinda ixetuanlarning hokimiyati o'rnatildi. Ixetuanlar qo'zg'olonini chet el kapitalistik doiralari Xitoyga bostirib kirish uchun bahonaga aylantirdilar. 1900 yil iyunda Xiloyning Dagu porti bosib olindi. Imperator Guan Syuning xotini Sisi bosqinchilarga qarshi urush e'lon qilib, xalqni urushga ko'tarish o'rniga ixetuanlarga qarshi kurash boshlab yubordi. Ixetuanlar Pekinda chet el elchixonalarini o'rab oldilar. Germaniya elchisi va Yaponiya elchixonasining maslahatchisi o'ldirildi.

Xitoyga chet el interventsiyasi

Bu voqea Pekinga chet elliklar yurishi boshlanishiga bahona bo'ldi. Interventsiyada sakkiz davlat qatnashdi: Germaniya, Yaponiya, Italiya, Angliya, AQSh, Fransiya, Rossiya va Avstriya-Vengriya. Ularning har biri Xitoyda kattaroq ulushga ega bo'lish maqsadini ko'zlar edi. Xitoyning markaziy va janubiy viloyatlari malika Sisi buyrug'iga itoat etmay chet elliklar uchun «ochib» berildi. 1900 yil iyul oyida chet el interventlari yalpi hujumga o'tdilar, Sin hukumati ularga qarshi ixetuanlarni urushga soldi. Maqsad qo'zg'olonchilardan urush bahonasi bilan qutulib olish edi. Xorijiy davlatlarning eng yangi harbiy texnika bilan qurollangan qo'shinlari birlashib, qo'zg'olonchilarga qarshi tashlandilar. Interventlar tinch aholini va qo'zg'olonchilarni shafqatsizlik bilan jazoladilar, shahar va qishloqlarni to'pga tutib yakson qildilar. Xotin-qizlar, yosh bolalar va qariyalarni ham ayamadilar. Avgust oyida Pekin «qo'ldan ketdi». Xorijliklar shaharni va imperator saroyini talon-taroj qildilar. Manjur Sin hukumati qochib ketdi. Chet elliklar oddiy xalqdan qasos ola boshladilar. AQSh monopolistlari 90-yillarda Xitoyga bostirib kirishni o'zlariga asosiy maqsad qilib oldilar. Biroq, boshqa yirik davlatlar Xitoyni o'z ta'sir doiralari «taqsimlab» olganliklari uchun AQSh tovarlarini ana shu «ta'sir doiralari»ga olib kirishga, so'ngra esa o'zining tanho hukmronligini o'rnatishga imkon beradigan doktrina topishi zarur edi. 1899 yilning sentyabrida AQSh davlat kotibi Xeyning Angliya, Germaniya, Rossiya, Yaponiya, Fransiya va Italiyaga yuborgan bir mazmundagi notalarida targ'ib qilingan «ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar» siyosatiga ana shu g'oya asos qilib olindi, hamda «Xey doktrinası» deb nom oldi. AQSh Xitoydagi mavjud «ta'sir doiralari»ni tan olishdan bosh tortmadi. Lekin AQSh tovarlari uchun ana shu ta'sir doiralari «eshigini ochiq» qilib qo'yishini ya'ni savdo-sotiq erkinligini va teng imkoniyatlar prinsipini saqlab qolishni talab qildi. Bundan maqsad, Angliya, Rossiya, Yaponiya va boshqa davlatlar o'z tovarlari bilan savdo qilish uchun o'ziga hech qanday imtiyoz olmasligi kerak edi. O'zining iqtisodiy kuch-qudratiga ishongan Amerika kapitali Xitoydagi barcha raqiblarini yengishga umid bog'ladi. Shunday bir sharoitda boshlanib ketgan «boksyorlar» qo'zg'olonini

bostirish uchun sakkiz davlatning harbiy kuchlari birlashib, jazo ekspeditsiyasini tuzdilar. Shafqatsiz ekspluatatsiyaga qarshi ko'tarilgan shahar va qishloq kambag'allar ommasining bu qo'zg'olonini bostirishda AQSh faol qatnashdi. Sakkiz davlat Xitoyni asoratii shartnomada 1901 yil 7 sentyabrda imzolashga majbur qildi. Shartnomada qo'zg'olonga qatnashgan mansabdor shaxslarni qatl etish yoki surgun qilish talab etildi. Shartnomada shuningdek, Pekin bilan dengiz sohili o'rtasidagi yo'llarni muhofaza qilish uchun chet davlatlarga Xitoyda o'z qo'shinlarini saqlashga ruxsat berildi. Bundan tashqari, xorijliklarning Xitoydagi imtiyozlari ko'paydi. Nalijada Xitoy yanada himoyasiz bo'lib qoldi. Har qanday chiqishlar shafqatsizlik bilan bostirildi. Xorijiy bosqinchi kuchlarga qaratilgan «ixetuan» qo'zg'oloni natijasiz qolmadi. Mustamlakachilarni ehliyotkorlik bilan harakat qilishga majbur etdi. Xitoydan olingan tovon pulining 25 mln. dollarini AQSh oladigan bo'ldi. 1907 yilda AQSh tovon miqdorini kamaytirib, 10.785.286 dollarga keltirishga rozi bo'ldi. Biroq Xitoy hukumati Xitoydan AQShga borib o'qiyotgan xitoylik talabalar uchun mo'ljallangan maxsus fondga shu pulni o'tkazib qo'yishi lozim edi. Bu Xitoy ziyolilarini «sotib olish» va ularni AQShning josuslariga aylantirish tizimini o'rnatish uchun qilingan harakat edi. AQSh Rossiyaning o'zining Xitoydagi asosiy raqibi deb bilar, shuning uchun Angliya kabi Yaponiyani Rossiyaga qarshi gij-gijlar edi. XX asr boshlarida Xitoyda ijtimoiy ziddiyatlar kuchayib ketdi. Manjurlarning Tsing sulolasi hukmronligi inqirozga yo'z tutdi. Shoshilinch ko'rilgan islohot choralari jamiyat ahvolini tubdan yaxshiladi. Xitoyda sanoat taraqqiyoti bilan unga to'siqqa aylangan yer mulkchiligiga xos qoloq ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasida ziddiyat chuqurlashmoqda edi. Omma orasida manjurlar boshqaruviga qarshi harakat kuchaydi. 1904-1905 yillardagi rus-yapon urushi, dunyodagi inqilobchilik harakati Xitoyga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Lekin bu harakat Xitoyning o'zida «siqib» tashlangan edi. Xorijiy davlatlar Xitoyda o'z mavqelarini mustahkamlab oldilar. Chet el kapitali ko'paydi. Chet elliklar Xitoydan juda ko'p foyda oldilar. Xitoy bozorlari chet el gazlamalari bilan to'lib ketdi. Xitoy milliy sanoati savdosi rivojlanishi ancha orqada qoldi. Shunday bo'lsada, XX asrning birinchi o'n yilligida 386 ta fabrika, shaxta, konlar ishga tushirildi. Har yili 50 tadan ko'proq korxona ishga tushirildi. Eksport 1901 yildan 1911 yilgacha 122 mln. dollardan 245 mln. dollarga o'sdi. Chet el kapitali 750 mln. dollardan 1650 mln. dollarga ko'paydi. 1900 yildan 1913 yilgacha xorij firmalari soni oshib, 2400 ga yeldi. Xitoyda yashovchi chet elliklarning soni 53 mingdan 165 mingga yetdi. Xorijiy davlatlar ichida Angliya tovar ayriboshlashda birinchi o'rinda (50 foiz) turar edi. 1914 yilga kelib Xitoy xorijiy davlatlardan 835 mln. dollar qarz bo'lib qoldi. Hali ishchilar sinfi katta kuchga aylanmagan bo'lsa ham, unga a'zolar soni tobora o'sib bordi. Qishloqlarda dehqonlar feodallar zulmi ostidajabo chekardilar. 1905-1906 yillarda Xitoyda ijtimoiy harakat yanada kuchaydi. Konstitutsiya yaratishga urinishlar bo'ldi. Sin sulolasini saqlab, konstitutsion monarxiya hukumatini tuzish rejalari ishlandi. Sun Yat Sen tashkiloti konstitutsiyaviy - monarxiya haqidagi fikrlarni qoraladi. Sin sulolasini umuman yo'qotib, respublika tuzish talabi quyildi; Bu chaqiriqlar manjurlarga qarshi harakalni yanada kuchaytirildi. Bu harakat, ayniqsa 1911 yili chet elliklardan Xankou-Sichuan, Xankou-Guanchojou temir yo'llari qurilishi

uchun qarz olish haqida bitim tuzilgach, qurolli qarshilik tusini oldi. Sichuanda bu harakat avjga chiqdi. Hukumat qo'shinlari qo'zg'olonchilarni o'qqa tutdi. Bu voqea mamlakatda norozilikni kuchaytirdi. Xitoydagi ijtimoiy harakat manjurlar hokimiyatini tugatish maqsadlari bilan «Sinxay inqilobi» nomli voqealarga ulanib ketdi. Manjur ma'muriyatining qo'zg'olon harakati vakillarini qidirish, tutib qatl etish kabi choralari xalqning sabr kosasini to'ldirdi. Uchan shahrida askarlar yotog'ini tintuv qilishga kirgan manjur ma'muriyati tarafdoriarini askarlar tutib o'ldirdilar. Qurol-aslaha omborini bosib oldilar. Boshqa qo'shin qismlari ham ularga qo'shildi. Inqilobchilar 11 oktyabrda Uchanni to'la qo'lga kiritdilar. Ular Respublika hukumati tuzdilar va barcha Xitoy viloyatlarini respublika atrofida birlashishga chaqirdilar. Manjurlar sulolasi hukmronligi tugatilgan, deb e'lon qilindi. Xunan, Shen, Szyansu, Chjenszyan, Guandun, Guansi, Chuichjou, Yunan, Shanxay, Shandun va boshqa viloyatlar ham manjur sulolasiga itoatdan chiqdilar. Shunday qilib, «Sinxay inqilobi» qurolli qo'zg'olon yo'li bilan Xitoyda XVII asrdan boshlab hukm surgan manjurlar hokimiyatini ag'darib tashladi. Inqilobchi -demokrat Sun Yat Sen (1866-1925) Xitoydagi milliy ozodlik harakatining atoqli arbobi edi. U Guanchjou (Kanton) yaqinida dehqon oilasida tavallud topdi. Sun Yat Sen 90-yillarning boshida Gonkong (Syangan)da ingliz tibbiyot institutini tamomladi. Bu ittifoq 1905 yil noyabrda «Minbao» (Xalq gazetasi)ni chiqara boshladi. «Ittifoq» Sun Yat Sen rahbarligida keng dastur qabul qildi. Dasturda Sin monarxiyasini ag'darib tashlash, Xitoyda Respublika ta'sis etish va yerga egalik huquqini tenglashirish, muslaqillikni tiklash, millatparvarlik, demokratiya va xalq farovonligi talab etiigan edi. Sun Yat Senning agrar dasturi yer olishga «tashna» bo'lgan dehqonlar ommasining orzu-tilaklarini ifoda etar edi. Sun Yat Sen ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan sust taraqqiy etgan Xitoyda yerga egalik huquqini tenglashirish yo'li bilan ijtimoiy adolatli tuzum yaratish mumkin, degan fikrda edi. Sun Yat Sen muttasil ta'qib ostida bo'lgani uchun ham tez-tez Xitoydan chiqib ketishga majbur bo'lardi. U Yaponiya, AQSh, Angliya va boshqa mamlakatlarda muhojirlikda bo'lib, ko'p sonli Xitoy muhojirlari orasidan o'ziga tarafdorlar jalb qildi. 1911 yil oxiriga kelib, Xitoyning barcha janubiy vamarakaziyviloyatlari qo'zg'olonchilarning ta'sirida edi. 1911 yil 25 dekabrda ko'p yillik muhojirlikdan so'ng Sun Yat Sen Xitoyga qaytib keldi. Uni Xitoy xalqi xursandchilik bilan kutib oldi. 29 dekabrda Nankinda inqilobiy viloyatlar vakillaridan iborat milliy majlisi to'plandi. Millat majlisi Xitoy Respublika, deb e'lon qildi va muhojirlikdan qaytib kelgan Sun Yat Senni Xitoy Respublikasining vaqtincha Prezidenti qilib sayladi. 1912 yil 1 yanvardan Sun Yat Sen o'z Prezidentlik vazifasini bajarishga kirishdi. Millat majlisi vaqtincha qabul qilingan Konstitutsiyada barcha fuqarolarning tengligi va turli demokratik erkinliklar e'lon qilinsa-da, dehqonlarning orzu-tilaklarini ifoda etuvchi «yerga egalik qilishda teng huquqli bo'lish» shiori Konstitutsiyada ham, millat majlisining ko'rgan chora tadbirlarida ham o'z aksini topmadi. Lekin dehqonlar o'zlaricha tashabbus ko'rsatib, pomeschchiklarga ijara haqi to'lashdan bosh tortdilar. Chunki ko'pchilik viloyatlarning rahbarlari inqilobchi demokratlar emas, balki liberal kayfiyatdagi pomeschchiklar va burjuaziya vakillari edi. Ular «Birlashgan Inifoq»qa kirib uning qarorlarini bajarmay, katta salbiy ta'sir

ko'rsatdilar. Bundan tashqari Sun Yat Senning ko'plab sodiq safdoshlari ham liberallar tomonga o'tib ketishdi. Sun Yat Senning o'zi ham ularning tazyiqi bilan o'z dasturining asosiy bandidan- yerga egalik qilishda teng huquqli bo'lish talabidan voz kechdi. Shanxayda 1911 yil dekabr oyining o'rtalari Pekindagi imperator hukumatining boshlig'i Yuan Shikay vakillari bilan inqilobiy ruhdagi janub delegatsiyasi o'rtasida muzokaralar bo'lib o'tdi. Unga ko'ra, Pekin hukumati inqilobchilarni umumiy avf etishni va mamlakatda konstitutsiyaviy tuzum o'rnatishni va'da qildi. Qo'zg'olonchi Janub vakillari Sin sulolasini ag'darib tashlashni Respublika e'lon qilishni qat'iy talab qilishdi. Yevropadavlatlari va AQSh 20 dekabrda Shanxayda muzokaralar olib borayotgan vakillarga po'pisa qilib, muzokaralarda zudlik bilan murosaga kelishni va fuqarolar urushini to'xtatishni taklif qildilar. Chet el monopolistlari Xitoydagi o'zlarining moddiy manfaatlari va xavfsizligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi bahonasida o'z takliflarini bildirdilar. Ular diplomatik yo'l bilan aralashganlari holda o'z harbiy kemalarini ayni paytda Yansizi daryosiga kiritib, to'plarini inqilobiy Uchan va Xankau shaharlariga to'g'rilab qo'ydilar. Xorijlik bosqinchilar Xitoydagi inqilobni qurol kuchi bilan bostirish maqsadida o'z kuchlarini birlashtirishga erishgan edilar. Rivojlangan xorijiy davlatlarning Pekin hukumatini qo'llab-quvvatlashidan maqsadi Xitoyning ichki ishlariga o'z bilganicha aralashish edi. Biroq, bu Xitoyda umumiy norozilik mitinglari o'tkazilishiga sabab bo'ldi. Xitoyliklar mitinglarda chet el tovarlarini boykot qilish to'g'risida qarorlar qabul qildilar. Liberallar Pekin hukumatining Bosh vaziri reaksion general va yirik amaldor Yuan Shikay bilan bitim tuzdilar. U qat'iyatsiz amalparast kishi edi. Pekin saroy ahli unga monarxiyaning homiysiz xaloskori deb qarar edi. Yuan Shikay inqilobiy harakatning tazyiqi bilan 1912 yil 12 fevral kuni Sin sulolasining taxtdan voz kechishiga erishdi. Buning evaziga u liberallardan o'zini respublika prezidenti qilib saylash haqidagi va'dani oldi. Yuan Shikay Nankinda hukumat tuzdi. Bu paytda xorijiy davlatlar ham Xitoyning ichki ishlariga aralashib, Sun Yat Senning hukumat «tepasidan» ketishini ochiqdan-ochiq talab qildilar. Liberallar ham Sun Yat Senga oshkora tazyiq o'tkazib, prezidentlikdan Yuan Shikay hisobiga voz kechishni so'radilar. Chunki liberallar inqilobning yana davom elishini xohlamas edilar. Xorijiy davlatlar esa reaksiya kuchlarini quvvatlab turdilar va Xitoyga intervensiya uyushtirishga oshkora tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Xitoyga qarshi intyervensiya xavfi ostida 1912 yil 1 aprelida Sun Yat Sen prezidentik lavozimini Yuan Shikayga topshirishga majbur bo'ldi. Hokimiyat «tepasiga» kelgan Yuan Shikay demokratik erkinliklarni «oyoq osti» qilib reaksion yo'lga kirdi. U avval ishni inqilob qo'shinlarini butunlay qurolsizlantirishdan boshladi. Isyonkor dehqonlar qishloqlariga jazo otryadlarini yuborib inqilobchilarni ta'qib qila boshladi. Ishchilarning kasaba uyushmalari tarqatib yuborildi. Hukumatga qarshi tuzilgan har qanday guruh a'zolarining taqdiri o'lim bilan yakunlanardi. Mamlakatdan ilg'or fikrli kishilar yashlarni chiqib keta boshladilar. Har bir qishloqda jazo ekspeditsiyasi ish ko'radigan bo'ldi. Reaksiya kuchaydi. Ayni vaqtda «Birlashgan ittifoq» bilan liberal guruhlar qo'shilib, 1912 yil avgustda Gomindan (Milliy partiya)ni tuzdilar. Partiya boshqaruvi raisligiga Sun Yat Sen saylandi. Gomindan Xitoy pomeschiklarining hujumiga konstitutsiya ishlab chiqish va parlamentchaqirish yo'li bilan xalaqit berishga urindi. Gomindan

partiyasining dasturida demokratik talablaryo'q edi. 1912 yilda bo'lib o'tgan prezident saylovlarida Yuan Shikay reaksiya yo'liga o'tib nomzodlarni kamsita boshladi. Konstitutsiyaga ko'ra, Gomindan partiyasi o'z hukumatini tuzishga haqli edi. Yuan Shikay Gomindanning prezidentlikka nomzod bo'lgan vakili Sun Szyao-Chjenni yashirin qatl ettirib yubordi. Mamlakatda terrorning kuchayishi Yuan Shikayning kimligini oshkor etdi. Aksilinqilobning g'alabasidan ruhlangan Yuan Shikay o'zini rivojlangan xorijiy davlatlar qo'llab-quvvatlashi uchun harakat boshlab yubordi. Uning diktatura o'rnatishga bo'lgan birinchi qadami parlamentni tarqalib yuborish bo'ldi. So'ngra millat majlisiga po'pisa qilib, o'zini besh yil muddatga prezident qilib saylashga majbur qildi. Aprelda Yuan Shikay rivojlangan monopolistik davlatlar bilan yangi asoratli qarz to'g'risida shartnoma imzoladi. Shundan so'ng xorijiy davlatlar Xitoy Respublikasini tan olganliklarini ma'lum qildilar. Xitoyning iqtisodiy ahvoli og'irlashdi. Sun Yat Sen Xitoy xalqini qo'zg'olon boshlashga undadi. 1913 yil yozida Xitoyning janubida hukumatning reaksion siyosatiga qarshi «Ikkinchi inqilob» deb nomlangan qo'zg'olon boshlanib ketdi. Qo'zg'olonga Sun Yat Sen boshchilik qildi. Biroq kuchlar teng bo'lmaganligi, qo'zg'olonchilar zamonaviy qurollar bilan ta'minlanmaganliklari tufayli, chet davlatlardan harbiy madad olgan hukumat qo'shinlari tomonidan «Ikkinchi inqilob» harakati tor-mor etildi. 1914 yil mart oyida Yuan Shikay Konstitutsiyaviy kengash chaqirdi. Unda «Yangi Xitoy Konstitutsiyasi» qabul qilindi. To'plangan odamlarning so'zini «ikki» qilmaydiganlar edi. Yuan Shikay Prezident sifatida cheklanmagan hokimiyatga ega bo'ldi. Harbiy diktatura o'rnatildi. Respublika boshqaruv organlari tugatildi. Bu hol amalda 1911 yilgi «Sinxay inqilobi»ning mag'lubiyati edi. Yuan Shikay diktaturasi armiyaga va eski davlat ma'muriy idoralarining vakillariga suyandi. Sun Yat Sen Yaponiyaga ketib u yerda «Xitoy inqilobiy» (Chjun Xua-gomindan) partiyasini tuzdi. Boshlanib ketgan birinchi jahon urushi Xitoyning Yaponiyaga qaramligini kuchaytirdi. Buning ustiga Yuan Shikayning xalqqa qarshi siyosati Xitoyda qator qo'zg'olonlarga sabab bo'ldi. Chunki, Yuan Shikay imperatorlik tojini kiyib, Xitoyda podsholik tuzimini o'rnatishni o'ylab qolgan edi.

Nazorat savollari:

1. XIX asr oxiri Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli
2. Xitoyning xorijiy mamlakatlar bilan munosabatlari va tashqi siyosati.
3. Ijtimoiy harakat. Sun Yat Sen.
4. Xitoyga xorijliklarning intervensiyasi
5. Xitoyda manjurlar hukumronligining o'rnatilishi.
6. Maxfiy jamiyatlar va diniy sektalar faoliyati.
7. Birinchi afyun urushi uning sabablari, borishi va oqibatlari.
8. Nankin shartnomasining asosiy shartlari.
9. Taypinlar qo'zg'olonining shart-sharoitlari.
10. Xun Syutsyuan va uning diniy ta'limoti.
11. Taypinlar harakatining borishi va bosqichlari.
12. Ikkinchi aryun urushining kelib chiqish sabablari.
13. Tyantszin sulh shartnomalari va ularning oqibatlari.
14. Rus-xitoy munosabatlari va Aygun shartnomasi.

15. Taypinlar qo'zg'olonining bostirilishi va oqibatlari.

ADABIYOTLAR:

1. Василев Л.С. История Востока. М. 1998. Т-1
2. Илюшечкин В.П. Крестьянская война тайпинов. М.1998
3. Фан Вен Лан. Новая история Китая. М., Наука, 1972.
4. Тхвинский С.Л. История Китая и современность. М., 1976
5. Новая история Азии и Африки. М., Наука 1982.
6. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
7. Новая история стран Азии и Африки. Под.ред. А.М.Родригеса, часть 1. М., Владос, 2004
8. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иктисод, 2009

Electronta'limresurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

14-MAVZU: XVII-XX asr boshlarida Hindiston.

Reja:

1. Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va davlat tuzumi.
2. Ingliz mustamlakachiligining o'rnatilishi va uning oqibatlari.
3. Hindiston xalqining milliy-ozodlik kurashi, Sinohiyalar qo'zg'oloni.
4. XIX asr oxirida Hindiston.
5. Hindiston Milliy Kongressi partiyasining tuzilishi. Tilak va uning inqilobiy faoliyati
6. XX asr boshlarida Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli.

Tayanch tushunchalar:

Boburiylar davlati. Davlat tuzumi. Feodal yer egaligining shakllari. Jagirdor. Zamindor. In'omdor. Vaqf. Jamoa yer egaligi. Hind qishloq jamoasining xususiyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy tarkibi. Ost-Hindiston savdo kompaniyasi. Kompradorlar. Anglo-Fransuz raqobati. Spohiyalar qo'shini. Ingliz mustamlakachiligi. Inglizlarning soliq tizimi. Raiyatvari. Hunarmandchilik. Savdo. Sanoat. Ingliz mustamlakachiligining oqibatlari. Milliy-ozodlik harakati. Sipohiyalar qo'zg'oloni. Qo'zg'olon markazlari. Qo'zg'olonning oqibatlari. Ingliz mustamlakachilik tuzumi. Soliqlar asorati. Milliy-ozodlik kurashi. Hindiston milliy Kongressi. Musulmonlar ligasi. Siyosiy oqimlari. Tilak. Kerzon qonunlari. Bengaliyaning bo'linishi. Svaraja. Svadeshi.

Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va davlat tuzumi

XVIII asr o'rtalarida shimoliy va markaziy Hindiston hududlari Boburiylar yoki «Buyuk mo'g'ullar» (Yevropaliklar noto'g'ri ravishda Boburning kelib chiqishi mo'g'ullardan deb u asos solgan davlatni «Buyuk mo'g'ullar» davlati deb nomlaganlar) davlati tarkibiga birlashtirilgan bo'lib, bu davlatda Hindiston

aholisining 2/3 qismi yashar edi. Shuningdek, Boburiylar davlati janubida musulmon sulolalarining hukumronligida bo'lgan Bidjopur va Golkonda sultonliklari bilan shimoliy-sharq va sharqdan Nepal knyazliklari, Tibet va Assam bilan chegaradosh edi. Boburiylar davlatida yashovchi bengallar, maratxlar, gujaratlar, panjobilarda asta-sekin bo'lsa ham o'rik-madaniy jamoalar shakillanayotgan edi. Biroq hindlardagi kastachilik tizimi va mamlakat aholisining 1/10 qismini musulmonlardan iborat ekanligi umumdavlat miqyosida aholining diniy va siyosiy hamjihatligiga to'sqinlik qilmoqda edi. Boburiylar davlati harbiy-feodal davlat bo'lib, uning hukumdori «podshoh» deb yuritilgan. Mamlakatning soliq, ma'muriy, harbiy va sud hokimiyati podshoh qo'lida jamlangan. Podshoh xazina ishlari bo'yicha-devon, harbiyboshliq qilishi va oliy sudga rahbarlik qiluvchi-qoziga tayangan holda davlatni boshqargan. Sud ishlari islom shariati asosida yuritilgan. Podshoh Avrangzeb (1658-1707) hukumronligi davrida davlat 19-ta viloyat-sublarga bo'linib, ularni podsho tomonidan tayinlanadigan noyiblar-subadorlar boshqargan. Har bir viloyatlardagi ma'muriy, harbiy va sud hokimiyati subadorlarga tegishli bo'lgan. Ular ixtiyoridagi ma'lum miqdorda harbiy qo'shin bo'lib, bu qo'shin yordamida subadorlar viloyataholisini podshohga tobelikda saqlagan. Viloyat devonlariga yer solig'i va boshqa to'lovlarni yigishda yordam bergan. Mazkur viloyatlarda sud hukmlarining ijrosini ta'minlagan, okruglarning (viloyat okruglariga, okruglar esa volostlarga bo'lingan) boshqaruvchilari bo'lgan-laksillar, volostlarning boshqaruvchilari bo'lgan-parkanalari tayinlangan va ularni nazorat qilgan. Deyarli barcha oliy lavozimlar musulmonlar qo'lida bo'lib, ularni ijtimoiy va etnik kelib chiqishi turli xil bo'lgan. Hukmdorlar, harbiy boshliqlar va bir qism oddiy harbiy askarlar turkiylardan, qo'shin askarlarining ko'pchiligi afgonlardan iborat bo'lib ma'muriyatda shia mazhabiga e'tiqod etuvchi eroniylar va ruhoniylar orasida esa arablar ko'pchilikni tashkil qilgan. Podshoh mamlakatdagi barcha yerlarning oliy feodal mulkdori bo'lgan. Shu sababli ishlov beriladigan hamma yerlardan davlat foydasiga soliq va majburiyatlar yig'ilgan. Yerlarning katta qismi jag'ir, zamindor, in'om va vaqf kabi feodal yer mulklaridan iborat bo'lgan. Jag'irlarning egalari-jag'irdorlar deb atalgan, ular feodallarning hukumron qatlamini tashkil qilganlar. Bular harbiy boshliqlar bo'lib, davlat oldidagi xizmatlari uchun unvon va mansabining katta va kichikligiga qarab ma'lum bir hududdagi yer soliqlarini o'zlashtirish huquqiga ega bo'lganlar. Avrangzeb hukmronligi vaqtida mamlakatda jag'irdorlarni soni 4 ming kishiga etgan. Jag'irdorlar daromadining bir qismini harbiy unvonga mos ravishda ma'lum maqsadda qo'shinni ta'minlashga sarflangan. Jag'irdorlik naslidan nasliga meros o'tgan. Jag'irdorlarning aksariyat qismi musulmonlardan iborat bo'lgan jag'irdorlardan farqli ravishda zamindorlar yollanma harbiy harajatlarni ta'minlash majburiyatidan xoli bo'lganlar. Ular ma'lum bir hududdagi dehqonlardan podsho xazinasiga yer soliqlarini yig'ish bilan shug'ullanib yig'ilgan soliqning 10%ni xizmat uchun o'zlashtirganlar. Zamindorlar o'zlariga tegishli yer mulkni meros qoldirish huquqiga ega bo'lganlar. Ba'zan zamindorlarga yer solig'idan ozod etilgan yer mulklari ham berilgan. Zamindorlar asosan hind feodal aslzodalaridan iborat bo'lgan. Xizmatlari uchun yoki iltifoti ramzi sifatida ayrim kishilarga in'om qilingan yer in'om mulklari deb atalgan. Ko'pincha podshohlar musulmon ruhoniylarga ana shunday yer-mulklarini in'om etganlar, bu feodal mulklardan olinadigan yer solig'i to'liq ravishda

in'omdor ixtiyorida qoldirilgan in'om yerlari ham nasldan-naslga meros o'tgan. Vaqf yerlari bu musulmon dini masalalariga tegishli yer mulklari bo'lib ulardan olinadigan daromad masjid va madrasa va hokazolar ta'minotiga ishlatilgan. Hindistonning so'ngi o'rta asr va mustamlaka davriga agrar tizimning ijtimoiy-iqtisodiy asosini qishloq jamoasi tashkil qilar edi. Yerga jamoa bo'lib egalik qilish jamoa ichida dehqonchilik bilan hunarmandchilik uyg'unlashivi jamoa doirasida mehnatni o'zaro taqsimlashini dehqonchilik va hunarmandchilik kabi ishlab chiqarish sohalarini bir biridan mustaqilligi va ularni tovar almashuvidagi o'zaro munosabati, asosan, natural soliqlarni olishi turli ko'rinishlagi kasta jamoalarini mavjudligi, jamoa nazorati ostidagi xizmat ko'rsatish va hunarmandchilik tizimini biqiqiligi bu hind qishlog'i jamoasini asosiy belgilari edi. Hind qishloq jamoalarining ijtimoiy tarkibi bir xil emas edi. Ularning har birida turli huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan eng kamida 3 xil toifadagi aholii mavjud bo'lgan ularning orqasida oila toifani jamoa yerlari va boshqa mulklarga egalik qilgan oilalar guruhi tashkil qilgan. Teng huquqli jamoachi oilalarni har biri meros uchun ishlov beriladigan yer uchastkalariga ega bo'lgan jamoaga solingan davlatning yer va boshqa feodal soliqlari jamoachi dehqonlar tomonidan umumiy kafillik asosida to'langan jamoa panchaya deb nomlangan. Qishloq kengashi boshqargan panchayatga jamoaning yer solig'ini to'lovchi dehqonlar kirgan va unga ishlovchi oqsoqoli «patel» rahbarlik qilgan. Jamoa ma'muriyatining boshqa bir vakillik va boshliq mirzasi-«patvapi» edi. U jamoa yerlari bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitob ishlarini yuritgan. Oqsoqol (patel) va mirzo (kotib) (patvari) mansablari avloddan avlodga meros o'tgan. Hind qishloq jamoasining tarkibiy qismlaridan birini jamoachi hunarmandlar va xizmatkorlar tashkil etgan. Ular temirchi, duradgor, etikdo'z, cho'pon va x.k kabi kasbiy kastalarga kirganlar ular xizmatlar evaziga belgilangan miqdorida hosilning bir qismigaba'zan esa hatto yer mulklariga ega bo'lganlar unda yer uchastkasiga egalik qilish va hunarmandchilikning mazkur turi bilan shug'ullanish huquqi ham meros o'tgan. Qishloq jamoasi davrasida jamoa yerlarini vaqtincha merosiy ijaraga olib mehnat qiluvchi ijtimoiy qatlam ham mavjud edi. Mazkur qatlam vakillarining eng quyi kastalarga tegishli ekanligi jamoada ularning yarim qul holatini ta'minlagan. Jamoalar yetishtirayotgan hosilning teng yarimi yer solig'i sifatida davlat xazinasiga to'lanlar. Bundan tashqari jamoa davlat foydasiga turli xil mehnat majburiyatlarini ham o'tagan.

Ingliz mustamlakachiligining o'rnatilishi va uning oqibatlari

XVII asrdayoq hind shaharlardagi mulkdor va savdogorlarning yevropalik savdogarlar bilan aloqalari kengaydi. Hind mahsulotlarining to'g'ridan-to'g'ri Yevropabozorlariga chiqishi xaridorlarini oshirdi. Yevropa savdogorlari savdodagi moliyaviy zaruriyat tufayli tez-tez hind hamkasblariga murojat qilib turganlar. Masalan: inglizlarning "Ost-Hindiston" (Indiya) kompaniyasi ulardan katta miqdorlardan moliyaviy qarz olib tungan bunga javoban kompaniya ham o'zining Surat, Bombay, Madrasdagi savdo faktoriyalaridan mulkdor hindlar uchun siyosiy panoj bergan. Shu tariqa Hindistondagi «kompradorlar» deb atalgan alohida savdogarlar qatlami shakllangan. Ular hind feodallariga xizmat qilib, chet el kapitali va ajnabiy ma'muriyati bilan ham teng ravishda hamkorlik qilganlar. Hindistondagi Yevropa savdo kompaniyalari orasida eng muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan bu Angliyaning 1600 yilda asos solingan "Ost Hindiston" kompaniyasi edi. Qirolicha Yelizavetaning maxsus yorlig'i bilan

mazkur kompaniya Yaxshi Umid burnidan sharqda joylashgan mamlakatlar bilan bo'ladigan savdoga o'z monopoliyasini o'rnatgan edi. XVIII asrga kelib "Ost-Hindiston" savdo kompaniyasi Bombay, Madras va Kalkuttada mustahkam faktoriyalarga asos solgan edi. Hindistondan ushbu kompaniya asos solgan paxta, ipakdan tayyorlangan matolar chiqargan. Hatto katta miqdorda hind gazlamalarining Angliyaga kiritilishi ingliz manufakturachilarining noroziligiga sabab bo'lgan. Kompaniya hind gazlamalarini nafaqat Yevropaga balki, Osiyo va Afrika mamlakatlariga ham chiqargan. Kompaniyaning savdo mollarini Hindistondagi ichki boj va to'lovlardan ozod qilinishi haqidagi farmonning chiqishi ham savdo suratlarini o'sishiga sabab bo'ldi. Biroq bu yevropalik va hind savdogarlarining munosabatlarini murakkablashtirdi bu davrga kelib hind savdo kapitali faqat xaridorlik faoliyati bilan cheklanib qolmasdan tayyor mahsulot yoki xom-ashyo uchun oldindan pul to'lab qo'yish bilan ishlab chiqaruvchini o'ziga iqtisodiy jihatdan qaram qilib qo'ya boshladi. XVII asrning oxiri XVIII asr boshlarida Hindistonda dastlabki manufakturalar paydo bo'ldi, o'sha vaqtdayoq ingliz va shakllanayotgan hind burjuaziyasi o'rtasida dastlabki ziddiyatlar ham boshlandi, jag'irdor va zamindorlarning ko'pchiligi o'z daromadlarini ko'paytirish maqsadida o'zboshimchalik bilan soliqlar miqdorini oshirdilar, mahsulot bilan olinadigan soliqlarni pul bilan olish tartibini joriy qildilar, jamoa yerlarini tortib oldilar yig'ilgan yer soliqlarini o'zlashtirdilar. Natijada mamlakat aholisining ahvoli og'irlashib xalqning norozilik harakatlari kuchaydi, xazina bo'shab qolganligi bois Hindistonda markaziy hokimiyat zaiflashib qoldi. Feodallar va noiblarning alohida mustaqil davlat tuzish uchun urinishlari avj oldi. Boburiylar davlatida birin-ketin viloyatlar mustaqil davlatlar sifatida ajralib keta boshladi. Bunga Avrangzebning qattiqqo'llik siyosati ham sabab bo'ldi. Garchi uning davrida Bejanur va Gongkonda (1686-1687) qo'shib olingan bo'lsada oshiqcha soliqlar, hundularning davlat ishlaridan uzoqlashtirilishi, ibodatxonalarning mulkini talon-taroj qilinishi islom dinini majburan qabul qildirilish natijasida norozilik kuchaydi va hind rojalari undan tobora yuz o'girdilar. Boburiylarning Dekan noibi 1724-yilda mustaqil Haydarobod knyazligiga asos soldi. 1739-yil Eron shohi Nodirning Dehliga qilgan talonchilik yurushi Boburiylarning davlatini parchalanishini kuchaytirdi. 1740-yilda Bengaliya noibi, 1747-yil Aud noibi o'z mustaqilligini e'lon qildilar 1747-yil Afg'on davlatining asoschisi Axmadshoh Durroniy Hindistonga yurush qilib, Panjobni egalladi. XVII asrning 40-yillarida Hindistonda inglizlarning fransuzlarga qarshi kurashi oqibatida hind yerlarining inglizlar tomonidan bosib olinishi boshlandi. Angliyadan oldin bu yerga Portugaliya, Daniya, Gollandiya kabi davlatlar bostirib kelgan edilar, ammo inglizlar ularni siqib chiqarib yubordi, ularning asosiy raqibi, Fransiya bilan kurash boshladilar va ularni tor-mor etdilar. Fransuz "Ost-Hindiston" kompaniyasiga tegishli bo'lgan Panjsher shahri gubernatori Dyupleks hindlarni harbiy xizmatga yollab ulardan sipohiylar qo'shinini tuzdi. Avstriya merosi uchun bo'lgan urush davomida fransuzlarning Hindistondan siqib chiqarishga uringan ingliz qo'shinlariga qarshi janglarda sinohiylar qo'shinidan fransuzlar Hindistonda o'zlarining siyosiy hukmronligini ta'minlashda va Dekanda hududiy bosqinchilik rejalarini amalga oshirishda foydalandilar. Bengaliya uchun bo'lgan anglo-fransuz kurashi 1757-yilda Bengaliya navabi (knyazlik) taxtiga inglizlar vakili Mir Jafarning o'tirishi bilan Angliya foydasiga hal bo'ldi. Etti yillik urush (1756-1763) yakunlangan Parij sulhiga ko'ra fransuz "Ost-Hindiston"

kompaniyasining Hindiston bilan savdo huquqi saqlab qolingan. Panjsher va boshqa bir qator shaharlar uning ixtiyorida qoldirilib, Fransiyaning Hindistonda harbiy qo'shin saqlashi ta'qiqlandi. Shunday qilib etti yillik urush ingliz "Ost-Hindiston" kompaniyasni nafaqat savdo, balki harbiy va ma'muriy uyushmaga aylantirdi-ki, aynan shu davrda Sharqda Britaniya imperiyasiga asos solindi. 1756-yil Boburiylar davlati va Aud navabligida mustaqil ravishda yer soliqlarini yig'ish va uni moliyaviy boshqarish huquqini qo'lga kiritdi. Aud navabligi inglizlarning Ollohobod va Kor okruglarini berib, 5 mln. rupiya to'ladi. Shu tariqa inglizlar Bengaliya navabligi aholisini yer soliqlari asosida asoratga soldilar. Yer solig'i inglizlar Bengaliyadagi asosiy daromad manbai bo'lib qoladi. 1773 yilda "Ost-Hindiston" kompaniyasi bar besh yilda, keyinroq esa har yili Bengaliya okruglarining har biridan yig'ilishi lozim bo'lgan yer solig'ining miqdorini belgilab borgan, "Ost-Hindiston" kompaniyasining general-gubernatori Uorren Xeystings (1773-1784) 1775-yilga kelib Bengaliyadan yig'iladigan soliqlar miqdorini 3 barobar ko'paytirishga muvaffaq bo'ldi. Kompaniya daromadlarining yana bir manbai bu tuzga o'rnatilgan ingliz monopoliyasi edi, ishlab chiqarilayotgan tuzning hammasi omborlarga keltirilib, kim oshdi savdosiga qo'yib sotilgan. Aholining o'z ehtiyoji uchun tuz olish taqiqlangan, unga amal qilmaganlar qattiq jazolanganlar. Hind hunarmandlari ham inglizlar tomonidan shafqatsiz ravishda ezildi. Xeystings buyrug'iga ko'ra hind hunarmand-to'quvchilari kompaniyaning buyurtmalarini bajarish shart edi. Hunarmandlar o'z mahsulotlarini sotib yubormasligi uchun ularga maxsus qorovullar qo'yilgan. Bundan tashqari kompaniya noiqtisodiy zo'rovonlik usullari bilan hind savdogarlarini hunarmandchilik mahsulotlarini sotib olishdagi monopoliyasidan mahrum qilib, ularni ijaradorlik va sudxo'rlik faoliyati bilan shug'ullanishiga majbur qildi. Oqibatda Bengaliya qishloq xo'jaligi va hunarmanchiligi tushkunlikka yuz tutdi, aholisi soliq zulmi ostida qolibqashshoqlikda yashashga mahkum qilindi. Ingliz savdo-sanoat burjuaziyasini "Ost-Hindiston" kompaniyasining monopoliyasiga qarshi kurashi oqibatida 1773 yil Hindistonda general-gubernatorlik lavozimi joriy qilindi. Ushbu lavozimga nomzodni kompaniyaning direktorlar palatasi tavsiya etgan. General-gubernator vakolatli 4 kishidan iborat kengash bilan cheklangan. Ingliz burjuaziyasining talabi bilan Pitt boshlik hukumat 1784 yilda imperiyahududlarini boshqaruvi to'g'risida qonun qabul qildi. Unga ko'ra Hindistonni boshqarish qirol tomonidan tayinlanadigan 6 kishilik nazorat kengashi ixtiyoriga berilgan. 1786 yil Hindiston general-gubernatori lavozimiga o'tirgan Kornuollis yer solig'i tizimini o'zgartirdi. Unga ko'ra 1793 yil Bengaliyadagi yer mulklariga doimiy yer solig'i joriy etildi, raiyatning yerga meroslik huquqi zamindorlar hisobiga tugatilgan. Ularning ixtiyoriy hosilning zamindorga to'langan rentadan ortgan qismigina qoldiriladi. Natijada soliqni to'lay olmagan dehqonlarning yerlari zamindorlar qo'lga o'tdi. Soliq solishning bu yangi tizimi «zamindorlik» tizimi, deb atalgan. Madras viloyatida dehqon yerlarini zamindorlar foydasiga tortib olish uchun bo'lgan urinishi raiyatning qarshiligiga sabab bo'idi. Natijada mustamlakadagi hokimiyat «raiya» deb atalgan soliq tizimini joriy qildi. Unga muvofiq lalimikor yerlardan olinadigan hosilning yarmi, sug'oriladigan yerlardan esa hosilning 3/5 qismi miqdorida yer solig'ini to'lash sharti asosida yer egalari meroslik huquqi e'tirof etildi. XIX-asrning 70-yillarida inglizlar Hindistonda yer solig'ini hosilning darajasiga qarab faqat ishlov beriladigan yerlarga emas, balki mavjud yer

maydonlarning barchasiga joriy qilganlar. XIX-asrning boshlarida ingliz sanoati ayniqsa, paxtani qayta ishlash sohasi tez rivojlandi. 1787-1812 yillarda Angliyaga kiritilayotgan paxtaning jami 52 dan 194 mln f.st.ga oshdi. Angliya burjuaziyasining xom ashyoga va tayyor mahsulotlarini sotish uchun bozorga ehtiyoji katta edi. Burjuaziyaning talabi bilan ingliz parlamenti 1813-yilda "Ost-Hindiston" kompaniyasini Hindistondagi savdo monopoliyasi huquqidan mahrum qildi. Natijada, Hindistonda ko'p miqdorda ingliz sanoat mahsulotlari birinchi navbatda fabrikada tayyorlangan ip-kalavalar keltirila boshladi. Arzon va pishiq bo'lgan ingliz ip-kalavalari hind to'qimachi-hunarmandlarini xonavayron qildi. Ingliz bug' kemalari hind kemasozlarini, metall va melall buyumlarni keltirilishi esa hind tog'-rudachilik sohasini kasod qildi.

Hindiston xalqining milliy-ozodlik kurashi va sipohiyar qo'zg'oloni

Inglizlar bosib olgan hududlarda dastlabki davrlardayoq hind xalqining mustamlakachilarga qarshi kurashi boshlandi. Biroq u XIX asrda uzluksiz tus oldi. 1816-yil Shimoliy Hindiston xalqning kuchli norozilik chiqishi bo'idi. Bareyli aholisi mahalliy politsiya ta'minoti uchun inglizlar joriy etgan soliqni to'lashdan bosh tortdilar. XIX-asrning 20-yillarida Shimoliy Hindistonning musulmonlardan iborat aholisi orasida vahhobiylar harakati paydo bo'idi. Bu harakatga Muhammad Ismoil va Said Ahmad Barelvilar rahnamolik qildilar. Ular nafaqat sof islomga qaytishni balki, musulmon dehqonlari hunarmand va savdogarlarini g'ayridin inglizlar tomonidan asoratga solinishtga qarshi targibot ishlarini olib borish, xalqni muqaddas urush-jihadga chorlaganlar. XIX-asrning 30-50-yillarida Bombay, Madras va Bengaliya viloyatlari aholisining ozodlik va antifeodal qo'zg'olonlari davom etdi. Bu qo'zg'olonlarni eng yirik 1855-1857 yillardagi Santal qabilalarining qo'zg'oloni edi. Soliqlarni to'lay olmagan santallarning yerlari inglizlar tomonidan tortib olinib bengaliyalik zodagonlar va sudxo'rlarga xususiy mulk sifatida sotilgan. Inglizlarning soliq talonchiligi va politsiyaning zo'ravonligi oqibatida mazkur qo'zg'olon boshlangan. Birok o'q-yoy va nayza bilan qurollangan qo'zg'olonchilar Bombaydan chaqirilgan inglizlarning yaxshi qurollangan muntazam qo'shini tomonidan shafqatsiz ravishda tor-mor etilgan. 1839-1842 yillardagi anglo-afgon urushi munosabati bilan ingliz qo'shinlari Sind amirligi hududiga kiritildi. Biroq urush tugagandan keyin ham ingliz qo'shinlari Sind hududiga qolaverdi. Sind amirining ingliz qo'shinlarini Sinddan olib ketish haqidagi talabi 1843 yil Sind va "Ost-Hindiston" kompaniyasi o'rtasidagi urushga sabab bo'ldi. Inglizlarning harbiy ustunligi amirni mag'lubiyatiga va Sindni kompaniya mulkfariga qo'shib olinishiga olib keldi, endi inglizlar Panjobdagi Sikx feodal davlatini bosib olishga kirishdilar. 1845-1846-yillardagi birinchi va 1848-1849 yillardagi ikkinchi anglo-sikx urushlarida sikx qo'shinlarining mag'lubiyati oqibatida Panjob ham inglizlarga bo'ysindiriladi. 1849 yilda Panjobni va 1856 yilda Aud knyazligini "Ost-Hindiston" kompaniyasi mulklariga qo'shib olinishi bilan amalda butun Hindiston hududi inglizlarga tobe ettirildi. Ingliz mustamlakachililarining yuz yillik talonchiligi oqibati Hindistonda 1857 - 1859 yillardagi xalq qo'zg'oloni ko'tarildi. Ingliz manbalarining guvohlik berishicha mazkur qo'zg'olon arafasida o'tgan besh yil davomida inglizlar ikki mingdan ziyod in'om va jog'irlarini tortib oldilar. Aud, Nagpur, Jxansi va boshqa bir qator yirik hind kinyazlarini bosib oldilar. Natijada nafaqat dehqonlar va hunarmandlar, balki soliqni to'lay olmaslik oqibatida yer mulklaridan mahrum qilingan zamindorlar, maosh to'lanadigan politsiya va sinohiyar harbiy qo'shini

tashkil qilinishi oqibatida xizmatlari uchun berilgan yer mulklaridan ayrilgan jag'irdorlar ham ingliz mutsamlakachilik tuzumidan aziyat chekmoqda edilar. Xullas, Hindistonda inglizlarning talonchilik va zo'ravonliklari xalq qo'zg'olonini keltirib chiqardi. Qo'zg'olon 1857 yilda 140 ming kishidan iborat bo'lgan Bengaliya sipohiylar qo'shinida boshlandi. Bengaliya armiyasi asosan musulmonlar, braxmanlar va rejputlar kabi hukumron tabaqa vakillaridan iborat bo'lib, ular qo'zg'olon arafasida o'zlarining iqtisodiy va ijtimoiy hukumronlik maqomini yo'qotgan va inglizlarning soliq talonchiligiga duchor bo'lgan edilar. Qo'zg'olonning muhim markazlaridan bo'lgan Kanpurda ingliz mustamlakachiligi o'rnatilgandan to 1840 yilgacha merosiy yer mulklari 35% ga kamaydi, savdo-sudxo'rlik kastasi bo'lgan - baniya vakillarining yer mulklari esa 43%ga ko'paydi. Bundan tashqari Bengal sipohiylari noroziligining bir qator boshqa sabablari ham mavjud edi. Masalan, Bengaliya provinosiyasidan o'zga hududlarda xizmat uchun sipohiylarning maoshiga qo'shib berilgan "bitta" deb nomlanuvchi qo'shimcha maoshni bekor qilinishi, armiyaga yollanuvchilar uchun Hindistondan tashqarida va hatto dengizda xizmat qilish majburiyatini joriy qilinishi, sipohiylarni ingliz ofitsyerlari tomonidan tahqirlanishi va boshqa shular jumlasidandir. Ingliz qo'mondonligi sipohiylar armiyasini o't otar miltiqlar bilan qurollantira boshladi. Sipohiylar orasida miltiq patronlari o'ralgan qog'ozlarni cho'chqa va sigir yog'lariga botirganligi to'g'risida mish-mish tarqaldi. Sipohiylar patronlarni miltiqqa joylash uchun qog'ozlarni tish bilan yirtar va gunohga botgan sanalar edilar. Bengaliya sipohiylarining chiqishlariga ayni voqelik bahona bo'ldi. Qo'zg'olon 1857 yil 10 mayda Dehli yaqinidagi Mirut harbiy garnizon joylashgan shaharchada boshlandi. Sipohiylar shahar kambag'allari va shahar atrofidagi qishloqlarning dehqonlari yordamida ingliz amaldorlari va ofitserlarini qirib tashlab, hibsdagilarni ozod qildilar. Qo'zg'olonchilar Dehliga yo'l olib, 11 may kuni Dehlini egallashga muaffaq bo'ldilar. Sipohiylar Boburiylar davlatining hukmdori, ingliz ma'muriyatining nafaqaxo'ri Bahodirshoxdan inglizlarga qarshi xalqni umumiy kurashga chaqirishni va bu kurashga rahbarlik qilishni talab qildilar. Bir oy davomida Dehlidan Patnagacha bo'lgan hududlar deyarli qo'zg'olonchilar qo'liga o'tdi. Panjobdagi Bengal armiyasi qurolsizlantirildi, ayrim qo'zg'olon ko'targan polklar esa aholi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Madras va Bombeydagi sipohiylar armiyasi Bengal sipohiylaridan farqli holda ingliz ma'muriyatiga sodiq qoldilar. Buning bosh sababi mazkur hudud sipohiylarning quyi kastalardan chiqqanligi edi. Chunki harbiy xizmat uchun beriladigan maosh ularning ochlikdan o'lmasliklarining yakkayu-yagona kafolati va yashash manbai edi. Madras va Bombay sipohiylarini qo'zg'olon ko'tarmaganligi o'z navbatida Dekan aholisini umumxalq kurashigajalb qilmadi. Shunday qilib, mazkur qo'zg'olonda feodal aslzodalar ham ishtirok etdilar. Ular qo'zg'olonda o'zlarining siyosiy hokimiyatini tiklash vositasini ko'rib, inglizlardan ozod qilingan hududlarda o'zlarini hokimiyatini o'rnatdilar yoki o'rnatishga harakat qildilar. Shu tariqa Dehli, Kanpur va Audda milliy ozodlik kurashining mustaqil markazlari shakllandi. Dehlida Bahodirshoh hokimiyati tiklangach, tabib Hakim Axsanul vazirligidahukumat tuzildi, shahzoda Mirza Mo'g'ul bosh qo'mondon qilib tayinlandi. Bengal armiyasining tajribali ofitserlari Baxtixon raisligida ma'muriy palata (parlament) tuzildi. Kanpur qo'zg'oloniga Maratx knyazligining merosxo'ri bo'lgan Pana Sohib boshchilik qildi. Kanpur qo'zg'olonchilari armiyasiga esa

braxman oilasidan chiqqan ajoyib sarkarda Tantiya Topi qo'rnondonlik qildi. Aud milliy-ozodlik urushiga Ahmad shoh nomi bilan mashhur bo'lgan Mavlaviy Axmadulla qo'mondonlik qildi. Uning harbiyotryadi Poxlkxanga hujum qilgan ingliz qo'shiniga qarshi muvaffaqiyatli ravishda partisan urushini olib bordi. Ingliz qo'shinlarining bosh qo'mondoni bo'lgan Kolen Kempbell uning boshi uchun 50 ming rupiya mukofot e'lon qildi. Aud feodallaridan biri mukofotni olish maqsadida 1858 yil 5 iyunda Ahmad shohga xiyonat qilib uni o'ldirdi. 1857 yil iyun oyida Jxansi knyazligida ham sipohiylar qo'zg'oloni ko'tarilib, knyazlik inglizlardan ozod qilindi. Malika Lakshmi Bay o'zini Jxansi hukmdori deb e'lon qildi. Qo'zg'olonni bostirish maqsadida yuborilgan ingliz qo'shinlariga Lakishmi Bay markaziy Hindiston hududlarida partisan urushlarini olib bordi. Tantiya Topi ham bir hind zamindorining xiyonati oqibatida 1859 yilning aprelida ushlab olindi va o'ldirildi. 1857-1859 yillarda ingliz mustamlakachiligiga qarshi Hindistonda ko'tarilgan sipohiylar qo'zg'oloni shafqatsizlarcha bostirildi. Biroq ingliz mustamlakachilari hind xalqiga ayrim yon berishlarga majbur bo'ldi. 1858 yilda "Ost-Hindiston" savdo kompaniyasi tugatildi, soliq asorati yumshatildi, ayrim soliqlar qisqartirildi. Sipohiylar qo'zg'oloni mag'lubiyatga uchrashiga qaramasdan Hindiston xalqining ingliz musulmakachilik zulmidan ozod bo'lishidagi muhim voqelik sifatida ahamiyatlidir.

XIX asr oxirida Hindiston

Hindistonning bu davr tarixi jahonda mustamlakachilik harakatining yangi bosqichi, Angliya tomonidan hind xalqini ekspluatatsiya qilishning kuchayishi va milliy-ozodlik harakatining Umumhindiston miqyosida keng tarqalishi bilan bog'liq kechdi. Hindiston buyuk Britaniyaning mustamlakasiga aylangan edi. Inglizlar Hindistonni vitse-qirol boshchiligidagi amaldorlar va politsiya apparati yordamida boshqarar edilar. Ingliz mustamlakachilik istibdodi sharoitiga qaramay, Hindistonda ham sarmoyadorlikka asoslangan mahalliy ishlab chiqarish tizimi yuzaga kela boshladi. Yirik sanoat korxonalari qurishga kirishildi. 1886 yilda to'qimachilikning 95 ta fabrikasi bor edi, konlar soni 1880-1900 yillarda 56 tadan 286 taga yetdi. Temir yo'l tarmoqlari 1900 yilda salkam 40.000 kmni tashkil qildi. Bu xom-ashyo tayyorlash va tashishda ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Hindistonda sanoatni Angliya o'ziga qulay qilib joylashtirishga harakat qildi. Asosiy sanoat korxonalari dengiz bo'yi port shaharlari yaqinida edi, maqsad Hindiston boyliklarini arzon va oson olib chiqib ketish edi. 1873 yildan 1883 yilgacha Hindiston bilan Angliya savdosi 60 foizga o'sdi. Hindiston ingliz burjuaziyasining kapital kiritish zonasiga aylanib qoldi. Ingliz banklaridan Hindistondagi boshqaruv apparati katta miqdorda zayomlar olib turadi. Bu summa 1856 yildagi 4 mln. funt sterlingdan 1900 yilga kelib 133 mln. funt sterlingga ko'tarildi. Britaniya banklari juda katta foiz olardilar. Sanoatga biryoqlama zo'r berilishi qishloq xo'jaligini qiyin ahvolga solib qo'ydi. Dehqonchilikda agrotexnika madaniyati past edi. Mustamlakachilik harakati bilan ochilgan sug'orish inshootlari bor-yo'g'i 20 foiz yerni sug'orishga yetar edi. Bu daraja Boburiylar (1526-1858) davrdagidan ham kam edi. Qishloqda eski feodal mulkchiligi, yarim qaram dehqonlarni ekspluatatsiya qilish davom etdi. Yerni 60-70 foiz hosilni to'lash sharti bilan dehqonlarga ijaraga berildi. Qarz hisobiga ishlab berishga majbur qilish odamlar toifasi tobora ko'paya bordi. Qishloq xo'jaligining eng serdaromad tarmoqlariga (choy, kanop, paxta)

sarmoya solish katta foyda keltirar edi. Bu sohada ingliz ishbilarmonlari ishchilar yollar va ular qul deb atalar edi. Ularni ezishning barcha usullaridan foydalanilardi. Shunday qilib Hindiston XIX asr oxirida dunyo bozoriga katta miqdorda sanoat va qishloq xo'jaligi mollari chiqara boshladi. Lekin olingan daromad ingliz mustamlakachilarini boyitdi xolos. Mehnatkashlar ahvoli esa tobora yomonlashdi, qishloq xo'jaligida monokultura vujudga keldi. Bengaliya kanop, Assom choy, Bombay va Markaziy Hindiston paxta, Panjob bug'doy yetishtirishga ixtisoslashdi. Lekin texnik ta'minotda hech narsa o'zgarmadi. Dehqon yanada qattiq ezildi. Zamindorlar, bank egalari, sudxo'rlar dehqonlarni qarzga botirib, oxirgi parcha nonini ham qoldirmas edi. 1870-1890 yillar davomida Hindistonda 20 martadan ko'p ocharchilik bo'lib, unda 18 million odam ochlikdan qirildi. Sunday ahvol Hindislonda milliy ozodlik va ijtimoiy harkatlarga olib keldi. Dastlab Kalkutta, Bombay, Madras kabi shaharlarda bu harakat uch oqim bo'lib shakllandi. Jumladan, Bombeyda burjua-zamindorlarining konservativ «Britaniya-Hindiston assotsiatsiyasi» tuzildi. So'ng nisbatan ilg'or g'oyalar bilan bogliq (liberal) «Hindiston assotsiatsiya» paydo bo'ldi. Ilg'or (radikal) oqimlar ham bor edi lekin bu harakatlar keng ommani yetaklashda yirik zamindorlarga xizmat qilardi. Dehqonlarning stixiyali harakatlari kuchaygan sari Britaniya mustamlakachilari Hindistonda reaksiyon kuchlar-knyazlar, pomeschiklar, kompradorlar bilan yaqinlashib musulmonlar bilan hindlar o'rtasida dushmanlik, nizo «urug'ini» socha boshladilar. 1870-1880 yillarda ingliz mustamlakachilariga, mahalliy zamindorlarga va sudxo'rlar zulmiga qarshi dehqonlar qo'zg'olonlari boshlanib ketdi. Panjobda Baba Ram Singx boshliq yarim harbiy tashkilot qo'zg'olon ko'tardi. 1872-1873 yillarda Patna, Bogra, Sharqiy Bengaliya dehqonlari, 1875 yili Barod hokimligida, Puna, Ahmadnazar tumanlarida qo'zg'olon boshlandi, 1871 yil 1-yanvarda Angliya qirolichasi Viktoriya Hindiston qirolichasi deb e'lon qilindi. Bu tadbir reaksiya kuchlarini bir yerda to'plashga qaratilgan edi. Mustamlaka ma'murlari turli soliqlarni yanada oshirish, ochlarga yordam fondini qisqartirish, davlat xizmatchilariga beriladigan maoshlar miqdorini kamaytirish yo'lidan bordi. Yangi-yangi qo'zg'olon va g'alayonlar boshlandi. 1871-yili Bombay, Madras, Puna, Suratda ish tashlashlar, 1879 yili Maratx dehqonlarining qo'zg'olonlari bo'ldi. Uning boshlig'i Vasudev Pxadke mustaqil Maratx davlati tuzish shiorini qo'ydi. Bir yildan so'ng 1880-yili inglizlar bu qo'zg'olonn bostirishdi. Pxadke osib o'ldirildi, 70 kishi badarg'a qilindi. 1877 yilda Dehlida qirolicha Viktoriyani Hindiston qirolichasi qilib ko'tarish marosimi bo'lib o'tdi. Hindistonning turli burchaklaridan kelgan knyazlar Viktoriyaga sodiqlik haqida qasamyod qildilar. Bu narsa knyazlar bilan ingliz mustamlakachilarini yaqinlashtirish lozim edi. 1878 yilda ingliz ma'muriyati «vitse-qiroli» deb atalardi. Hindistondagi milliy tillarda chiqadigan matbuot haqida qonun qabul qilindi va bu qonun bo'yicha barcha gazetalar inglizlar nazoratiga o'tdi. Oradan bir yil o'tgach, o'q otar qurollarni saqlamaslik haqida akt-qabul qilindi va barcha aholining o'q otar qurol saqlashi man qilindi. Ammo, bu narsa yovvoyi hayvonlar ko'p bo'lgan o'rmonlar yaqinida yashovchi dehqonlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Inglizlar shu bilan bir vaqtda o'zlarini mahalliy burjuaziyaga «yon berganday» qilib ko'rsatishga harakat qildilar. Shahar ma'muriyatiga boy hindlar saylansa-da, amalga hokimiyat shahar boshlig'i-ingliz qo'lida edi. Ingliz vitse-qiroli Kerzon Hindistonda zo'ravonlik siyosati o'tkaza boshladi. 1883 yili u kumush rupiya pul zarb qilishni taqiqladi. Rupiyaning valyuta qiymatini sun'iy

ravishda ko'tarib qo'yib, yangi qiymatga «mos» keluvchi oltin rupiya chiqardi. Shu yo'l bilan Hindistondagi tarixiy pul tizimiga barham berdi. Uning chet mamlakatlar bilan an'anaviy savdo aloqalariga zarba berdi. Hindistonni faqat Angliya orqali savdo qilishga majbur etdi. 1885 yili Broche viloyatida Lakx boshchiligida qo'zg'olon bo'lib o'tdi. Lakx inglizlar hukmronligiga barham berdi. Hindiston mustaqil podsholik deb e'lon qilindi. Inglizlar kuch bilan qo'zg'olonni bostirib, Lakx va uning ikki safdoshni osib o'ldirdi, 57 kishi surgun qilindi.

Hindiston milliy kongress partiyasining tuzilishi.

Tilak va uning inqilobiy faoliyati

Xalq harakatiga boshchilik qiladigan darajada kuchga ega bo'lgan, muayyan dasturi bor siyosiy partiya Hindiston Milliy Kongressi 1885 yilda Bombay shahrida tuzildi. Keyinroq «Musulmonlar ligasi» ham tuzildi va shundan e'tiboran inglizlar hind-musulmon raqobatini kuchaytirib yubordilar. Unga Kalkuttada 1884 yili tuzilgan «Hindiston Milliy ittifoqi» tashkiloti ham qo'shilib ketdi. Delegatlarning yarmi hind yuqori tabaqa ziyolilaridan bo'lsa, yarmi sanoatchilar, savdogarlar va katta yer egalari edi. O'sha davrda qabul qilingan nizomda mamlakatda o'z-o'zini boshqarishda hindlar bilan inglizlarning tengligi aytilgan edi. Yana bir bandi Hindiston sanoatchilari manfaatlarini ko'zlab, chet eldan keltirilgan mollarga bojxona tarifi joriy qilishga bag'ishlaridi. Dastlabki vaqtlarda Hindiston Milliy Kongressiga ingliz mustamlaka ma'muriyati qarshilik qilmadi. Bunday munosabatni Angliyaning Hindistondagi vitse-qiroli lord Daferin: «Milliy Kongress inqilobdan arzonroq» deb izohlagan edi. Chindan ham 1880 yillarda Hindistonda milliy ruh kuchaygan edi. Xalq mustamlaka zulmi azobidan holdan toygan hukmron doiralari vaziyatni nazorat qilib turishlari qiyin bo'lib qolgan edi. Shuning uchun ham HMK partiyasi tuzilishini inglizlar xayrixoh bo'lib, ular bu liberal tashkilot vaziyatni yumshatib turadi, deb hisoblar edilar. Lekin ingliz ma'murlari biroz vaqt o'tgach, HMK partiyasi tutgan yo'ldan dahshatga tushib, uni parchalab, zaiflantirib qo'yishga harakat qila boshladilar. HMK partiyasining talablari dastlabki paytlarda juda mo'tadil edi, bu talablar Buyuk Britaniya hukmronligini saqlab qolib, ba'zi islohotlarnigina ko'zda tutardi. Masalan, chetdan keltiriladigan gazlama (tovar)larga bojlarni belgilash, mahalliy vakillik muassasalarining vakolatlarini kengaytirish, hindlarni boshqaruv ishiga jalb etish, texnik ta'limni uyushlirish vaboshqalar edi. Lekin mamlakatda kapitalistik munosabatlar rivojlanib borgan sari metropoliya bilan koloniya o'rtasida kurash, ziddiyat kuchayib bordi. Hind xalqining esa mustaqillikka intilish harakati ham yetilib, ular inglizlarning hiyla-nayranglarini tushunib yetdilar. Tilak va uning inqilobiy faoliyatida, dastlab HMKning tepasiga turadigan loyiq kuch topilmadi. Nihoyat 1890 yillarda HMK da ilg'or, xalqchil, so'l radikal-demokratik oqim shakllandi, uning rahbari Bal Gandhara Tilak (1856-1920) edi. Maratxlik, ijtimoiy (til, tarix, huquqiy) bilimlar bilan yaxshi qurollangan Tilak mustamlakachilik tuzumi bilan kelishuvchi HMKdan yuz o'girdi. U hind xalqining milliy ongini uyg'otish, milliy g'ururini ko'tarish yo'lidanborib, ayni vaqtda dinga va uning ommani birlashtiruvchi kuchga katta baho berdi. Uning sevgan qahramonlari Garibaldi va Madzini edilar. Kollejni tugallash paytida butun kuchini, vatan mastaqilligiga sarflashga, sadoqatli bo'lishga qasamyod qildi. Tezda u Puna shahrida maktab tashkil qilib, unda o'quvchilarga mustaqillik g'oyalarini singdira boshladi. 1880 yilda «Kesari» (Sher) gazetasini tashkil etdi,

yoshlar o'rtasida vatanparvarlik g'oyalarini targ'ib etdi. Ayniqsa, maratxlar qahramoni, chet ellik bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash olib borgan Shivaji xotirasiga bag'ishlab xalq bayramlarini tashkil qildi, «Xudo Hindistonni xorijiy mamlakatlarga hech qachon hadya qilgan emas», -degan edi Tilak, bu harakat katta ta'sirga ega bo'lib, mustamlakachilar undan qo'rqib qoldilar, hatto 1897 yilda Tilak qamoqqa olindi. Biroq xalq talabi bilan u tezda ozod qilindi. Bu voqeamng o'zi Hindistonda mustaqillik harakati jadal rivojlanayotganidan dalolat berar edi.

XX asr boshlarida Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiyahvoli

XX asr boshida Hindistonda kapitalizm yanada o'sdi. 1910 yilda kanop-tola fabrikalari ikki barobar ko'paydi. Paxta xom-ashyosidan surp mato ishlab chiqish o'sdi. Korxonalar soni 215 taga ishchilar soni 1 mlnga yetdi. Yangi ijtimoiy qatlam bo'lgan bu sinfning soni ko'payib bordi. Inglizlar Hindistonni boshqarishni agentliklar va banklar qo'lga topshirib qo'ygan edi. Agentliklar ingliz kapitalini Hindistonga joylashtirish uchun dallollik qilar edilar. Shunday yo'l bilan mustamlakachilar barcha tarmoqlarni, masalan, ko'mir havzalari, kanop sanoati, choy plantatsiyalari, transport, savdo, sug'urta jamiyatlarini o'z qo'llariga oldilar va bu bilan butun Hindistonda ishlab chiqarish, iqtisodiyot ustidan nazorat o'rnatdilar. Angliyaning sharqda mustamlakalar orasida eng rivojlangani Hindiston edi. Shu sababli bu yerda Angliya kapitali tez o'sib bordi. Ular 1893-1907 yillarda temir yo'l 53%, xususiy kompaniyalarda 23, banklarda 95 foizga oshdi. 1905 yilda Hindistonda 165 ta chet el aksionerlik kompaniyalari mavjud bo'lib, ular mamlakatni taladilar, xalqning ahvoli og'irlashdi. 1896-1906 yilda 10 mln odam ochlikdan o'ldi. 1904 yilda 1 mln odam vabodan qirildi. 1899-1900 yilda markaziy viloyatlarda dehqonlar qo'zg'oloni bo'lib o'tdi. Inglizlar bu qo'zg'olonni kuch bilan bostirdilar. O'z manfaatlari uchun yangi-yangi qonunlar chiqardilar. 1901 yil Kerzonning «Kon qonunlari» e'lon qilindi. Unga muvofiq 20 fut chuqurlikdagi yer osti boyliklari Angliyaniki deb e'lon qilindi. Bu hind mulkini talon-taroj qilish edi. Soliq tizimi murakkablashdi. 44 funt sterling yig'implarining 37 oylik va nafaqalarga va politsiya uchun sarflandi. 1905 yil Kerzon universitetlariga kirish haqini 2 barobar oshirdi, ulardagi huquqshunoslik fakultetlari «yopib» qo'yildi. Xalqchil, demokratik, mustaqillik, vatanparvarlik ruhidagi talabalarga oliy o'quv yurt eshiklari yopildi. Bu qonun irqchilik va milliy kamsitish ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, u xalq nafratini oshirdi. Mustamlakachilikda milliy ozodlik harakatini bo'lib tashlash maqsadida, Hindiston hududini parchalab yuborish siyosatini tutdilar. 1905 yili Bengaliya ikkiga bo'lib tashlandi, chunki bu o'lka mustaqillik markazlaridan biri edi, kalkuttaliklardan 100 ming kishi namoyishga chiqdi. Ular «Bande mataram» (Salom senga Vatanim-onam) qo'shig'ini aytib bordilar. Norozilikning yana bir ko'rinishi xorij mollaridan yuz o'girish-baykot qilish bo'ldi, bundan ingliz kompaniyalari katta zarar ko'rdi.

Inqilobiy harakat. «Svaraj» va «Svadeshi» shiorlari. Tilak va tilakchilar harakati.

1906 yil dekabrda Tilakchilar talabi bilan HMK qaror qabul qilib, unda uch narsa ilgari surildi: Birinchisi - «Svaraji» (o'z hokimiyatimiz), ikkinchisi - Svadeshi» (o'z ishlab chiqarishimiz) va Uchinchisi - ingliz mollariga boykot e'lon qilish. Tilak nafaqat ingliz mollaridan, balki ingliz boshqaruvidan ham voz

kechishga chaqirdi. «Paysa fond» jamiyalini tuzib, hind sanoati ko'rgazmasini tashkil qildi. 1905 yilda Angliyada hokimiyat tepasiga kelganda ingliz hukumati mustamlakachilik siyosatini davom ettirdi. 1907 yili qurg'oqchilik va o'latdan 1,5 mln kishi o'ldi. Bengaliya, Ravalpindi, Panjobda qo'zg'olonlar bo'ldi. 1905 yil Bombayda HMK qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda «Mo'tadil» oqim bilan «radikal» oqim o'rlasida qattiq tortishuv bo'ldi. «Mo'tadillar» koloniya bo'lib mamlakatni o'zlari idora qilmoqchi, Tilak boshliq radikallar mustamlakachilikka qarshi edilar. Radikallar zaldan haydab chiqarildi. Shunday qilib, HMK ikkiga bo'linib ketdi. Qurultoy mustamlakachilarga yon bosuvchi qaror qabul qildi. Asta-sekin boruvchi islohotlar yo'lini tanladi. Tilak va uning izdoshlari «Millatparvar» partiya tuzganliklarini e'lon qilib, ko'plab varaqalar chiqardilar. Ularni butun hind xalqi quvvatladi, asosan ishchilar ular tarafida bo'ldilar. 1905 yilda Bombay ishchilari ish tashladilar, martda ularga aloqachilar qo'shildi. Kalkuttada, Madrasda ish tashlashlar boshlanib ketdi. Tijeveli shahrida «Svaraj» harakati tarafdorlari qamaldi. 1908 yil 24 iyunda Tilak qamoqqa olindi va sud qilindi. Sudda so'zlagan nutqida Tilak inglizlarning mustamlakachilik qiyofasini fosh qildi, o'sha nutqi boshdan oyoq mustaqillik ruhi bilan sug'orilgan edi. U 6 yil katorga ishlariga hukm qilindi. Bombay mehnatkashlari bunga qarshi bosh ko'tardilar, doker va boshqa 100 minglab ishchilar Tilakni ozod qilishni, talab qildilar. Ma'murlar yon berishga majbur bo'ldilar, biroq jazoning katorga qismigina olindi-yu, u qamoq bilan almashtirildi, xolos. Xalq kurashi davomi ettirdi, qurollana boshladi. 1906-1908 yillardagi inqilobiy harakat HMK va inglizlarni cho'chitib yubordi. HMK dagi o'ng qanot kelishuvchilari dominionlikni (o'z-o'zini boshqarish huquqini) berishni talab qildilar. Tilak va uning tarafdorlari to'la mustaqillik nuqtai nazarida turdilar. Panjob xalqi ham ularni quvvatladi, ayniqsa, ishchilar, dehqonlar ular tarafida edilar. HMK Tilakchilarni partiya safidan chiqardilar. Hind zamindorlari, rojalar va yirik moliyachilar bu qo'zg'olonlarni bostirishni talab qildilar va qo'zg'olon bostirildi. Inglizlar hindlar o'rtasidagi bu kelishmovchiliklardan ustalik bilan foydalandilar, ularni bir-biriga qarshi qo'yib, adovat o'tini yoqdilar. Shu bilan birga hindlar va musulmonlar o'rtasida nizo chiqarib, mustaqillik kuchlarini zaiflashtirdilar. Inqilobiy harakat so'ndi. Inglizlarning hukmronligi ta'minlandi va ular Hindistonni talab, boyliklarini tashib ketdilar. Shunday qilib, birinchi jahon urushi arafasida Hindiston amalda ingliz mustamlakasi sifatida Angliyani zarur xom-ashyo bilan ta'minlovchi o'lka bo'lib qolaverdi. 1909 yil noyabrda «Hindiston kengashlari haqida qonun» qabul qilindi. Unga muvofiq joylardagi kengashlarning a'zolari soni oshirildi, aholining yarim foizi saylov huquqini oldi, xolos. Saylovlar diniy jamoaga qarab o'tkaziladigan bo'ldi. Bu bilan ular o'rtasiga nifoq solindi. 1912 yilda mustamlaka ma'muriyati 12 soatli ish kunini joriy qildi, ilgari u 13-19 soat edi. Bu qonun yirik korxonalarni ko'zda tutgan bo'lib, amalda kichik korxonalari ko'p bo'lgan Hindiston ishchilariga hech bir naf bermadi. Ishchilar harakati o'sib bordi, mustaqillik masalasi nihoyatda o'lkir, ahvol esa tangligicha qoldi. Bundan cho'chigan mustamlaka ma'murlari hind xalqini chalg'itadigan (ovutadigan) tadbirlarni o'ylab topdilar, masalan, Bengaliya 1911 yilda birlashtirildi. Lord Kerzon poytaxtni Dehliga ko'chirdi, chunki Kalkutta ozodlik markazi edi. XX asr boshlarida Hindiston ana shunday murakkab

ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy vaziyatlar girdobida o'z taraqqiyot yo'lidan ilgarilab borar edi. Milliy ozodlik harakatida muvaffaqiyatsizliklar, orqaga ketish ro'y berdi. Sarmoyadorlar, savdo, sanoat va moliyachilar har qanday sharoitdan o'z manfaatlarini yo'lida foydalandilar. Hindiston MK, uning ilg'or qanoati shakllanishi ijtimoiy, milliy ozodlik harakatiga katta ta'sir qildi. Shu yo'llarda Hindistonda mustamlakachilarga qarshi kurashda o'ziga xos kurash usullariga asos solingan edi.

Nazorat uchun savollar:

1. Boburiylar. Hindistonning davlat tizimi.
2. Hindistonda feodal yer egalik shakllari
3. Hind qishloq jamoasining xususiyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy tarkibi.
4. Ingliz mustamlakachilik tizimining takomillashuvi: "raiyatvari", "zamindori" soliq tizimlari.
5. Sipohiylar qo'zg'olonining kelib chiqish sabablari.
6. Qo'zg'olonning boshlanishi, borishi va yakuni.
7. Milliy ozodlik harakati.
8. Dehqonlarning stixiyali kurashi.
9. Ijtimoiy harakatdagi oqimlar.
10. Hindiston Milliy Kongress partiyasining tuzilishi.
11. HMKdagi o'ng va so'l qanotlar.
12. Bal G. Tilak va uning mustaqillik yo'li.
13. XX asr boshida Hindiston iqtisodiyoti.
14. Vitse qirol lord Kerzonning ichki siyosati.
15. Inqilobiy harakat. Svaryaj. Svadeshi.

ADABIYOTLAR:

1. Алаев И. Б. Социальная структура индийской деревни: территория Уаттар प्रदेशа XIX в. М. 1976
2. Василев А. С. История Востока. М. 1998. Т-2.
3. Новая история Индии., Наука, 1981 г.
4. Всемирная история. М., Большая Российская энциклопедия, 2003 г
5. Новая история стран Азии и Африки. Под ред. А. М. Родригеса, часть 1. М., Владос, 2004
6. Нуриддинов Э. Пономарёва Т. Новая история (1 период). Т. Молия-Иқтисод, 2009

Electron ta'lim resurslari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.edu.uz
3. www.Yandex.ru
4. www.Wikipediya.ru
5. www.Google.ru

15- MAVZU: XVIII asr -XIX asr o'rtalarida Eron

Reja:

1. XVIII asr boshlarida Eronning ijtimoiy-iqtisodiy va davlat tuzumi.
2. Afshoriylar va kojariylar hukmronligi davrida Eron.
3. XVIII asrning oxiri -XIX asr o'rtalarida Eronning xalqaro ahvoli.
4. Bobiylar qo'zg'oloni va Amir Nizom islohotlari.

Tayanch tushunchalar:

Safaviylar hukmronligi. Davlat tuzumi. Afg'onlar hukmronligi. Pyotr I ning Eronga yurushi. Nodirshoh Afshor va uning tashqi siyosati. Kojariylarning hokimiyatga kelishi. Eronda ingiz-fransuz raqobati. Birinchi rus-eron urushi. Guliston sulhi. Ikkinchi rus-eron urushi. Turkmanchoy sulhi.A.S.Griboedov boshchiligidagi rus elchiligi. Hirot yurushlari. Yevropa davlatlari tomonidan Eronning asoratga solinishi. Said Ali Muhammad "Bob" ta'limoti. Bobiylar harakati. Amir Nizom islohotlari.

XVIII asr boshlarida Eronning ijtimoiy-iqtisodiy va davlat tuzumi.

XVIII asr boshlarida Eron agrar feodal davlat bo'lib, unda Safaviylar sulolasi hukmronlik qildi. Safaviylar davlatiga Eronning azaliy mulklaridan tashqari XVI-XVII asr boshlarida zabt etilgan Kavkaz orti, Kavkazning bir qismi, O'rta Osiyoning Marv shahrigacha bo'lgan qismi, Hirot va Qandahordan iborat Afg'onistonning g'arbiy qismi va Balujiston hududlari kirar edi. Eron iqtisodiyotining asosini dehqonchilik, chorvachilik va hunarmanchilik tashkil qilar edi.XVII asr oxiri-XVIII asr boshlarida Eronda feodal ishlab chiqarish munosabatlarihukmron bo'lib, yer va suvga feodal mulkchilik mavjud edi. Davlatyerlari - devoniy,shohxonadoni vakillariga tegishli bo'lgan- xos, saroy va boshqa ma'muriy amaldorlargaxizmatlariuchun vaqtincha berilgan shartli yer egaligi-tiulga vamerosiyyer-mulki bo'lgan-suyurg'olga egalik qilganlar. Ishlov beriladigan yerlarning kattagina qismi vaqf yerlaridan iborat edi. Asta-sekin mulk, yoki arbobi, deb ataluvchi xususiy yer egalari ham kengtarqalaboshlagan.XVIII asrning dastabki choragigacha bo'lgan davrda Eron markazlashgandavlatiniSafaviylar sulolasidan chiqqan shohlar boshqardi. Shoh mamlakatningmutloqhukmdoriedi.Davlat ishilarini boshqaruvchisi bo'lgan bosh vazirvaboshqaoliyma'muriy,diniy,harbiyamaldorlar ham shoh tomonidan tayinlangan. Ba'zan shoh maslahat vazifasini o'tagan Oliy Kengash yig'ilishini chaqirib turgan.Mamlakat ma'muriy jihatdan xoslar va devonlar,deb ataluvchi viloyatlarga bo'lingan. Devonlarni-beklarbegi, xoslarni esa maxsus vazirlar boshqargan. Viloyat boshqaruvchilari ham shoh tomonidan tayinlangan.Eronning ijtimoiy-siyosiy hayotida ruhoniylar katta nufuzga ega edi.Ularning qo'llarida nafaqat din ishlari, balki shariat sudlari, vaqf mulklari, maktab va madrasalari ham-jamlangan edi.XVII asrning ikkinchi yarmida Safaviylar davlatining siyosiy va iqtisodiy tushkinlik davri boshlanib, u XVIII asrning boshlarida og'ir ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqirozni yuzaga keltirdi. Natijada mamlakatni tashqi siyosiy ahvoli yomonlashdi, ichki va tashqi savdosi qisqardi, feodal guruhlari o'rtasida hokimiyat uchun kurash boshlandi, davlat xazinasini bo'shab qoldi, feodal va milliy zulm kuchaydi. Safaviylarning so'ngi shohi Sulton Husayn(1694-1722) davrida aholidan olinadigan soliq va yig'imga 2-3 barobar ko'paytirildi.Viloyatlarda xalqning norozilik chiqishlari boshlandi, ayniqsa afg'on qabilalari va Kavkaz xalqlarining milliy ozodlik qo'zg'olonlari avj oldi.Qandahor atroflarida yashagan afg'on qabilalari Safaviylar davlatining inqirozidan foydalanib, 1709 yilda mustaqillikga chiqdilar. 1722 yilda Mir-Muhammad boshchiligidagi afg'on qo'shinlari Eronga hujum qildi. Afg'onlar poytaxt Isfaxonni egallab, Safaviylarni taxtdan ag'dardilar. Shu yili Rossiya imperatori Pyotr 1 o'zining "Eron yurushi"ni boshladi, rus qo'shinlari Darbantni va Kaspiy bo'yidagi Eron yerlarini egallagach, Pyotr 1 Atstraxan orqali Peterburgga qaytdi. Erondagi mazkur holatdan foydalangan Turkiya 1723 yilda Kavkaz ortiga

yurush qilib, Tiflisni va keyinroq Eronning butun shimoliy-g'arbiy qismini bosib oldi.

Afshoriylar va Kojariylar hukmronligi davrida Eron

Eron xalq ommasi juda faol ravishda afg'on bosqinchilariga qarshi kurash olib bordilar. Uning markazi Mozandaron viloyati bo'lib, kurashga Eronning turkiy qabilasi bo'lmish afshorlardan chiqqan Nodirxon rahbarlik qildi. U Safaviylar sulolasining so'ngi shohi Taxmats II (1722-1732)ning xizmatiga kirgan. Nodirxon harbiy qo'mondon sifatida eronliklarning afg'on bosqinchiligi qarshi kurashiga bosh bo'ldi. 1729 yil 29 sentabrda Nodirxon qo'mondonligidagi Eron qo'shini Damg'on ostonasida afg'onlar ushidan hal qiluvchi g'alabani qo'lga kiritdilar va 1730 yilda mamlakat afg'onlardan to'liq ozod qilindi. Shu davrda Nodirxon Eron hukmdori bo'lib qoldi. 1730-1735 yillarda Nodirxon turk qo'shinlariga qarshimuaffaqiyatli urush olib borib. Eron hududini turk bosqinchilardan tozaladi. Afg'on va turk bosqinchilariga qarshi kurashdagi muvaffaqiyatlardan foydalangan Nodirxon 1736 yilda quriltoy chaqirib o'zini Eron shohi, deb elon qildi. Nodirxonning ichki siyosati asosan mamlakat boshqaruvini markazlashtirishga qaratildi. U shia ruhoniylari va Safaviylar aslzodalardan tortib olingan yerlar sohibiga aylanib davlatning feodal mulkchiligini kengaytirishga erishdi. Dehqonlar va shaharning mehnatkash aholisidan olinadigan soliq va to'lovlarni ko'paytirdi. Davlat hududini kengaytirish va xazinani talonchilik bilan to'ldurish maqsadida Nodirshox uzluksiz ravishda bosqinchilik urushlari olib bordi. 1736-1739 yillarda u Sind, Buxoro va Xorazmga ham talonchilik yurushlari amalga oshirdi. 1732-1738 va 1741-1743 yillarda Nodirshox Omanga harbiy ekspedisiyalar uyushtirdi. 1743-1745 yillarda u Mesopotamiya uchun Turkiyaga qarshi muvaffaqiyatsiz urush olib bordi. Uning bosqinchilik yurushlari natijasida yurik bir davlat - imperiya vujudga keldi. Unga shimoliy Hindiston, Afgoniston, Balujiston, Armaniston, Ozarbayjon, Gruziya, Dog'iston, Xiva va Buxoro xonliklari kirgan. Doimiy urushlar olib borish oxibatida mamlakat ishlab chiqarish kuchlariga putur etdi, soliq zulmi dehqonlar va shahar mehnatkashlarini xonavayron qildi. Mamlakat hududida shox hokimiyatiga, uning noib va gubernatorlariga qarshi xalq qo'zg'olonlari avj oldi. Nodirshoxning qo'zg'olonlarini boshqirishdagi shafqatsizliklari xalq orasidagi nufuzini tushirib yubordi. 1747 yil iyunida Xurosonda uyushtirilgan suyuqasdda Nodirshox halok bo'ldi. Nodirshoxning o'limidan keyin yagona iqtisodiy va siyosiy asosga ega bo'lmagan uning ulkan davlati mustaqil feodal mulklarga parchalanib ketdi. Afgonistonda Ahmadshox Durraniy boshchiligida mustaqil afgon davlati tashkil topdi. Xuroson, Astrabod, Mozandaron, Ozarbayjon, G'ilon, Isfaxonda ham mahalliy feodal hukmdorlari o'zlarining hukmronligini o'rnatib, hokimiyat uchun o'zaro kurash olib bordi. 1760 yil janubiy Erondagi zend qabilasidan Karimxon Xurosondan tashqari butun Eron hududini birlashtirib, poytaxti Sheroz shahri bo'lgan yangi bir davlatga asos soldi. 1779 yilda Karimxonning vafotidan so'ng yana hokimiyat uchun urushlar boshlanib keldi. Bu kurashda kojar qabilasidan bo'lgan O'ga Muhammad g'olib chiqib 1769 yilda o'zini Eron shohi deb e'lon qildi. Eronda markaz Tehron bo'lgan yangi sulola kojarlarning hukmronligi o'rnatildi.

XVIII asrning oxiri -XIX asrning o'rtalarida Eronning xalqaro ahvoli

O'zining iqtisodiy, siyosiy va madaniy qoloqligiga qaramasdan XVIII asr oxirigacha Eron mustaqil davlat sifatida mavjud edi. Bungacha Yevropa davlatlari Eronga nisbatan savdo imtiyozlari to'g'risidagi talablari bilan cheklangan xolos. XVIII asr oxirlaridan yaqin va o'rta Sharqda bosqinchilik harakatlari uchun Eronni

plasdarmga aylantirish maqsadida Angliya va Fransiya uning ichki ishlariga aralashib boshladilar. 1796 yilda Tehronga kelgan Fransuz elchiligi shohni Rossiya bilan urush boshlashga undadi va shuningdek, Erondan Angliyaga qarshi urushda foydalanmoqchi bo'ldi. Fransiyaning Hindistonga hujum qilish rejasini barbod etish maqsadida 1800 yilda Mak Kolin boshchiligidagi ingliz delegatsiyasi Tehronga tashrif qildi va savdo shartnomalarituzdi. Unga ko'ra Eron o'z hududiga fransuzlarni qo'ymaslik va agar fransuzlar Hindistonga hujum qiladigan bo'lsa, Eron qo'shinlari Afgonistonga yo'naltirish majburiyatini

oldi. Savdo shartnomasi Eronda inglizlarni soliqlardan ozod qildi. Eron portlarida erkin harakat qilish bir qatorda ingliz mahsulotlarini mamlakatga boj to'lovlarisiz kiritish kabi imtiyozlari berdi. Bularning barchasi uchun inglizlar Eronni qurol-yarog' bilan ta'minlashni o'z bo'yniga oldi. XIX asrning dastabki yillarida Rossiya Kavkazorti bosib olishga kirishib, 1801 yilda Gruziyani zabt etdi. Rossiyaning Kavkaz ortiga yurushi Eron manfaatlariga zid bo'lib, bu holat 1804 yil boshlangan Rus-Eron urushiga sabab bo'ldi. 1805 yil Angliya va Rossiya Napoleonga qarshi ittifoqchilik qilish to'g'risida shartnoma imzolashdi. Shuning uchun Angliya Eronga hech qanday yordam bermadi. Bundan foydalangan fransuzlar 1807 yilda 4-mayda Tehronda mudofa va hujum to'g'risida franko-eron shartnomasi imzoladi. Bu shartnoma Rossiya va Eronga qaratilgan edi. 1807 yil 7-iyulda Fransiya va Rossiya o'rtasida imzolangan Tilzit sulhi xalqaro vaziyatni tubdan o'zgartirib yubordi. Eron yana Angliya bilan yaqinlashishga urindi. Angliya va Fransiyaning Eronga qurol-yarog va moliyaviy yordamiga qaramasdan Eronga nisbatan ilg'or bo'lgan Rossiya rus-eron urushida birin-ketin g'alabalarni qo'lga kiritdi. 1812 yilda Napoleon armiyasining Rossiyaga hujumi ham shoh qo'shinlarining ahvolini yaxshilamadi. 1812 yil oktyabrda Aslano'z yaqinidagi jangda Eron armiyasi tor-mor etilgandan so'ng sulh muzokaralari boshlandi. Muzokaralar 1813 yil 12 oktyabrda Rossiya va Eron o'rtasida Guliston sulh shartnomasini imzolanishi bilan nihoyasiga etdi. Bu shartnomaga muvofiq Eron, Dog'iston, Gruziya va shimoliy Ozarbayjonga bo'lgan da'vosidan voz kechib ularni Rossiya tarkibiga kiritilganligini e'tirof etdi. Kaspiy dengizida faqat Rossiyagina harbiy flot saqlash huquqiga ega bo'ldi. Rus va Eron savdogorlarining mazkur davlatlarga erkin kelishi va savdo ishlarini yuritish kafolatlandi, kiritilayotgan savdo mollariga 5% bojxona to'lovlari belgilandi. Guliston sulhi Angliyaning Eronni o'ziga bo'ysundirish rejalarini borib qildi. Rossiyaning ta'sirini o'sishiga yo'l qo'ymaslik va shohni Rossiya bilan yangidan urush chiqarish maqsadida 1814 yilda inglizlar Anglo-Eron shartnomasini tuzishga muvaffaq bo'ldilar. Bu shartnoma shoh saroyini Rossiyadan o'ch olish kayfiyatini kuchaytirdi. 1821-1823 yillarda chegara masalasida Eron va Turkiya o'rtasida bo'lib o'tgan urushda Eronni g'alabasi ham ruslarga qarshi kayfiyatni kuchayishiga olib keldi. 1826 yil iyulda shoh qo'shinlari to'satdan ruslarga hujum qilib ikkinchi rus-eron urushini boshladilar. Biroq bu urush Eron

uchunmuvaffaqiyatsiz bo'ldi. 1828 yil fevralda Rossiya va Eron o'rtasida Turkmanchoy sulh shartnomasi imzolandi. Unga ko'ra bu ikki davlat o'rtasidagi Arakis daryosi bo'ylab chegara belgilandi, sharqiy Armaniston Rossiya tarkibiga kiritildi, Eronga 20 mln rubl tovon puli to'lash majburiyati yuklandi. Turkmanchoy sulhi Eronda Rossiyaning ta'sirini mustahkamladi. Bu esa Anglo-Eron munosabatlarini yanada keskinlashtirdi. Rossiya bilan bo'lgan urush xajatlarini qoplash va tavon puli to'lash maqsadida shoxning favqulotda soliq va to'lovlar joriy qilishi Eron aholisining noroziligiga sabab bo'ldi. Shox saroyi va ruhoniylar xalq noroziligini Rossiyaga va urushdan so'ng Rossiyaning Erondagi elchisi qilib tayinlashgan A.S.Griboedovga qarshi yo'naltirish uchun qilgan harakati oqibatida 1829 yil 11 fevralida g'azablangan olomon elchi boshchiligidagi rus missiyasini qirib tashladi. Shox Peterburgga maxsus elchi yuborib mazkur voqelik yuzasida uzr so'radi. 1837-yilda Rossiyaning tezlashi bilan Muhammadshox (1834-1848) Hirotda yurush qilib, uni egalladi. Shoh Hirotni egallab inglizlarning mazkur hududni olish uchun qilayotgan urinishlariga chek qo'yishni mo'ljallagan edi. Bunga javoban inglizlar 1838-yilda Fors ko'rfaziga harbiyekspeditsiya yuborib, Xirotdan Eronga qo'shinlarini chaqirib olishni, Angliya bilan ham Turkmanchoy sulh shartnomasiga o'xshagan shartnoma imzolashni talab qildi. Urush xavfi ostida shoh Angliya talablarini qabul qildi va 1841-yilda anglo-eron savdo shartnomasi imzolandi. Bu shartnoma Eronga inglizlarning erkin kirishini ta'minlab ularni ichki bojxona soliqlaridan ozod qildi, kiritilayotgan ingliz mahsulotlariga 5% bojxona to'lovi belgilandi. 1845-yilda Fransiya, keyinroq Avstriya va 1856-yilda AQSh Eronda shu mazmundagi imtiyozlarga ega bo'ldi. Noteng shartnomalarni imzolashni Eronga chet el kapitalini kirishini tezlashtirib, mamlakat hududini G'arbiy Yevropa davlatlarining tayyor mahsulotlari sotiladigan bozorga aylantirdi. 1856-yilda, ya'ni Qrim urushi ketayotgan bir vaqtda Eron shohi Hirotni bosib oldi. Bu Angliyaning Eronga urush e'lon qilishiga sabab bo'ldi. Ingliz qo'shini Fors ko'rfazidagi bir qancha port va orollarni egalladi. Fransiya va Rossiyaning qarshiligi, Angliyada iqtisodiy va siyosiy ahvolni keskinlashuvi, Xitoy va Hindistondagi xalq qo'zg'olonlari inglizlarni Eronga urush harakatlarini to'xtatishga majbur qildi. 1857-yil Parijda anglo-Eron sulh shartnomasi imzolandi, Eron o'z qo'shinini Hirotdan, Angliya esa o'z flotini Erondan chaqirib oldi.

Bobiylar qo'zg'oloni va Amir Nizom islohotlari

XIX asrning 40-yillari oxirida Eronning Zenjon, Isfaxon, Tabriz, Yazd va boshqa viloyat va shaharlarida shoh va xonlarning hokimiyatga qarshi xalqning norozilik chiqishlari bo'lib o'tdi. Bu chiqishlarning tepasida shia mazhabidagi bobiylar dini oqimining asoschisi sherozlik savdogor Said Ali Muhammad (1820-1850) turdi. 1844-yilda Ali Muhammad o'zini "Bob" (tarjimasi "eshik", "darvoza" bo'lib u orqali ming yil oldin g'oyib bo'lgan shiadagi 12 imom Maxdi o'zini ko'rsatdi deb, 1847-yilda esa o'zini Maxdi deb) e'lon qildi. Bob ta'limotining asosiy shartlari Ali Muhammad yozgan "Bayon" kitobida o'z aksini topgan. Bob ta'limoti Qur'onda belgilangan qonun va tarkiblarni eskirgan deb hisoblab uni yangi, muqaddas kitob "Bayon" bilan almashtirish lozimligini targ'ib qildi. "Bayon"da barchaning o'zaro tengligi va bobiylarning muqaddas podsholigining o'rnatilganligi, barcha ajnabiylar va bobiylar bo'lmaganlarning mulklarini tortib olishi, o'zlarini esa mamlakatdan

quvg'in qilishi targ'ib qilingan. Bob shaxs va mulkchilik huquqi bilan birga savdogorlarning manfaatlariga mos keluvchi sudxo'rlik foizini oshirish, qarzlarini o'z vaqtida uzish, savdoga oid yozishmalarning sir saqlanishi kabi shartlarini savdogorlar uchun boshqa bir qator imtiyozlar va yengilliklarni talab qildi. 1847 yilda Bob hibsga olindi. 1848 yil yozida Bobning izdoshlari Bedasht shahrida majlis chaqirib, bunda mavjud qonun va tartiblarini, soliq majburiyatlar va xususiy mulkchilikni bekor qilinganligi umumiy mulkchilikni esa joriy qilinganligi, ayollarning erkaklar bilan teng ekanligi e'lon qilindi. Bobiylarning Bedashtdagi majlisi hukumat tomonidan tarqatib yuborilgach bobiylar butun mamlakat bo'ylab ularning g'oyalarini targ'ib qilish bilan mashg'ul bo'ldilar. Bobiylar 1848 yil Mozondaronda o'zlarining dastlabki qo'zg'olonini ko'tardilar ammo u 1849 yilda bostirildi. 1850 yil Zenzondaham bobiylar qo'zg'oloni ko'tarildi, mamlakatda bobiylarning ta'siri tobora oshib boraverdi, 1850 yil o'rtalarida Eronda bobiylarning soni 100 ming kishiga yetgan. Shunday bir vaziyatda Nasriddin shoh (1848-1896) birinchi vaziri bo'lgan Mirzo Tagxonning maslahati bilan 1850 yil Bobni Tabrizda qatl ettirdi. Bobning o'limidan keyin ham Bobiylar harakatidavom etdi. 1850 yil iyunida Fors viloyatining Neris shahrida Bobiylarning uchinchi qo'zg'oloni ko'tarildi, biroq qo'zg'olon bir necha kundan keyin bostirildi. Zenzon qo'zg'olonchilari 1850 yilning oxirlarigacha qarshilik ko'rsatdilar va faqat dekabr oyida shoh qo'shinlari shavqatsiz ravishda qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ldilar. Zenzon va Neris qo'zg'olonlari bostirilgandan so'ng bobiylar harakati asta-sekin so'na boshladi. Dehqonlar va hunarmandlar harakatdan chiqdilar, bobiylarning ko'pi ruhoniylar va savdogorlardan iborat targ'ibotchilari terror yo'liga o'tdilar. 1852 yil avgustida Nasriddinshohga qilingan muvaffaqiyatsiz suyuqasddan so'ng butun mamlakat bo'ylab Bobiylar ommaviy tarzda taqib va qirgin qilindi. Shunday qilib Eronda feodal zulm va chet el kapitallarining asoratga qarshi ko'tarilgan hunarmandlar, dehqonlar, savdogorlar, ruhoniylar kabi ijtimoiy qatlam vakillari ishtirokida xalq qo'zg'oloni mag'lubiyatga uchradi. Hukmron doiraning bozor va dehqonchilik bilan bog'liq bir qismi mamlakatdagi mavjud inqirozli ahvoldan islohotlar yo'li bilan chiqmoqchi bo'ldi. Ularning manfaatlarini shohning birinchi vaziri Mirzo Tagixon ifoda etdi. Mirzo Tagixon bir vaqtda shoh qo'shinlarining qo'mondoni bo'lganligi sababli u Amir Nizom unvoniga ega edi. Amir Nizom mamlakatda markaziy hokimiyatni mustahkamlash, harbiy-moliyaviy tizimini qayta tashkil qilish maqsadida islohotlar boshladilar. U viloyatlar noiblarining o'zboshimchaligi, poraxo'rlikiga qarshi kurashdi, oliy ruhoniylarning davlat ishlariga aralashuvini chetlashga harakat qildi. Amir Nizom amaldorlarning sonini va ularning maoshlarini qisqartirdi, ko'pgina shahzodalarni nafaqalaridan mahrum qildi. Uning Eron milliy mustaqilligini mustahkamlash, chet davlatlar, ayniqsa Angliyaning mamlakat ichki ishlariga aralashuvini cheklash siyosati feodal aslzodalar, oliy ruhoniylar va inglizlarning qarshi harakatiga sabab bo'ldi. Qarshi kuchlar o'z tarafiga Nasriddinshohni ham jalb etdi. Nihoyat, 1851 yil Amir Nizom lavozimidan olinib qatl etildi. Uning islohotlari bekor qilindi. Amir Nizom muvaffaqiyatsizligi va bobiylar qo'zg'olonining mag'lubiyatiga Eronda qoloq feodal tartiblarning hukmronligini saqlab qoldi. Bu esa Eronning zaiflashuviga va mamlakatni kelgusida chet davlatlar tomonidan asoratga solinishiga olib

keldi.

Nazorat savollari:

1. XVII asr boshlarida Eronning ijtimoiy-iqtisodiy va davlat tuzumi
2. Eronda afg'onlar hukumronligi. Pyotr I ning "Eron yurushi"
3. Nodirshoh Afshoriy hukumronligi davrida Eron
4. Eronda ingliz-fransuz raqobati
5. Rus-Eron urushlari va ularning oqibatlari
6. Griboyedov boshchiligidagi rus elchiligining taqdiri
7. "Hirot masalasi" va anglo-Eron munosabatlari
8. Said Ali Muhammad va "Bob" ta'limoti
9. Bobiylar harakatining kelib chiqish sabablari
10. Amir Nizom islohotlari va ularni ijtimoiy-siyosiy tabiati

ADABIYOTLAR:

1. Новая история Ирана: хрестоматия. Составители И.К.Белова и др. М 1988
2. Иванов М.С. Антифеодалное восстания в Иране в середине XIX в. М 1982
3. Новая история стран Азии и Африки. Под.ред. А.М.Родригеса, часть 1. М., Владос, 2004

Electron ta'lim resurslari

6. www.ZiyoNet.uz
7. www.edu.uz
8. www.Yandex.ru
9. www.Wikipediya.ru
10. www.Google.ru